

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Історія української географії

ВИПУСК **23** 2011

ТЕРНОПІЛЬ

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. – д. з. н., проф. (Львів)

Редактор: Заставецька О. В. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Відповідальний секретар: Дітчук І. Л. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Заставецький Т. Б. – к. з. н., доц. (Тернопіль)

Ковальчук І. П. – д. з. н., проф. (Київ)

Нагірна В. П. – д. з. н., пр. н. сп. (Київ)

Немець Л. М. – д. з. н., проф. (Харків)

Олійник Я. Б. – д. з. н., проф. (Київ)

Пістун М. Д. – д. з. н., проф. (Київ)

Позняк С. П. – д. з. н., проф. (Львів)

Руденко В. П. – д. з. н., проф. (Чернівці)

Сивий М. Я. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Стебельський І. Б. – проф. (Вінсор, Канада)

Топчієв О. Г. – д. з. н., проф. (Одеса)

Царик Л. П. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Шищенко П. Г. – д. з. н., проф. (Київ)

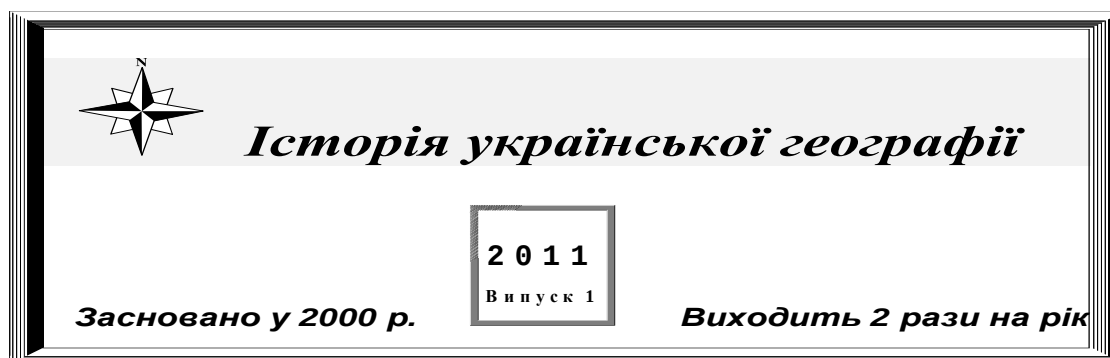
*Друкується за рішенням Вченої ради Тернопільського національного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
Вченої ради Українського географічного товариства
та Географічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка в Україні*

Постановою президії ВАК України № 1-05/7 від 10 листопада 2010 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі “географічні науки” (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2010. – № 12. – С. 5-9).

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль, 2011. — Випуск 23. — 138 с.

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди співпадає з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

Зміст

Віхи

Павло Штойко. Розвиток науки як зміна парадигм7

Постаті

Василь Джаман, Мирослав Заячук, Володимир Круль, Михайло Потокій, Ярослав Скрипник, Петро Сухий. Ярослав Жупанський: віхи науково-педагогічної діяльності.....18

Крас- і країнознавство

Любов Зеленська, Олександра Троценко. Становлення і розвиток географічного краєзнавства на Катеринославщині-Дніпропетровщині.....25
Володимир Воловик. Історія дослідження польської етнокультури у містечках Поділля32
Ганна Симочко, Іван Волошин. Історія розвитку туризму на Закарпатті.....36

Натургеографічні та геоекологічні студії

Деонізія Ковалишин, Мирослав Сивий, Петро Дем'янчук. Теоретичні засади і схема фізико-географічного районування поверхні Світового океану.....42
Павло Шубер, Володимир Березяк. Дослідження гідрометеорологічних процесів модельного басейну річки Жонка52
Ольга Магир. Процес освоєння і усвідомлення первісною людиною ландшафтів Волинської області як першооснова формування гуманістичного ландшафтного поля (історико-ландшафтознавчий аспект).....60
Богдан Жданюк. Історія досліджень ерозійних процесів на території Мізоцького кряжу....63

Антропогеографічні дослідження

Юрій Кисельов. Геософія як теоретична основа геополітики.....70
Олег Афанасьєв. Первісні форми природокористування на теренах південно-східної України у прадавні часи: історико-географічний аналіз.....73
Петро Сухий, Костянтин Дарчук. Історія розвитку земельних відносин у Західній Україні77
Микола Назарук. Демогеографічні процеси у м. Львові на зламі XX та XXI століть і їх вплив на функціонування урбосистеми.....82

<i>Ірина Гамалій. Інженерні споруди водних ландшафтно-інженерних систем правобережного лісостепу України: стан і проблеми функціонування.....</i>	87
<i>Світлана Добровольська. Етапи утворення поселень у Дністерському каньйоні.....</i>	91
<i>Роман Скабара. Геопросторові та структурно-динамічні процеси розвитку ресторанного господарства як складової частини індустрії гостинності регіону (на прикладі Львівської області).....</i>	97
<i>Галина Баб'як. Методичні підходи до оцінки трудового потенціалу як основи економічного потенціалу держави.....</i>	101
<i>Любов Альтгайм. Розвиток соціальної інфраструктури у сільських поселеннях Хмельницької області.....</i>	105
<i>Катерина Дударчук. Об'єкти археологічного туризму в Тернопільській області.....</i>	109

Картографічні сюжети

<i>Михайло Потокій. Розвиток картографування населення в українських атласах.....</i>	119
---	-----

Географічна освіта і просвіта

<i>Микола Шевчишен . Науково-педагогічна діяльність В. Садовського.....</i>	126
---	-----

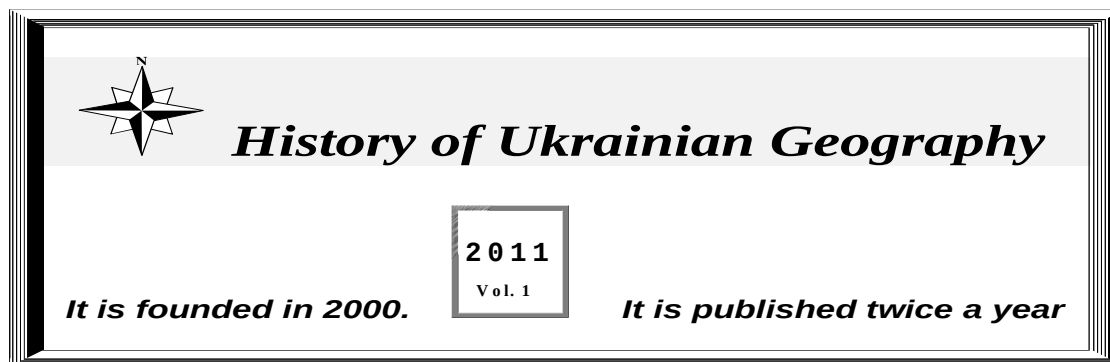
Відгуки та повідомлення

<i>Сільське розселення в Україні: динаміка та структура (до виходу нової книги проф. А.І. Доценка).....</i>	130
---	-----

Ювілеї та номінації

<i>Петру Григоровичу Шищенку – 75.....</i>	133
--	-----

Наші автори.....	135
-------------------------	-----

Contents

Landmarks

Pavlo Shtoyko. The development of science as a paradigm shift7

Personalities

Vasyl' Dzhaman, Myroslav Zayachuk, Volodymyr Krul', Mykhaylo Potokiy, Yaroslav Skrypnyk, Petro Sukhyi. Yaroslav Zhupans'kyi: Landmarks of his scientific and pedagogical work24

Regional Ethnography and Country Studies

Lyubov Zelens'ka, Oleksandra Trotsenko. The formation and development of geographical country studies of the Dnipropetrovsk area25
Volodymyr Volovyk. A history of studies of the Polish ethnic culture in the small towns of Podillya32
Hanna Symochko, Ivan Voloshyn. History of tourism in the Transcarpathian region36

Natural-Geographical and Geoecological Studies

Deoniziya Kovalyshyn, Myroslav Syvyi, Petro Demyanchuk. Some theoretical bases and a scheme for a physical-geographical regionalization of the surface of the World ocean42
Pavlo Shuber, Volodymyr Berezyak. Investigating hydro-meteorological processes in the model basin of the Zhonka.....52
Olha Mahyr. Human perception of the Volyn' oblast landscapes as a basis of formation of a humanistic landscape field (a historical-landscape study aspect).....60
Bohdan Zhdanyuk. A history of erosion studies on the territory of the Mizoch ridge.....63

Anthropogeographical Researches

Yuriy Kyselyov. Geosophy as a theoretical basis of geopolitics70
Oleh Afanasyev. Primary use of nature in South-Eastern Ukraine in ancient times: a historical-geographical analysis.....73
Petro Suhyi, Kostyantyn Darchuk. A history of development of land relations in Western Ukraine.....77
Mykola Nazaruk. Demographic processes in the city of Lviv at the turn of the XX - XXI centuries and their influence on the functioning of the urban system.....82

<i>Iryna Hamaliy</i> . Engineering structures of water landscape and engineering systems of the Right Bank Forest-Steppe Ukraine: their condition and problems of functioning.....	87
<i>Svitlana Dobrovols'ka</i> . Stages of formation of settlements in the Dniester Canyon.....	91
<i>Roman Skabara</i> . Geospatial and structurally-dynamic developments in the restaurant industry as part of the hospitality industry of a region (the example of Lviv oblast).....	97
<i>Halyna Babyak</i> . Methodical approaches to the evaluation of labor potential as a basis for economic potential of a country.....	101
<i>Lyubov Al'thaym</i> . Social infrastructure development in the rural settlements of Khmel'nyts'kyi oblast.....	105
<i>Kateryna Dudarchuk</i> . Object of archaeological tourism in Ternopil oblast.....	109

Cartographic Subjects

<i>Mykhaylo Potokiy</i> . The development of population mapping in Ukrainian atlases	119
--	-----

Geographical education and enlightenment

<i>Mykola Shevchyshen</i> . Scientific-pedagogical activity of V. Sadovs'kyi	126
--	-----

Reviews and Announcements

Rural population distribution in Ukraine: Dynamics and structure (a note on a new book by Prof. Anatoliy Dotsenko).....	130
---	-----

Jubilees and nominations

75 th anniversary of Petro Hryhorovych Shyshchenko.....	133
--	-----

Our Contributors	135
-------------------------------	-----

Віхи

УДК 91(477) (09)

Павло Штойко

РОЗВИТОК НАУКИ ЯК ЗМІНА ПАРАДИГМ

Висвітлено питання процесу наукового розвитку (“передпарадигмальну” і “постпарадигмальну фази”), особливості формування парадигми як засобу збереження зразків (моделей), які створюють основи функціонування “нормальної науки” (за Т. Куном) і зміни самих парадигм (“наукових революцій”). Проаналізовано періоди від історико-наукових проблем до наукових досягнень парадигм і концептів, які дають ученим план дій і скеровують їх у їхніх пошуках і дослідженнях. Звернуто увагу на складний шлях розвитку науки у сприйнятті науковців, їх точки дотику і розходження (метод наукового вивчення програм з метою введення логічних критеріїв порівняння програм і парадигм (І. Лакатос)), критеріїв розмежування (“демаркації”) між науковими і ненауковими знаннями (К. Поппер), визнання проблеми демаркації антиномією (П. Фейєрабенд) та ін.*

Ключові слова: науковий розвиток, парадигма, концепт, критерії порівняння програм і парадигм, розмежування (демаркації) знань.

Pavlo Shtoyko. The development of science as a paradigm shift. This article reveals the issues regarding the processes of scientific development (“pre-paradigmatic” and “post-paradigmatic phases”), the peculiarities of creating a paradigm as a means of preserving samples (models), which form the basis for the functioning of “normal science” (according to T. Kuhn) and the shift of paradigms (“scientific revolutions”). This article analyses the periods from historical and scientific issues to scientific achievements of paradigms and concepts, which provide scientists with action plans and help them in their research. Attention is paid to the complex way of scientific development in the perception of scientists and their convergent and divergent points of view (the scientific method of learning programs for implementing logical criteria to compare programs and paradigms (I. Lakatos), and the criteria for demarcation between scientific and non-scientific knowledge (K. Popper), the acknowledging of demarcation issue by antimony (P. Feierabend) etc..

Key words: scientific development, paradigm, concept, criteria of comparison the programs and paradigms, demarcation of knowledge.

*Антиномія (гр.) – суперечність між двома твердженнями, що взаємно заперечують одне одного, але однаково переконливо доводяться логічно.

Історик, який досліджує науковий розвиток, повинен ставити перед собою принаймні два основні завдання: з одного боку, встановити “хто і коли відкрив... науковий факт, закон і теорію”, з іншого, – описати помилки, пояснити, що саме перешкоджало розвитку наукових знань у контексті з новими напрямками [4]. Треба відзначити, що протягом останніх років деяким історикам стає

все важче виконувати покладені на них завдання. Очевидно, наука все ж таки розвивається на основі не лише накопичення індивідуальних відкриттів і винаходів. Численними прикладами з розвитку природознавства Томас Кун підтвердив те, що попередні спроби ізоляції індивідуальних винаходів (і відкриттів) інтенсивного предметно-історичного дослідження повинні видаватися більш проблема-

тичними [5].

Адепт історії науки береться за роботу літописця процесу приросту знань (кумулятивний розвиток в історії наукових дисциплін).

Для певної групи вчених, що знайшли порозуміння та керуються дослідними перспективами і далекоглядністю, Т. Кун ввів поняття “парадигми”, яке на сьогодні отримало самостійні парадигмальні якості.

Парадигми, для нього, виконують центральну функцію в процесі соціалізації через предметний поділ вищої школи, вони виявляють вплив також на спостереження, доповнення та розширення особового складу дисципліни. У предметі постійно діючих парадигм вивчення є однакове для деяких рівнів спеціалізації. Той, хто навчається, так чи інакше не уникає участі у певному науковому об’єднанні (товаристві), в якому, ймовірно, працюватиме. І там, зазвичай, приєднається до людей, які обізнані з головними засадами своїх галузей. Фахівці фіксують і творять знання, виражаючи їх у конкретних моделях. Подальший напрям досліджень новопритулюючого члена товариства навряд чи викличе відкрите розходження в думках щодо основних принципів. А тому подальші напрями досліджень будуть пов’язані із загальними парадигмами (а то й ґрунтуватимуться на них), що поєднані такими ж правилами і нормами наукової практики. Такий зв’язок і очевидна відповідність, яку він викликає, є передумовами для нормальної науки, а отже, появи і продовження певної дослідницької традиції [5].

Однак інколи напрошуються декілька питань, пов’язаних із ситуацією, коли опис цієї комунікації, заснованої ініціативної функції предметно-визначеної парадигми, ледве може покривати діагностичний висновок про стан географії вищої школи сьогодні та в минулому, а в цій дисципліні варто охопити все ще загальні основи проблем порозуміння. Тоді залишається з’ясувати статус дисципліни, тобто дисципліна полягає не в тому, що Т. Кун назвав “нормальним станом”, а виникає необхідність перевірити, які ознаки мають встановлені відхилення: чи предмет проходить свою до- чи післяпарадигмальну фазу розвитку, наприклад, тимчасову стадію, яку Т. Кун назвав “науковою революцією”.

На думку філософа, “нормальна наука” виражає себе у володінні критеріями “для вибору проблеми”, від яких – доти, доки парадигми не поставлено під сумнів, – можна передбачити, що вони мають вирішення. У широкому розумінні вони є єдиними проблемами, котрі визнаються суспільством як наукові і котрі беруться надихати своїх членів. Інші проблеми, що раніше були нормою, стають тепер як метафізичні, розглядаються як справа іншої дисципліни або часто вважаються просто занадто проблематичними, щоб витрачати зусилля на їх розв’язання. В цьому аспекті парадигма може ізолювати суспільство

навіть від тих соціально-важливих проблем, які не можна скорочувати до форми загадки, оскільки вони повинні виражатися не в межах поставленого парадигмою понятійного та інструментального запасу знань.

“Нормальна наука” зосереджено посвячувалася реалізації обіцяного успіху спочатку лише обмежено здатної до вираження парадигми. Вона намагалася реалізувати шляхом поширення парадигми як показово визнаних фактів, покращення їх зіграності у контексті з прогнозами парадигми, а також її подальше уточнення.

Носії, які опанували засади звичайної науки, займалися лише залишеною парадигмою; їх діяльність могла б бути оцінена не багатьма, інколи вони самі не були навіть спеціалістами науки, що визріває. Наукова робота на цьому етапі виглядала “як спроба втиснути природу” в парадигму. Перспектив на такому шляху у дослідника небагато.

Для Т. Куна “нормальна наука” має слабку опору. Несвідоме перенесення визнається функціональним для наукового розвитку. Подальше предметне поле дослідження зосереджує увагу на проблемі невеликої області і примушує дослідників вивчати її, як і кожен витвір природи, з ретельністю, глибиною і точністю. Нормальна наука володіє визнаним механізмом, який гарантує послаблені обмеження, що завжди паралізують дослідження, тоді як парадигма не функціонує вправно. У такій ситуації науковці поводять себе по-різному і суть їхніх проблем дослідження залишається відмінною [6].

За таких умов, “постпарадигмальна фаза” розвитку дисципліни позначена послабленням привабливості і сили інтерпретації парадигми. За нею настає “передпарадигмальна фаза”, яка не знає жодних критеріїв відносності, а отже, стає неможливим керувати збором інформації. Вона залишається значущою на тривалий час.

Через відсутність підґрунтя доводиться шукати приховану інформацію за певною визначеною формою. Т. Кун стверджував, що це позиція, з якої на початковій стадії наукового розвитку постають характерні школи. Жодна природнича наука не може водночас обійтися без комплексу, що охоплює переплетені одні з одними теоретичні і методологічні переконання, які роблять можливим вибір, оцінку та критику [7].

Щодо розв’язання процесу наукового розвитку, кунівська пропозиція стає проблематичною не тільки в описі цих відносно нерухомих фаз. Питання з’являються тоді, коли їх порушують для достатнього аналізу зміни парадигми або першої появи парадигми.

У викладі Т. Куна наявні досить прийнятні заперечення, особливо, коли йдеться про “об’єднання дослідників”, які поєднані в усіх соціально-структурних поглядах з різним ступенем інтелектуальної естетики, думки і поведінки індивідуумів. При всій “привабливості” нової (навіть всеохоплюючої) парадигми, дослідження науковця стають

великими затратами часу і роботи. Науковий розвиток не концентрований і витягується на плечач власних криз.

Теорія і практика, їх відношення і взаємодія отримують значення лише як проблема, більш чи менш підпорядкована інтелектуальній професії. Обидві вони – теорія і практика – виступають як два контролюючі рівні і обидва при цьому є на однаковому рівні підпорядкування вільно діючій науці (у Т. Куна “ізоітеричній”). Практика називає завдання науки через різні механізми. Вона санкціонує їх рішення через застосування результатів, залишаючись поза “об’єднанням науковців”. Не один раз ця протилежна якість суспільної практики вважається суспільством членороздільною. По-іншому вважає кунова наука.

Уперше проблеми парадигмальних змін як предмет спеціального історико-філософського дослідження Т. Кун детально аналізував у праці “Структура наукової революції”, в якій він висвітлює результати багаторічних намагань філософів різних шкіл та напрямів досягнути закономірності розвитку наукового знання. Проблема парадигмальних змін, на його переконання, полягає у суперечливому поєднанні двох складових розвитку науки: з одного боку, йдеться про формування парадигми як засобу збереження зразків (прикладів) наукової критики, які створюють основи функціонування “нормальної науки”, а з іншого – про зміну самих парадигм у періоди, які Т. Кун назвав “науковими революціями”.

Науці у своєму об’єктивному розвитку притаманні різні за своєю суттю тенденції. Одна з них спрямована на збереження традиції наукової діяльності, а інша – на зміни. В їх поєднанні формується історико-методологічна модель розвитку науки. Під зміною розуміємо пізнавальні ситуації, в яких усталений перебіг подій зазнає метаморфоз.

Будь-які процеси зміни можна конкретизувати в першому наближенні, зважаючи на змінність об’єктів, суб’єктів та опосередкованих засобів між ними, або сукупністю суттєвих відносин між цими елементами; об’єкт зміни розкриває сутність того, чим є цей об’єкт по суті та яких змін він може зазнати.

Наука є сферою діяльності, спрямованою на продукування та систематизацію знання. У системі наукових змін об’єктом зміни є знання про предметне поле конкретної науки, засобом змін виступає методологія, а суб’єктами зміни – вчені та різного роду організації.

Наукові парадигми охоплюють засоби постановки та розв’язання певних наукових проблем, систему наукових змін, засоби наукових змін, у тому числі методологію та інший пізнавальний інструментарій та їх об’єкти – теорії, наукові факти тощо.

Поняття парадигми у тлумаченні Т. Куна відображає момент збереження нагромадженого наукового знання і досвіду розв’язання певних

наукових проблем постає формою збереження результатів історичного розвитку наукової діяльності.

Що стосується поняття парадигмальних змін, то у Т. Куна вони залишаються недостатньо вивченими і не долучають засобів зміни парадигм до складу самих парадигм, а відносять їх до суб’єктивної сфери вченого. У поняття парадигми він вніс його структуру з такими головними елементами як символічні узагальнення законів науки, сукупність філософських догматів про існування певних реалій, ті цінності, в яких оцінюють наукові теорії, зразки або типові норми розв’язання наукових проблем.

У кунівському розумінні парадигми усі її елементи відображають моменти сталості певної історичної форми наукової діяльності. Елементи, що відображають моменти зміни парадигм, виводяться за межі структури цього поняття і відносять їх до понять “аномалій” або “наукової революції”, які слабко пов’язані з поняттям парадигми (і витісняються з сфери раціонального, долучаючись до сфери ірраціональних психологічних феноменів; “гештальти”). Їх Т. Кун і вважає рушійною силою процесів зміни парадигм та переосмисленням емпіричних і теоретичних фактів ученими. Парадигмальна зміна як така, на його думку, є простою заміною однієї незмінної парадигми іншою. Звідси, розуміння ним процесу зміни парадигм перебуває на стадії нерозрізненості елементів системи змін і своїм змістом має фактичне ототожнення понять збереження парадигми та її змінювання; парадигма виникає в результаті зміни інших парадигм [4].

Наукова діяльність, яка розгортається на ґрунті тієї чи іншої парадигми, відображена в історичному факті, що зафіксував Т. Кун у понятті “нормальна наука”. Наука в певні історичні періоди свого розвитку здебільшого застосовує наявні методи і теорії для вивчення нових об’єктів без суттєвої зміни самих цих методів і теорій.

Концепції зміни парадигм (теорії “наукової революції” Томаса Куна) називаємо концепціями парадигмальних змін. Прикладом іншої моделі аналізу розвитку наукових знань є концепція “науково-дослідних програм” Імре Лакатоса, “гнучкої” раціональності Стівена Тулміна та ін. У цих концепціях парадигмальні засади науки виступають не лише засобом зміни знань, а й об’єктом зміни, оскільки функції заміни теорій і методів долучаються в самі ці концепції разом з певними засобами забезпечення цієї зміни.

Науковий розвиток є процесом, в якому поєднано “нове” знання (яке, до речі, в чомусь суперечить вже відомому, і яке неможливо визнати результатом еволюції попередньо відомого, “старого” знання). Ця двоїстість на одному з етапів розвитку нормальної науки неминуче стає дедалі очевиднішою, а розбіжності між новими і старими знаннями науковці усвідомлюють на фоні пара-

дигми. Історія науки виступає перш за все як джерело методологічних принципів науки, що дають обґрунтування наявності зв'язку між методологією та історією науки. Нове знання завжди у чомусь суперечить вже відомому і його не можна визнати результатом еволюції попереднього. На фактах історії науки можна продемонструвати різного роду конструкції, що мають особливості не індуктивних узагальнень, а апіорних системних суджень. Опис результатів емпіричних досліджень відображають у логічній систематизації та класифікації.

В історії науки дослідження процесів змін у науковому пізнанні допомогли з'ясувати, що процеси виникнення, становлення, заміни наукових ідей та теорій мають загальні форми, які усталено повторюються. Отже, в історії науки можна віднайти різноманітні дані для ілюстрації різних ідей, в тому числі революційних перетворень. Це призводить до постійного перегляду фактів, методів, методологічних, фундаментальних, світоглядних положень, переконань, перегляду попередніх теорій, які були визнаними. Зміни теорій спричиняють докорінні перетворення наукових знань.

Парадигмальна концепція опирається на низку фундаментальних положень, котрі неможливо спростувати за визначенням, оскільки вони є метафізичними. За І. Лакатосом, "старі" наукові знання (теорії) не відкидаються, а поступово замінюються "новими". Стрижень ("незмінне ядро") науково-дослідницьких програм у концепції І. Лакатоса наповнюється рефлексивними (філософськими) обґрунтуваннями, тоді як Пол Фейєрабенд відмовляється від твердження про істотну відмінність науки, міфу, філософії, виявляючи ірраціональні складові наукової діяльності [28]. Завдяки зусиллям П. Фейєрабенда поширилося переконання, що безнадійною є справа створення ідеальної моделі науки.

Т. Кун відкрив новий "метод історизму" у своїх працях і запропонував теорію наукових змін, порівнюючи "нормальну" та "революційну" науки. Іншими словами, історизм може виконувати функцію методу та методологічної підйоми формування "парадигми" (або "дисциплінарної матриці"). У книзі "Структура наукових революцій" зазначено, що з появою принципово нових ідей важливу роль виконують психодинамічні ірраціональні елементи, які автор описав як "гештальти" (їх суб'єктом виступає особистість з нетрадиційними уявленнями).

На противагу Т. Куну, І. Лакатос вважає, що новації, нові уявлення не сприймаються більшістю, оскільки розуміння є результат осмисленого, раціонального сприйняття [11, 38]. Нове, яке пропонується, заперечує опрацьовану систему уявлень і виступає як "антинаукове". Нове у чомусь обов'язково заперечує та спростовує попереднє, а отже не існує фактів, незалежних від парадигм. Він формує

свою концепцію історичного розвитку наукового знання, пробуючи подолати логічний емпіризм та критичний раціоналізм. У певні періоди розвитку науки методологія критичного раціоналізму давала чимало позитивних наслідків, однак перед безліччю проблем, які виникли, залишалася безсилою.

У Т. Куна логіко-методологічні чинники розвитку науки втрачають свою нормативність, а підпорядковуються функціональній залежності наукових товариств. Він обрав модель історико-наукового процесу як послідовної зміни станів між різними школами (товариствами). Найвизначнішими моментами цього процесу постають періоди "нормальної науки" і "наукової революції".

Визначення наукової раціональності на противагу від нераціонального в інтелектуальній діяльності встановлюється кожного разу заново, а отже, вчений заперечує фундаменталізм емпіризму, стверджуючи органічну єдність фактів і парадигм (теорій). Саме вона визначає осмисленість фактів (предмет свідомості).

Т. Кун вважав історію науки не лише такою, що фіксує свій послідовний приріст, але й такою, яка розкриває її історичну цілісність [8, 16]. Сам розвиток науки супроводжують дві складові – "нормальної науки" (учені поділяють парадигму) і наукової революції (зміни парадигм). Його парадигма уособлює сукупність найзагальніших ідей і методологічних настанов у науці на певному етапі і приймається науковим співтовариством. З одного боку, вона виступає як основа, а з іншого – містить нерозв'язані питання, тобто відкриває простір для досліджень. Нормальна наука не створює чогось принципово нового ні в феноменологічному (учення про феномени свідомості), ні в концептуальному плані. Принциповим залишається питання не прилаштування парадигм однієї до іншої, а зміни поглядів. Звідси, наукова революція – це зміна саме філософських переконань науковців. Нове виникає внаслідок взаємодій, які якісно відмінні від парадигмального самоусвідомлення. Такі факти називають "аномаліями" і можуть бути зрозумілими в межах парадигми.

Провідним шляхом наукового пізнання, за Т. Куном, є парадигма. Вона дає підстави сфокусувати розрізнені уявлення і погляди в одному напрямку, відсікаючи їх побічні відгалуження, і виконує, на його переконання, функцію евристичної сили. У їх зміні проявляється елемент ірраціонального в раціональній структурі науки. Гіпотези в момент їх висунення мають статус здогадки, їх виводять з передумов без доказового обґрунтування. Гіпотези в природничих науках є відкритими для перевірки і, власне, в цьому є заперука їх розвитку (К. Поппер). Критерієм їх прийнятності слугує передбачення нових явищ. І в такому випадку краще говорити не про гіпотези, а про програми досліджень (І. Лакатос).

Імовірність гіпотези повинна оцінюватися зпоміж певного осмисленого числа елементарних

висловлювань. Вона може прижитися на інтелектуальному полі. Важко вибрати одну з гіпотез у прогностичних цілях, оскільки виникає проблема вибору однієї з малоймовірних гіпотез.

Погляд К. Поппера на науку як на гіпотезу, що зазнає фальсифікації, залишається недостатньо обґрунтованим. Індикатором до розмежування наукових і ненаукових побудов можна визнати їх здатність до змін, тобто до самознищення. Але це лише необхідна умова, яка залишається відкритою.

Уявлення Т. Куна про дві стадії в науці – тривалого періоду нормального росту і короткочасних спалахів революцій – асоціюється за концепцією К. Поппера з перманентною (постійною, незмінною) революцією. Обидва погляди немовби протиставляються. Революційні зміни приносять у наші знання руйнування минулого незнання, а отже, кожне чергове незнання є все важчим для руйнування. Звідси й труднощі у розвитку науки [19].

Якщо евристична сила гіпотез постає критерієм істинності в науці, то, ймовірно, наше знання можна інтерпретувати як оволодіння природою.

Такі філософи науки, як Т. Кун, К. Поппер, І. Лакатос, П. Фейєрабенд та інші поєднують історію науки з її узагальненнями.

У концепції фальсифікації механізм переходу від однієї теоретичної системи пояснення до іншої ототожнюють з появою непоясненого на основі існуючої теорії емпіричного результату. Консолідація в науковій галузі проходить як обмежений у часі історичний процес, пов'язаний з формуванням наукових шкіл, базових праць тощо.

Методологічна концепція, яку запропонував К. Поппер, – “фальсифікаціонізм” з її основним принципом фальсифікації. Принцип фальсифікації як можливості заперечення будь-якого науково доведеного твердження на противагу засадничому принципу індуктивної методології наукового пізнання – верифікації (емпіричного підтвердження). К. Поппер розглядав принцип фальсифікації радше як методологічну процедуру для виявлення хибності гіпотези і теорій. Теоретичні положення перевіряють шляхом їх спростування. Науковість у такому випадку не варто ототожнювати з істинністю. Науковість характеризує прийнятність певних уявлень для науковців: “істина нового знання в історії можлива лише тому, що пізнання – це [...] шляхи, що прокладені кінцевими областями “зв'язностей”, і що в останніх розуміння вже існує, є, незалежно від того, чи розуміє хто-небудь, і від реального каналу передачі, і спілкування та його опису. А це означає, що зміна є свого роду хвиля або розуміння “іншим” (як і перетворення себе в “іншого”) [12].

Фальсифікаціонізм науки та філософія науки слугують розмежуванням (демаркацією) між науковими та ненауковими знаннями. К. Поппер вважає, що систематично викладені наукові знання є гіпотетичними; помилковість системних знань у прийнятті аргіогі (як окремий варіант “мовної гри”).

Розвиток науки, на переконання К. Поппера, включає у свою структуру гіпотези та їх спростування через ракурс пізнання. Його результатом є складова у загальному еволюційному процесі дійсності; він запропонував своєрідну систему логічних інтерпретацій осмислення вірогідностей. Головною проблемою методології наукового пізнання К. Поппера є проблема аналізу висунення, формування, перевірки та зміни наукових теорій, які він тісно пов'язав з філософією та методологією [17; 38].

Найважливішою філософською проблемою (за К. Поппером) є “проблема космології – проблема розуміння світу, виключаючи нас самих і наше пізнання як частини світу. Вся наука [...] являє собою космологію, і для мене значення філософії, так само як і науки, полягає винятково в тому внеску, котрий вони вносять у космологію” [17]. Історичному розвитку пізнання, за К. Поппером, передувала доба домінування методології емпіризму – з вузьким натуралізмом, з координатними лініями структур наукових операцій, з відповідною методологічною концепцією. Водночас, критеріями істини у системі знань про дійсність не можуть слугувати ні дискусійність, ані підтверджувальність емпіричними даними.

На противагу неможливості встановити істинність людських переконань, є ж одначе способи виявити їх хибність. У своїх спробах зрозуміти світ люди висувають гіпотези, створюють теорії та формулюють закони, але чи є вони абсолютно істинним описом світу? За критерій демаркації К. Поппер прийняв верифікованість (перевірку істинності).

Певну систему тверджень, за К. Поппером, можна сприймати як наукову або ненаукову; науковою можна вважати прийнятність спростувати її, оскільки її зміст і логічна форма дозволили її фальсифікацію. Можливість або неможливість фальсифікації пов'язані з логічною структурою наукового знання. Система знання як “картина світу” слугує умовою визнання, що відбувається пізнання та усвідомлення суб'єктом властивостей об'єкта, тоді фальсифікаціонізм є поверненням до класичних настанов теорії пізнання (системи інформації). Крім зазначених моментів, К. Поппер розвинув концепцію “об'єктивного” знання, яка є “третім світом” (світ [універсум] об'єктивного змісту мислення, зокрема наукового та поетичного мислення і творів мистецтва [19]; він близький до платонівського світу ідей або гегелівського об'єктивного духу) попри світ фізичних об'єктів, або фізичних станів, і світ станів свідомості, чи розумових станів.

Історизм як різновид еволюціонізму заперечує переконання послідовників позитивізму, що процес появи нового знання є абсолютною протилежністю процесу обґрунтування знань. Історичні реконструкції процесу відкриття спираються на концепцію єдності процесу виникнення й обґрунтування нової теорії.

Жорсткий демаркаціонізм замінює теза про єдність наукового і ненаукового знання. І. Лакатос, Т. Кун починають визнавати прийнятність філософських означень, що були використані у наукових теоріях. Парадигмальна концепція Т. Куна стверджує, що парадигма опирається на низку фундаментальних положень, котрі неможливо спростувати за визначенням, оскільки вони є метафізичними. Згідно з І. Лакатосом, “старі” наукові теорії не відкидаються, а поступово витискаються “новими”. “Незмінне ядро” науково-дослідницької програми у концепції І. Лакатоса наповнюється рефлексивними (філософськими) обґрунтуваннями [9, 10]. А. П. Фейєрабенд, виявляючи ірраціональні складові наукової діяльності, взагалі відмовився від твердження про істотну відмінність науки, міфу і філософії.

Опора на факти з історії науки, дослідження процесів змін у науковому пізнанні дали змогу встановити, що процеси виникнення, становлення, заміни наукових ідей та теорій мають загальні форми, які усталено повторюються. Відкидається уявлення про зразки наукових теорій, якими вважали теорії математичної фізики. В історії науки можна віднайти різноманітні дані для ілюстрації різних ідей (навіть протилежних), тому евристичне значення таких ілюстрацій є відносне [28].

Дослідження історії науки, результати порівнянь історичних етапів еволюції науки призвели до поширення антикумулятивізму у розумінні росту знання. Загальноvizнаним стало переконання, що в історії науки неминуче існують катаклізми, революційні перетворення, коли відбувається перегляд попередніх теорій, які були визнаними, обґрунтованими, доведеними. Разом з теоріями постійно переглядають факти і методи, методології, фундаментальні світоглядні положення та переконання. У середині 1970-х років завдяки зусиллям П. Фейєрабенда серед філософів науки поширилося переконання, що створення загальноvizнаної теорії, ідеальної моделі науки, яка істинно реконструює історію науки, – справа безнадійна [27, 28]. Програма створення універсального наукового методу, яка була проголошена ще позитивізмом, опиралася на надію, що філософія науки сама є наукою про науку, завдячуючи своєму існуванню веде до створення загальноvizнаної методологічної концепції. Однак дискусії у межах філософії науки довели, що вона неспроможна створювати загальноvizнані концепції. Виявилось, що вона несе у собі характерну рису історії філософії – різноманіття думок і позицій. Своєю чергою, саме П. Фейєрабенд, визнаючи проблему демаркації антиномією, виявив її принципову важливість, оскільки, якщо наука та міф можуть не вирізнятися, тоді будь-який послідовний розум ставить під сумнів питання про необхідність науки взагалі [29].

Проблематика історичних досліджень у філософії науки пов’язана з наявністю ієрархії питань і тверджень у природознавстві. Ця ієрархія

свідчить про загальні принципи у науці і що вони не є універсальними твердженнями, з яких дедуктивно виводяться особливі та одиничні твердження. Найбільш очевидно, що ця ієрархічність притаманна точним наукам, базові положення котрих є чітко фіксованими. У природничих науках специфічні положення отримують своє значення лише при співвіднесенні з певними метафізичними доктринами. Загальні принципи (визначення простору, часу, закону та ін.) належать до специфічних положень не як аксіоми до виведених наслідків, а як фундаментальні проблеми, через розгляд яких просуваються дослідження у певній сфері пізнання. Інтелектуальні зміни в науці пов’язані зі змінами базових припущень, опираються на переконання про відсутність доведених і обґрунтованих абсолютних універсальних наукових положень. Проблема дослідження науки (історії науки) складається з пояснення, за яких умов і внаслідок яких процесів певна сукупність абсолютних посилай змінюється іншою. На кожному етапі історичного розвитку суспільство створює відповідну структуру, котра переживає напруження, зі зростанням якої руйнується структура та змінюється іншою, модифікацією старої культури, але без цього руйнівного напруження. Очевидно, головною проблемою історичного аналізу науки виступає модифікація старої структури знань у нову. Такий процес відбувається як ніким не запланований. Тому завжди залишається проблема визначення у кожному конкретному випадку: чи був “раціональним” перехід від старих припущень до нових. Нова сукупність “абсолютних” припущень не може визнаватися критерієм, бо вона сама стане колись старою. Відкриття нового “методу історизму” належить Т. Куну, який спочатку в 1961 р. у статті “Про функцію догмату в науковому дослідженні”, а потім у книзі “Структура наукових революцій” [4, 35] використовує теорію наукових змін. Він проаналізував “нормальну” та “революційну” науку, виявляє відмінності способів діяльності різних наукових товариств і те, що історизм може виконувати функцію методу та методологічної підвалини формування певної “парадигми” чи “дисциплінарної матриці” (поняття “дисциплінарна матриця” він використовує в останніх працях як уточнення поняття “парадигма”). Конкурентна боротьба різних наукових товариств, яка представлена періодами панування окремих парадигм (певних загальних способів інтелектуальної та експериментальної дії) та розпаду парадигм (процеси пошуку і становлення нових способів конкретно наукового світосприйняття) у Т. Куна становить не тільки історичну реалію буття науки та науковців, а й основу (підвалину) інтелектуальних процесів, за яких єдиним способом інтелектуальної раціональної дії науковців стає використання певної моделі історії як методу. У книзі “Структура наукових революцій” зазначено, що в процесі виникнення принципово

нових ідей важливу функцію виконують психодинамічні ірраціональні елементи, які він описує як “гештальти”. Суб’єктом гештальту є особливість, яка всупереч усталеним науковим традиціям, пропонує уявлення, що заперечують декілька розповсюджених наукових переконань як анахронізму.

Стосовно цього питання, І. Лакатос показав [9, 38], що ні геніальність особистостей, ні евристичність та зручність нового знання не стають вирішальними аргументами для наукового товариства у процесі визнання новації, оскільки більшість учених завжди є членами конкретної наукової школи, яка дотримується “своїх” “загальноприйнятих” уявлень. Нові уявлення просто не розуміються, а тому не сприймаються абсолютною більшістю. У цьому нерозумінні немає нічого дивного, бо розуміння є результатом осмисленого, раціонального сприйняття. А оскільки пропонується нове, яке заперечує опрацьовану систему уявлень, тоді воно визнається як “антинаукове”. Унаслідок аналізу поняття “нове знання” можна зробити висновок, що нове у чомусь обов’язково заперечує та спростовує попереднє. Без цього заперечення “новим” “старого” поняття “нове” не має ніякого сенсу. Тому визнання процесу появи нових знань виявляє парадокс ірраціонального поступу науки, яка вважається загальноновизнаним зразком раціональності.

У межах неопозитивізму підхід К. Поппера, критиком якого вважає себе П. Фейєрабенд, є одним із найпоширеніших. Критикуючи логічних позитивістів, К. Поппер на противагу вченню про непохитність емпіричного фундаменту наукового знання та універсальності гіпотетико-дедуктивної моделі наукової теорії протиставив метод росту знання шляхом висунення сміливих здогадок, верифікаціонізму – принцип фальсифікації (як одну з методологічних проблем), що вимагає негайної відмови від теорії, як тільки отримано негативні результати після її фальсифікації. Однак, як це продемонстрував І. Лакатос [11, 38], реальна наукова практика не задовольняється цим принципом: від теорії, що оточена багатьма аномаліями і навіть прямо сфальсифікована, вчені відмовляються лише тоді, коли побудована альтернативна та більш прогресивна нова теорія. З цього факту, зокрема, випливає, що критерії демаркації науки і не-науки на основі принципу фальсифікації є неконструктивним. Взагалі, критика концепції росту наукового знання К. Поппера виявила невідповідність з фактами історії фундаментальної науки, що, на думку І. Лакатоса, пов’язано з особливою сферою практичного поширення цієї методології – прикладними науками.

Сам К. Поппер стверджував, що “ми вчимося на помилках, а [...] джерела нашого мислення коріняться в традиції і саме традиція є об’єктом нашої критики [...]”. І це вчення, що ще більш важливо, може показати нам, що роль мислення

полягає в проведенні революції шляхом критичних суперечок...” [18].

Оглядаючись на пройдений географією шлях, знову і знову переконуєшся в лінійно-кумулятивному процесі її неперервності. Наука йде вперед, її супроводжують як періоди кумулятивного прогресу, так і регресу. За А. Геттнером [33], розвиток науки не завжди відбувається прямолінійно, а по чергово з покоління в покоління змінюється, живе і підпорядковується певним життєвим законам. Методичні (методологічні) питання у розвитку науки мають вторинне значення, оскільки основним завданням науковця є примноження знань. А отже, науковий прогрес – це поступ у науці, досягнення нею конкретної мети як абсолютної об’єктивності. Географія в процесі розвитку диференціюється на близькі до себе наукові дисципліни; як наука вона ніколи не може бути ні вичерпаною, ні припиненою. І це стається, незважаючи на дискусії, протиріччя, концепції, прийнятність або протистояння парадигм, полярність поглядів і гіпотез. Прогрес науки, а з ним зміна методологічних поглядів відбувається не стрибкоподібно, а протягом тривалої боротьби. Відмінності між “нормальною” (за Т. Куном) наукою та кризою розпливчасті в глибині, їх можливо виявити лише в установках дослідників на аномалії [35]. Чи бачиться в аномалії щось більше, аніж аномалія, залежить від прагматичних критеріїв. Якщо доходить до кризи, нормальна наука починає переходити у фазу надзвичайного дослідження. Численні симптоми характеризують цей перехідний період модифікації. Можна припустити, що в такі перехідні періоди з’являються регресії різного роду (реставраційні фантазії) [31, 35]. Т. Кун вважає, що на початковій стадії дослідник збирає факти, і поведінка його підлягає швидше випадковості, аніж систематичним переконанням. Цей ступінь наукового розвитку можна вважати “передфазою нормальної науки”. Спочатку парадигма не є поширеною в наукових дисциплінах і не є домінуючою у жодній зі сфер наукових знань.

У Т. Куна розуміння парадигми багатозначне (гетерогенне); його складові мають різну соціальну дію, деякі належать до дисциплінарних, а інші – до міждисциплінарних груп, тоді ж, основна проблема полягає в тому, що багато епізодів не буде революційними, а багато інших з’явиться лише для незначної групи [37]. Ця диференціація, враховуючи обсяг значення складових частин парадигми, пояснює, що в межах моделі Т. Куна неперервність (переміна, зміна) і перервність (стрибкоподібна зміна) можуть сусідувати.

Методологічні дискусії і принципова критика є, за висловом Т. Куна, предметом кризи відповідної науки, що характеризує розпад старого і появу нового. Отже, критика і криза є двома аспектами одного й того ж явища. Критика методологічних засад виступає індикатором кризи: вона (криза)

“починається з сумніву в парадигмі і послідовного розхитування правил нормального дослідження” та “дозволяє досягнути горизонт правомірності правил нормальної науки” [8]. Що ж до географічного знання і врешті географії, виникає питання: що хоче і може виконати ця наука (?), оскільки вона ніякого твердого і взагалі визнаного становища в межах наук не отримала, а тому найбільша незрозумілість панує над її цілями і шляхами. Спогади з географії асоціюються з хаосом імен і чисел; представники суміжних із географією дисциплін розглядають її як незваного гостя, відмовляючи їй у праві на незалежне існування. Серед самих географів кінця XIX – початку XX ст. йшли пошуки сутності і меж географії [20, 25, 34]. Теоретичні дебати про суть, обсяг, зміст географії засвідчують, що вона, до прикладу на українських землях до 30-х років XX ст., перебувала в процесі становлення. Чи є вона наукою краєзнавчою або загальною землезнавчою (?); класифікацією ландшафту, його описом або інтерпретацією (?). Чи вона все і ніщо (?). Чи є вона сучасною наукою – гуманітарною чи природничою (?); чи є вона природознавчою наукою на подоби геології або сестрою історії (?). Те, що насправді є сутністю і завданням географії, є дуже слабо визначеним. Можна шукати причину такого стану в різноманітності напрямів, що вона змінює своє “обличчя” протягом короткого часу і залишається “більш-менш замкнутою” [30].

Боротьба довкола сутності географії, над якою впродовж десятиріч бідкаються людські уми, оживає знову і знову. Неясність у дослідженні про її власні дослідницькі цілі зумовили багато зусиль і трудового ентузіазму на поприщі вічних роздумів про становище географії, про її непевний стан [39]. Це й зрозуміло: кожен географ, що втягнутий у вир її досліджень, по-іншому уявляє і розуміє завдання та методи географії, що є змістовною підставою приймати її як окрему науку.

Якщо ставити питання відносно сутності географії, враховуючи навіть перелічені уявлення, то це буде ландшафт. Його трактування засвідчує, що географічна наука не розвинулася до тієї єдності і внутрішнього зв'язку, якою володіють інші науки. На межі сторіч (XIX і XX) обґрунтовували поняття ландшафту як основного поняття географії [32].

Безперервна диференціація географічної науки з другої половини XIX століття є свідченням прогресу науки, а з іншого боку – знак занепаду. За такої ситуації залишається відкритим питання про сутність нашої дисципліни. Теорія майже всіх наук займається переосмисленням основ науки (основних понять). Не можна приховувати й тієї ситуації, що географія виражає різновекторні погляди замість цілеспрямованого і переконливого поля діяльності. І відмінності поглядів належать не лише до питань другорядних, а однаковою мірою й до засадничих. З огляду на древність географічної науки, зауважмо значні хронологічні перепади. Гуго Гассінгер приурочує її народження “близько двох тисячоліть

назад” [5]. Альфред Геттнер переносить її походження як краєзнавства “глибоко в класичну древність” [34], а Томас Кун відносить “прикладну географію” в далекі дохристиянські часи [36].

Серед найвідоміших у географічній науці парадигм Олександр Топчієв називає “хорологічну, географічного структуралізму (морфологічну), географічного детермінізму, посибілізму, інвайроменталізму, ландшафтну, регіональну парадигму, а також концепції і парадигми, запозичені від інших наук, які мають статус загальнонаукових – системну (геосистемну), модельну, екологічну (геоекологічну), парадигму взаємодії суспільства і природи” [21].

З кінця XX ст. загальнонауковою стає “картина світу, що включає саму людину, яка відкриває і описує цей світ” [22]... щось на зразок “чергової наукової революції” [23]. Автор пропонує “інтенціональну парадигму” – парадигму самоусвідомлення людством свого місця і ролі в системі “природа – суспільство”, у складі цілісної ландшафтно-оболонки Землі. Названа парадигма охоплює “усі предметні напрямки сучасної географії”, у тім числі “новітні методологічні підходи і дослідницькі технології” [24].

Нова парадигма в географії має “вписати географію у сучасну загальнонаукову методологію й орієнтувати її на розв'язання найактуальніших і злободенних проблем пізнання та життєдіяльності людства” [24]. Завдання географії – взяти на себе роль наукового синтезу географічних наук, тоді як сама географія “своєю предметною областю охоплює природу – населення – господарську і духовну життєдіяльність населення” [24], стоїть чи не найближче до методологічного розв'язання цих проблем.

У концепції Т. Куна ключовим поняттям, поряд із парадигмою, є поняття характеру науки, наукової взаємодії, у тім числі людини. У розвитку науки він виявляє три напрями: перший не охоплює існування нормальної науки (деякі риси наукової діяльності в період між науковими революціями); другий (за К. Поппером, на відміну від Т. Куна) доводить відсутність чіткої відмінності між нормальною наукою і революційною практикою в науці. І, нарешті, третій припускає, що нормальні перспективи існують, але вони вже не є головними для науки загалом.

Розвиток науки складають нормальні і революційні періоди, вони змінюють одні одних, чому заперечує П. Фейєрабенд [26]. У період “нормальної” науки вчені працюють у співвідношенні з прийнятими моделями, виявляючи дискусійні питання (аномалії), які є свідченням “неблагополуччя” в прийнятій теорії, обов'язковості її розвитку, результати, отримані нормальною наукою; означені аномалії призводять до перегляду парадигм. Концепція Т. Куна оминає проблему зв'язку і співвідношення еволюційних періодів у розвитку науки і наукових революцій.

Дослідник висвітлює співвідношення теорій і

фактів, теоретичного й емпіричного, його розуміння детального аналізу в період еволюційного розвитку науки з'ясовує взаємозв'язок з науковою революцією. Еволюцію науки забезпечує безперервний обмін інформацією між емпіричним пізнанням (спостереженнями, описом, експериментами) і теоретичним пізнанням (з виявленням внутрішніх глибинних і фундаментальних відношень). Розвиток концептуальної (теоретичної) ідеї, її логічна послідовність є двигуном науки.

Опонентом Т. Куна виступив І. Лакатос [10], який розробив свій метод наукового вивчення програм з метою введення логічних критеріїв порівняння конкуруючих програм і парадигм. Не менш важливим залишається питання аналізу науки, яка не зводиться лише до готового знання. У Т. Куна воно зведене до вибору товариством або спільнотою між двома існуючими теоріями чи парадигмами. Вибір між старою і новою парадигмами, оминаючи питання виникнення нового знання, що є вкрай важким, синтезованим на перехресті історії науки та гносеології.

За твердженням І. Лакатоса, Т. Кун недостатньо обґрунтовує процес наукової взаємодії старої та нової програм, заперечуючи попередню без достатнього конструктиву [9, 10, 11]. Противники Т. Куна у питанні раціональної реконструкції історії вбачають перехід його на позицію ірраціоналізму.

Парадигма пояснюється як “соціально-психологічна”, а з іншого боку “прагматична характеристика наукового знання”. Поняття наукової революції і досі залишається не до кінця обґрунтованим, а тому “поняття “феномен наукової революції” може отримати лише в аналізі цілісної картини наукового розуму” [1].

Наукову революцію В. Вернадський пов'язував з “вибухом наукової творчості” [15]. Іноді поняття “революція” замінюється поняттям “реформи” (реформація) – “реформаційні періоди” [2].

В. Вернадський сприймав історію науки як “природничо-науковий процес”, що наділений успадкованістю. А саму “наукову революцію” як термін він пов'язував з впливом на науку позанаукової складової – релігії, філософії, ідеології тощо. Наукова революція повинна аналізувати взаємні зв'язки між різними компонентами наукового світогляду. Революція в науці асоціюється з руйнівним процесом, руйнацією позанаукових чинників – соціальної філософії і політичної свідомості. Очевидно, наукові революції супроводжуються руйнуванням старого, оскільки без руйнівної функції немає чіткого аргументу з чим ми маємо справу. Окрім того, поняття наукової революції є найбільш наповненим, коли вона розглядається крізь призму таких понять, як “еволюціонізм, кумулятивізм, неперервність, поступовість” [13]. Більшість спроб аналізу історії науки пов'язані з поступовим прогресивним єдином спрямованим процесом, що охоплює наукову революцію. Вона є завершальним варіантом історичної

реконструкції у цьому контексті, так як в історичному процесі поєднане минуле і сучасне. Аналогічно пов'язані такі поняття, як “революція і еволюція, перервність і неперервність, ситуація вибору і жорстка детермінація набувають нового звучання” [14].

Наукова революція – це зміна традицій, зміна парадигм, вона не є наслідком традиційної роботи і може бути охарактеризована “як революція не одного, а відразу декількох типів, майже одночасних або тих, що безпосередньо йдуть одні за одними” [3].

У зміні парадигм Катерина Позаченюк [16] виокремлює класичну, некласичну і постнекласичну методології; в основі постнекласичної методології є ідея тотальності – вищий тип цілісності суб'єктно-об'єктних відносин. У класичній методології, як стверджує автор, об'єкт розглядають незалежно від суб'єкта (ідея редукціонізму), методи елементаризму й аналізу (хорологічна парадигма); у класичній методології фіксується геокомпонентна парадигма, вивчаються окремі компоненти; постнекласична методологія орієнтується на провідну роль не об'єкта, а суб'єкта (людина трансформує біосферу в антропосферу).

На шляху до успіху не існує жодної науки без методу. Але П. Фейсрабенд стверджує [28], що наука не лише не має методу, а й будь-якого поділу на науку і не-науку. Є дві принципові речі, які виконує метод: 1) розкладання реальності на елементарні об'єкти і 2) спроможність зрозуміти функціонування всього. А звідси, наукові ідеї потребують ускладнення і розшифрування. Складність виражає тільки нашу неспроможність досягнути реальне як сукупність об'єктів та явищ. Вона є структурованою впорядкованістю, до якої ми не можемо підійти, а точніше, збагнути систему. Складність передбачає відсутність детального уявлення про структуру, систему і виражається інформацією, якою не володіємо.

Функцією, яка вимірює складність, є узагальнення ентропії системи, видимої неупорядкованості з прихованим порядком, а отже, впорядкованість виражає складність. Впорядкованість і неупорядкованість, детермінізм і нестабільність пов'язані місточками, переходами в реальному світі. Ціла палітра поглядів існує на поняття впорядкованості і неупорядкованості.

Нове уявлення про науку, яке спирається не на кумулятивну модель, а на модель нерівномірно-уриччастого процесу, утворює розриви й стрибки. Згідно зі схемою Т. Куна, такий підхід йшов у розріз з класичним баченням науки як “упорядкованого процесу”, регулярного накопичення фактів і відкриттів, винаходів та ідей.

“Нова наука”, за Т. Куном, охоплює активну кумулятивну діяльність, коли обмежуються дослідженням парадигм (моделей) із ще недостатнім пізнанням їх сутності. Дослідники, які належать до тих чи інших шкіл, дотримуються своїх усталених

поглядів – парадигм, що й визначають працю наукової спільноти. Але усталеність поглядів триває до того моменту, коли парадигма входить у кризу, яку формують попередні умови для появи нових теорій і нових парадигм.

Провісником нової парадигми є “збої” нормальної науки. Протягом перехідного періоду спостерігається накладання проблем, які не можуть бути розв’язані методами колишньої парадигми. Наукові революції розглядаються тут не як куму-

лятивні епізоди розвитку, а як зміни парадигм.

Отже, з’являються умови для побудови нової моделі і цілої галузі знання на новій основі. Цей перехід від колишньої парадигми до нової визначає наукову революцію як відповідь на кризу, як заміну колишньої парадигми, що втратила дієвість, на нову. Звідси випливає принципове положення про еволюцію і революцію як найбільш повторювані парадигми в історії розвитку науки.

Література

1. Акутин А.В. Как возможна научная революция? // Традиции и революции в истории науки [Сб. ст.]. АН СССР. Ин-т истории. [Отв. ред. П. П. Гайденок]. – М. : Наука, 1991. – С. 83.
2. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление // Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
3. Кузнецова Н.И., Розов М.А. О разнообразии научных революций // Традиции и революции в истории науки [Сб. ст.] АН СССР. Ин-т истории [Отв. ред. П. П. Гайденок.]. – М. : Наука, 1991. – С. 60-83.
4. Кун Т. Структура научных революций. Пер. с англ. И. З. Налетова. – М. : Прогресс, 1977. – С. 18.
5. Там само. – С. 24.
6. Там само. – С. 46.
7. Там само. – С. 36.
8. Там само. – С. 119.
9. Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции // Структура и развитие науки. – М. : Прогресс, 1978. – С. 219-220.
10. Лакатос И. Методология научных исследовательских программ // Вопросы философии. – 1995. – № 4. – С. 135-154.
11. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ // Кун Т. Структура научных революций. – М., 2001.
12. Мамардашвили М.К. К пространственно-временной феноменологии событий знания // М.К. Мамардашвили. Стрела познания (Набросок естественноисторической гносеологии). – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1997. – С. 281-303.
13. Маркова Л.А. Разрушает ли научная революция старое знание // Традиции и революции в истории науки [Сб. ст.] АН СССР. Ин-т истории [Отв. ред. П.П. Гайденок.]. – М. : Наука, 1991. – С. 46.
14. Там само. – С. 59.
15. Огурцов А.П. Идея “научной революции”: политический контекст и аксиологическая природа // Традиции и революции в истории науки [Сб. ст.] АН СССР. Ин-т истории [Отв. ред. П.П. Гайденок.]. – М.: Наука, 1991. – С. 12.
16. Позаченюк К. Зміна парадигм – шлях розвитку географічної теорії // Український географічний журнал. – 1996. – № 3. – С. 44-49.
17. Поппер К.Р. Логика и рост научного знания. Изб. работы. / Пер. с англ. В.Н. Садовского. – М.: Прогресс, 1983. – С. 54.
18. Там само. – С. 412.
19. Поппер К.Р. Реализм и цель науки // Современная философия науки: знание, рациональность, ценность в трудах мыслителей Запада. – М., 1996. – С. 439-440.
20. Рудницький С.Л. Нинішня географія. – Львів: Накл. Руського Товариства педагогічного, 1905. – 34 с.
21. Топчієв О.Г. У пошуках сучасної парадигми географії // Український географічний журнал. – 2006. – № 4. – С. 19-22.
22. Там само. – С. 19.
23. Там само. – С. 20.
24. Там само. – С. 21.
25. Тутковський П.А. Завдання та межі географії // Тутковський П. А. Загальне землезнавство. – К.: ДВУ, 1927. – С. 3-13.
26. Фейєрабенд П. Избранные труды по методологии науки / Перевод с англ. и нем. А.Л. Никифорова; Общ. ред. и вступ. ст. [с. 5 – 28] И.С. Нарского. – М. : Прогресс, 1986. – С. 500-501.
27. Швырев В.С. Анализ научного познания: основные направления формы проблемы / Отв. ред. В. Лекторский. – М. : Наука, 1988. – С. 32-55.
28. Feysrabend P. Die Wissenschaftstheorie – eine bisher unbekannte Form des Irrsinns? // Natur und Geschichte, 10. Deutscher Kongress fur Philosophie, Kiel, 18–12 Okt. 1972: Hrsg. v. K. Hubner und A. Mtnne. Hamburg, 1973. – S. 88-124.

29. *Feyerabend P. (Kyhns)*. Strukturwissenschaftlichen Revolutionen – ein Trostbuchlein für Spezialisten? // Kritik und Erkenntnisfortschritt. Hrsg. v. I. Lakatos u. A. Musgrave. Braunschweig. – S. 191-222 (Wissenschaftstheorie, Wissenschaft und Philosophie. 9). – 1974.
30. *Graf O.* Der Bildungsgehalt der Geographie. Geographischer Anzeiger. – 1927. – 28. – S. 225.
31. *Hall R.J.* Kuhn and the Copernican Revolution. In: British journal for the Philosophy of Science. – 1970. – Vol. 21. – P. 196-197.
32. *Hassinher H.* Über Beziehungen zwischen der Geographie und den Kulturwissenschaften Freiburg in Baden // Freiburger Universitätsreden. – 1930. – S. 3.
33. *Hettner A.* Geographische Forschung und Bildung // Geographische Zeitschrift. – 1895. – 1. – S.1-19.
34. *Hettner A.* Die Entwicklung der Geographie im 19. Jahrhundert // Geographische Zeitschrift, 1898. – 4. – S. 305-320.
35. *Kuhn T.* Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen. – Frankfurt am Main [Einglische Erstausgabe, 1962], 1967. – S. 113.
36. *Kuhn T.* Die angewandte Geographie im System der geographischen Wissenschaft. Wiesbaden [Sonderdruck aus: Beiträge zur angewandten Geographie. – 4 (1967)]. – S 4.
37. *Kuhn T.* Logik der Forschung oder Psychologie der wissenschaftlichen Abrait. // Kritik und Erkenntnisfortschritt. Hrsg. v. I. Lakatos u. A. Musgrave. Braunschweig. – S. 1-24. (Wissenschaftstheorie. Wissenschaft und Philosophie. 9). – 1974.
38. *Lakatos I.* Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes. // I. Lakatos, A. Musgrave (eds.). Criticism and the Growth of Knowledge. Cambridge, 1970. – P. 92.
39. *Ruhl A.* Einführung in die allgemeine Wirtschaftsgeographie. Leiden, 1938. – S. 23.

Стаття надійшла 30.11.2010 р.

Постаті

УДК 91.003.1

*Василь Джаман, Мирослав Заячук, Володимир Круль,
Михайло Потокій, Ярослав Скрипник, Петро Сухий*

ЯРОСЛАВ ЖУПАНСЬКИЙ: ВІХИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Постать професора Ярослава Жупанського в українській географічній науці є помітною: як учений він працював у різноманітних напрямках географії. Дана стаття є першою спробою оцінити внесок Я. Жупанського у географічну науку за більш, ніж 50-річний період його трудової діяльності як вченого-науковця, організатора науки, педагога.

Ключові слова: географія промисловості, картографічне моделювання, комплексні і регіональні дослідження, краєзнавство, історія географії.

Vasyl' Dzhaman, Myroslav Zayachuk, Volodymyr Krul', Mykhaïlo Potokiy, Yaroslav Skrypnyk, Petro Sukhyi. Yaroslav Zhupans'kyi: Landmarks of his scientific and pedagogical work. Yaroslav Zhupans'kyi is a noted persona in Ukrainian geography. As a scientist he contributed to a variety of directions in geography. This is the first effort to evaluate the contributions of Zhupans'kyi to geography over a period exceeding 50 years as a scientist, organizer and pedagogue.

Key words: industrial geography, cartographic modeling, complex and regional investigations, country studies, history of geography.

Постать проф. Я. Жупанського в українській географічній науці є помітною, бо як вчений він працював за різноманітними напрямками географії і доклався або до їхнього подальшого розвитку, або до відновлення їхнього повноцінного наукового функціонування. Дана стаття є тільки першою спробою оцінити той внесок Я. Жупанського у географічну науку за більш, ніж 50-річний період його трудової діяльності як ученого-науковця, організатора науки, педагога.

Перша наукова праця Я. Жупанського – “Деякі питання географії населення Путильського району Чернівецької області” – була опублікована у 1957 році (у співавторстві з Є. Мироновою) і вийшла в “Научном ежегоднике Черновицкого государственного университета за 1956 год” (1957, Т. 1, вип. 2). Однак через виробничі потреби (праця впродовж 1957–1959 рр. начальником відділу промисловості Станіславського обласного статистичного управління) Ярослав Іванович змінює напрям своїх наукових досліджень, і до проблем *географії населення* він повертається пізніше як науковий керівник дипломних робіт і кандидатських дисертацій.

Так, у 1974 р. побачила світ праця “Функціональні типи населених пунктів Придністров’я Чернівецької області” (у співавторстві із М. Стасюком), а, починаючи з 1982 р., з’явилася серія статей і матеріалів конференцій у співавторстві з його першим аспірантом В. Джаманом. Ними, зокрема, досліджувалися питання функціональної і генетичної класифікації поселень, систем розселення, особливостей географії зайнятості трудових ресурсів і маятникових трудових міграцій. Результатом співпраці став захист його учнем кандидатської дисертації “Маятникові трудові поїздки і використання робочої сили в регіоні (економіко-географічний аналіз на прикладі Чернівецької області)” (В. Джаман, 1987). Ще одна кандидатська дисертація з проблем географії населення під керівництвом Я. Жупанського була захищена у 2000 р.: “Міграції та їх вплив на динаміку населення і трудових ресурсів обласного регіону” (О. Романець).

Працюючи в Станіславському обласному статистичному управлінні, Ярослав Іванович був добре обізнаний із географією та обсягами виробництва промислової продукції. Однак прагнення творчої

людини виявляти не тільки кількісно-просторові характеристики, але й причинно-наслідкові зв'язки явищ і процесів підштовхнули його до того, що він повертається до Чернівецького державного університету і вступає до аспірантури, де працює над своєю дисертацією під керівництвом спочатку доцента В. Онікієнка, а потім професора Б. Вишневецького. Виходячи із набутого практичного досвіду, темою дисертаційного дослідження обирається *географія промисловості*. Зрозуміло, що наступна його праця (друга загалом) "Лісові ресурси і лісова промисловість Станіславської області та перспективи їх подальшого розвитку" була присвячена географії промисловості. Її він написав у співавторстві з Я. Бондаренком і опублікував у 1959 році в "Тезисах докладов первого межвузовского совещания по изучению развития производительных сил Станиславского административного района и методике экономико-географических исследований народного хозяйства" (Чернівці, 1959). У подальшому Я. Жупанський досліджував як географію окремих галузей промисловості Івано-Франківської області (сировинну базу видобувної промисловості та перспективи її використання, промисловість місцевих будівельних матеріалів і перспективи її подальшого розвитку), так і історію їхнього розвитку ("Основні етапи розвитку промисловості Івано-Франківської області", 1963). Зацікавленість вченого спрямувалася і на комплексний аналіз ("Досвід економіко-географічного вивчення промисловості адміністративної області", 1963) та картографування промисловості ("Деякі питання картування промисловості", 1960). Зрештою, певним підсумком географо-промислових вишукувань ученого став захист у 1964 році у Київському університеті імені Тараса Шевченка кандидатської дисертації "Географія промисловості Івано-Франківської області".

Після захисту кандидатської дисертації Ярослав Іванович ще продовжував досліджувати географію окремих галузей промисловості ("Особливості структури та розміщення харчової промисловості областей Поділля", 1967), але все більше до кола його зацікавлень стали входити проблеми *комплексного розвитку міст і територій* обласного та регіонального масштабів. Це зрештою стало причиною видання ним (особисто й у співавторстві) у другій половині 60 – 90-х років ХХ ст. цілої серії наукових праць з таких проблем: міста як центри промислових вузлів; окреслення промислових та інтегральних господарсько-територіальних комплексів; особливості структури народногосподарського комплексу; особливості формування територіальної структури народногосподарського комплексу; територіальна структура Карпатського економічного району; функціональний підхід в економіко-географічних дослідженнях; особливості системного підходу в дослідженні структури територіально-виробничих комплексів; географічне прогнозування виробничо-територіальних комплексів; вплив суспільного виробництва на стан географічного сере-

довища; раціональне природокористування і виробничо-територіальні системи; зв'язок між територіальною структурою господарства і станом довкілля.

Своєрідним проміжним підсумком комплексуютьючих досліджень вченого стала його докторська дисертація "Дослідження виробничо-територіальних комплексів картографічним методом (проблеми, методика, застосування)", що була захищена 1980 року. Важливою складовою її був розділ про виробничо-територіальні комплекси як форму організації виробництва. У роботі детально аналізувалися територіальне поєднання виробництв і виробничо-територіальні комплекси, функціональна структура комплексів, енерговиробничі цикли та зв'язки між комплексами, територіальна структура і типологія комплексів, галузева структура і класифікація комплексів, межі останніх. Вагомим доробком у цьому плані був вихід у світ монографії "Виробничо-територіальні комплекси та їх картографування" (Львів, 1975).

Окрім усього іншого, захист докторської дисертації засвідчив, що одним зі стрижнів наукової діяльності Ярослава Івановича Жупанського стала розробка питань у галузі *картографії*. Адже займаючись будь-якою науковою проблематикою, доводилося широко застосовувати карту, яка ставала або основою географічного експерименту, або через неї проходила інтерпретація вихідних даних. Загалом, теоретико-методичні й прикладні доробки Я. Жупанського в галузі картографії можна розглядати з різних ракурсів, а його праці (статті, виступи на наукових зібраннях, звіти з науково-дослідницьких тем, прикладні картографічні розробки – карти, схеми, методичні посібники тощо) висвітлюють найрізноманітніші аспекти картографічної науки, які можна згрупувати за такими напрямками: питання теорії і методики картографії та картографування (як галузі знань і як унікального методу пізнання); питання історії картографії; питання наукових засад розвитку і власне картографічні розробки в галузі тематичного та комплексного картографування; питання впровадження картографічних знань і картографічних творів у навчальний процес; редагування збірників наукових праць, рецензування наукових праць і дисертацій, підготовка наукових кадрів тощо.

Ученим систематично відстежувалися й аналізувалися наукові публікації колег-науковців, він у працях нерідко синтезував наявні наукові ідеї і формулював проблеми, котрі мали місце на той чи інший час у картографії. Це давало можливість читачам не тільки осягнути реалії картографічного сьогодення, але й визначити пріоритети своїх подальших наукових пошуків. У виступах на наукових форумах, проф. Я. Жупанський зосереджував увагу на питаннях відновлення і впорядкування української топонімії, забезпечення досліджень, виробництва й освіти відповідними картографічними матеріалами, перспектив розвитку тематичного

(найперше, соціально-економічного) та комплексного картографування на різних просторових рівнях, впровадження в практику інтенсивного й ефективного використання картмоделювання, визначення ролі і місця еколого-географічного (геоекологічного) картографування в системі знань та обґрунтування його предмету й об'єкту досліджень тощо.

Учений здійснював дослідження історії розвитку картографії в руслі вивчення питань загальної історії географії в Україні. Зокрема, ним були узагальнені тенденції поступу топографічного й тематичного картографування України у XVII–XX ст., у т. ч. детально висвітлено історію топографічного й тематичного картографування території Чернівецької області (до кінця 40-х рр. XX ст.). Аналізуючи зміст, особливості формування та практичне втілення картографічних знань у той чи інший історичний час, у своїх наукових екскурсах Я. Жупанський розкриває і сутнісні риси чинників, що їх визначали. Скажімо, ним було зауважено, що потреби господарства і диференціація географічної науки вже у XVII ст. сприяли значній динаміці нового напрямку картографії – тематичного (спеціального), адже саме розвиток промисловості і торгівлі, зростання сільськогосподарського виробництва, розширення ринків збуту породило інтенсивний розвиток соціально-економічного картографування. Він наголошував також на тому, що на межі XIX–XX ст. інтенсифікувались топонімічні дослідження, що було спричинено специфікою просторового розташування України на шляхах історичних переселень народів.

Аналізуючи сутнісні риси картографії у повоєнний час і аж до сьогодні Я. Жупанський узагальнив основні тогочасні принципи риси і тенденції. Що стосується перспектив розвитку картографії, то він вбачав їх у подальшому зростанні наукових досліджень картмоделювання геосистем з їхніми внутрішніми і зовнішніми взаємозв'язками для картографічного обґрунтування раціонального природокористування, господарського регулювання, територіальної організації виробництва тощо. Пріоритетним напрямом розвитку картографії і картографування у XXI ст. вбачався шлях інтенсифікації впровадження у картографічну “повсякденність” (як наукову, так і прикладну) ГІС-технологій, а на їх основі – розвиток геоінформаційного картографування.

Зазначаючи проблемні аспекти розвитку вітчизняного картографування, вчений не стояв осторонь від їхнього вирішення. Так, під його керівництвом і редагуванням у 1980-х рр. було розроблено комплексний навчально-красензавчий атлас Чернівецької області, який побачив світ лише у 2000 р. Дещо згодом, у 2007 р був виданий “Географічний атлас. Чернівецька область” із низкою авторських карт ученого. Крім того, під орудою та за редакцією Я. Жупанського у 1993 році було завершено створення рукописного “Атласу господарського комплексу Чернівецької області”, до

якого увійшло більше сотні тематичних карт, що системно і всебічно розкривали структурно-функціональні риси господарства регіону. Від 1991 до 1994 р. під керівництвом професора виконувалась господарна дослідницька тема “Комплексний екологічний атлас міста Чернівці”. За браком фінансування вона не була завершена, але результатами роботи стали: розробка науково-технічного проекту атласу, формування інформаційної бази, напрацювання методики картографування та створення ряду тематичних карт аналітичного змісту (у співавторстві з Я. Скрипником), що розкривають природничі чинники формування екоситуації.

Важливим аспектом діяльності вченого в руслі тематичного картографування було створення (у співавторстві і за його редагування) текстових тематичних карт до шкільних підручників із географії рідного краю.

У своїх працях Я. Жупанський розглядав питання картографічного забезпечення довготривалих регіональних програм перспективного комплексного економічного і соціального розвитку території. Свого часу ним, разом зі співавторами, було запропоноване бачення тематики, структури, сюжетів і методики картографічної підтримки рекреаційного розвитку Карпатського регіону. Ідея такого твору дозволяла забезпечити передумови для виявлення, вивчення, розвитку і прогнозування динаміки рекреаційної індустрії територій (адміністративних одиниць різних рівнів) регіону.

Безумовно, найголовнішими напрацюваннями Ярослава Івановича в галузі тематичної картографії є роботи, які присвячені соціально-економічному картографуванню. Так, наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. минулого століття він уточнив і розробив нові підходи до картографування соціально-економічних об'єктів. Ним були запропоновані об'єкт та одиниця соціально-економічного картографування, визначені його основні принципи, а також задекларовані найважливіші методи. Залишивши практично без змін набір способів картографічного зображення для передачі соціально-економічних об'єктів, Я. Жупанський увів ряд нових зображувальних засобів, зокрема для передачі трудових ресурсів, пунктів та центрів промисловості. Він значно поповнив арсенал графічних засобів на картах промисловості, присвятивши цим питанням окрему монографію (“Виробничо-територіальні комплекси та їх картографування”; Львів, 1975), а пізніше – підручник із соціально-економічної картографії (у співавторстві, Чернівці, 1997). Учений розробив і уточнив тематику карт сучасної соціально-економічної ситуації, виокремивши карти економічного використання території, карти територіальної організації виробництва, карти загальноекономічного районування, карти історії економічного розвитку, карти перспектив розвитку та карти економіко-географічного прогнозу територіально-виробничого розвитку. Ним було запропоновано і розроблено ряд нових положень, що

стосувалися використання й застосування соціально-економічних карт, звернена увага на значні можливості економічних карт у викладанні шкільної географії.

Із-поміж різнопланових наукових доробків проф. Я. Жупанського варто виділити **комплексні та прикладні регіональні дослідження**. Першими працями цього напрямку стали “Природа і господарство Станіславської області УРСР” та стаття “Чернівецька область” в “Краткой географической энциклопедии” (1964 р.). Згодом, у 1975 році, ним (у співавторстві) було опубліковано статтю “Економіко-географічна оцінка природних комплексів басейнів рік (на прикладі р. Дністер)”. Відзначимо, що для початку та середини 80-х років минулого століття характерним був розвиток комплексних географічних досліджень регіонів на засадах раціонального природокористування. Саме до цього періоду належить вивчення особливостей структури народногосподарського комплексу Середнього Подністер’я (1981), раціонального природокористування у виробничо-територіальних системах (1985).

Особливу увагу зосереджував Я. Жупанський на дослідженні територіальної структури та територіальної організації господарства не лише Чернівецької області, але й усього Карпатського регіону. Так у 1989 році ним публікується фундаментальна стаття “Особливості формування територіальної структури господарського комплексу Карпатського економічного регіону”, а роком пізніше проводиться детальний аналіз чинників формування структури господарства Буковинського Подністер’я.

На початку 1990-х років у географічній науці інтенсивно почав розвиватися ресурсно-оцінковий напрям досліджень. Не залишився осторонь нього і Я. Жупанський, і вже у 1991 році виходять у світ праці “Економіко-географічне положення території – особливий ресурс регіонального розвитку” та у 1994 р. – “Ресурсно-інформаційна забезпеченість – необхідна умова формування вільної економічної зони”.

Відновлення української державності на початку 90-х років XX ст. та загострення політико-економічних протиріч у суспільстві створили відповідний інформаційний вакуум. Доволі гостро його відчула освіта, особливо, шкільна. Щоб заповнити цю прогалину у 1993 році за редакцією Ярослава Івановича був опублікований шкільний посібник “Географія Чернівецької області”. Дещо пізніше, у 1999 році, під його головуванням авторський колектив (М. Заячук, Я. Скрипник, П. Сухий, А. Тюфтії) випустив “Географію рідного краю. Чернівецька область”, яка перевидавалась ще тричі.

Як виходець із прикарпатського села Ярослав Жупанський був добрим знавцем сільського укладу життя зокрема і сільського господарства загалом. Ймовірно саме через це значна частина наукових доробків вченого пов’язана із **дослідженнями агропродовольчого комплексу** та його територіальної організації, раціонального використання

земельних ресурсів тощо. Навіть у докторській дисертації вченого, що присвячена картографуванню територіально-виробничих комплексів (про яку вже згадувалося вище), питанню картографування АПК відведено доволі багато місця. Крім того, з рубежу XX – XXI століть колективом кафедри, яку очолював Я. Жупанський (а це – кафедра географії України та картографії, пізніше – географії України, картографії та геоінформатики) виконувалася держбюджетна тема, що була зв’язана з проблемами та перспективами розвитку агровиробництва і формування ринків продовольства. Керівником цієї роботи був сам завідувач. Кафедра була провідною організацією на захисті кандидатських дисертацій М. Влах “Проблеми удосконалення виробничо-економічних зв’язків АПК Закарпатської області” (1990), А. Днай “Функціонально-територіальна структура агропромислового комплексу Київської області» (1991), Д. Мальчикової “Географічні основи кадастру сільськогосподарських земель Півдня України” (2003).

Відзначимо також, що у 2007 – 2008 рр. проф. Я. Жупанським та доц. П. Сухим було видано навчально-методичні посібники “Географія основних галузей рослинництва світу” (у 2-х частинах) та “Тваринництво: структура та значення в агровиробництві світу”. Вони були призначені для студентів географічних, біологічних та економічних факультетів вищих навчальних закладів України.

З іменем Я. Жупанського пов’язане відродження **українського краєзнавства** загалом і українського географічного краєзнавства зокрема. Так, ним і його учнями розроблялися науково-методологічні основи краєзнавства, а саме: обґрунтовувалася структура національного краєзнавства (1992, 1993, 1994, 1997), з’ясовувалися роль і місце географічного краєзнавства у складі останнього (1992, 1993, 1997), виявлялися його географічні засади (1993, 1997). Була проведена велика робота зі встановлення об’єктно-предметної бази краєзнавства (1992, 1993, 1994, 1997). Одним із центральних місць у географо-краєзнавчих дослідженнях вченого була наукова просторова ієрархізація українських етнічних земель (1993, 1994, 1996, 1999, 2003), що полягала у вирізненні 4-х територіальних одиниць краєзнавства, з яких за основну приймався історико-географічний край. У розвитку цієї ідеї був обґрунтований етнологіко-географічний погляд на районування суцільної української етнічної території (2003). Практичною реалізацією територіальної історико-географічної структуризації українських земель стало обґрунтування меж деяких історико-географічних країв (Поділля, 1993), виявлення демографічних показників населення (1996) та характеристика окремих елементів географії населення останніх (національного складу Північної Буковини, 1992).

Важлива роль у творчості Я. Жупанського як географа-краєзнавця полягала в адаптації ідей наукового краєзнавства до шкільної географічної

освіти, чому присвячувалися праці щодо проблем викладання краєзнавства в школі (1994, 1997), краєзнавчих акцентів екологізації викладання географії (1996) тощо. Одним із важливих географо-краєзнавчих напрямів у творчості вченого стала розробка етнолого-географічних основ національного краєзнавства через етнічне межування території України (2003) та визначення співмірностей між ландшафтами та етносами (1999).

Одним із важливих напрямів географії, якого торкнувся у своїй науковій діяльності Я. Жупанський, була *історія географічної науки*. Багато праць (як одноосібних, так і у співавторстві) були присвячені історії географії та картографії в Україні (1992, 1993, 1994, 1997, 2004), зокрема топографо-картографічним дослідженням (1994), соціально-економічній картографії (1999, 2000), картографічним відомостям про Україну (2000), етапам картографування західноукраїнських земель (2000). Ним був здійснений також аналіз становлення географічної науки в Україні (2000), часових етапів розвитку загалом географії (1995) і економічної географії (1995), виявлені проблеми історії української географії (2005), зроблене порівняння географічних наукових шкіл Росії, України і Білорусі (1999), з'ясовувалася роль наукового фахового часопису для поступу географічної науки. Як підсумок усіх цих вишукувань став вихід у світ першого в Україні фундаментального навчального посібника "Історія географії в Україні", що витримав два видання у 1997 і 2006 рр.

Особливим розділом у наукових зацікавленнях Я. Жупанського були дослідження, що стосувалися алма матег та території Чернівецької області. Зокрема, вчений виявив ретроспективні особливості організації і розвитку географічної науки та економіко-географічної освіти в Чернівецькому національному університеті (1968, 2001, 2004), характерні риси економіко-географічних досліджень в ЧНУ (1998), часові риси топографо-геодезичних робіт на території Чернівецької області (1998), роль Львівської географічної школи у дослідженнях Буковини (2003) тощо. Скрупульозно були проаналізовані праці дослідників, що вивчали географію Буковини (2001) та Буковинського Передкарпаття (1996). Не обійшов увагою Ярослав Іванович історію рідного географічного факультету (1995) та створеної ним кафедри географії та картографії України (2000).

Науковими пошуками Я. Жупанського був охоплений також освітянський напрям, що проявилось у виявленні рис географічної освіти в Україні (1970) та в Західній Україні (1973). Ним також досліджувалась творчість окремих учених, зокрема Б. Вишневецького (1965), В. Кубійовича (1995).

В окремий потужний напрям наукової діяльності Я. Жупанського виокремлюється *шкільна географія та методика її викладання*, що підтверджується значною кількістю опублікованих наукових та навчально-методичних праць практично

впродовж всієї творчої діяльності (понад 70). Перші праці датуються ще 1964 роком, коли вчений звертав увагу на картографічне забезпечення навчального процесу, роль картографічного методу дослідження та розробку навчальних програм шкільних та вузівських курсів, з-поміж яких відзначимо: "Програму із соціально-економічної картографії (для географічних факультетів державних університетів)" (1971); "Картографічне оформлення робіт" (співавтор С. Ющенко, 1973); "Про картографічне оформлення дипломних робіт" (1970). Будучи вдруге переобраним на посаду декана географічного факультету (1982 – 1987 рр.), Я. Жупанський вкотре присвячує себе підготовці навчально-методичних праць, до яких віднесемо програму державного іспиту з географії, методичні рекомендації з навчальної роботи для студентів-заочників, програми виробничих практик та методичні поради вчителям.

Найпродуктивнішим у напрямі шкільної географії та методики викладання географії можна вважати період від 1990 року, що, ймовірно, пов'язано зі становленням Української незалежної держави. Так, 1990 роком датована стаття Я. Жупанського та Й. Бурки "Географія України – новий напрямок підготовки кадрів". Також виходять друком програми виробничих практик, програма з географічного краєзнавства, піднімається проблематика створення "Навчального атласу України".

Знаковим став 1993 рік, у якому видано за ред. Я. Жупанського навчальний посібник "Географія Чернівецької області", аналогів якому нема і сьогодні. Цього ж року колективом кафедри географії України та картографії під проводом Я. Жупанського підготовлено навчально-методичну працю "Економічна і соціальна географія України (матеріали для практичних та індивідуальних робіт і вказівки до їх виконання)" та опубліковано статті про структуру курсів і спецкурсів з географії України, про структуру екологічних курсів на географічних факультетах (у співавт. з В. Явкіним), про сучасну структуру університетського навчального плану з географії (у співавт. з М. Цепендою), про структуру спецкурсу "Географія населення України" (у співавт. з В. Джаманом), програму спецкурсу "Історія географічних досліджень і географічної науки в Україні", програму і методичні вказівки до вивчення спецкурсу "Географія української діаспори" (у співавт. з В. Джаманом), вузівські екологічні курси для географів у структурі екологічного виховання (у співавт. з В. Явкіним та Я. Скрипником). У цьому ж році проф. Я. Жупанський активно долучився до підготовки 3-го тому "Географічної енциклопедії України".

Наприкінці 1990-х років енергія Я. Жупанського також спрямовується на допомогу вчителям географії та шкільництву загалом. Виходять друком праці, в яких розглянуто формування екологічного світогляду дітей, краєзнавчі підходи до екологізації викладання географії, програми з географічних

спецкурсів для слухачів МБАН (спільно з К. Кілінською), структуру підготовки вчителів географії України тощо. Вчений також ініціював та був головним редактором “Навчально-краєзнавчого атласу Чернівецької області” (Львів, 2000), автором окремих карт у “Географічному атласі. Чернівецька область” (Київ, 2007).

Досить тісною та ефективною була співпраця Я. Жупанського з обласним інститутом післядипломної освіти (В. Туряк, В. Фостій), результатом якої стали наукові статті, де акцентується увага на картографічній перепідготовці в післядипломній освіті, краєзнавчому підході при вивченні своєї області у школі. Побачили світ також їхні спільні навчально-методичні праці – “Олімпіадні завдання з географії” (2000, 2007), “Робочий зошит з географії. 5 клас” (2001). За ініціативою проф. Я. Жупанського у 1999 р. було видано підручник, як уже наголошувалося вище, для учнів 5 класу “Географія рідного краю. Чернівецька область”.

Окремим незначним штрихом на тлі різнобічної наукової діяльності вченого слід відзначити і *медико-географічну проблематику*. Так, ще у 1964 та 1965 роках були опубліковані праці, в яких аналізувалися географічні особливості поширення склерому в Чернівецькій області. Значно пізніше вийшла у світ наукова стаття “Екологічна ситуація як чинник умов проживання населення” (2004, у співавторстві з В. Джаманом). Принагідно зауважимо, що проф. Я. Жупанський офіційно опонував на захисті докторської дисертації В. Шевченка “Теоретико-методичні основи медико-географічного аналізу території України” (Київ, 1997). Також ним висловлювалася підтримка докторської дисертації Г. Бачинського “Прикладна соціоекологія і роль географічної науки в її формуванні” (Ленінград, 1990) та кандидатських дисертацій Е. Бондаренко “Картографічне моделювання стану та розвитку інфекційної захворюваності населення України” (Київ, 1997) і О. Романів “Медико-географічні основи здоров’я дитячого населення (на матеріалах Хмельницької області)” (2003).

Як науковець із широким колом інтересів проф. Я. Жупанський дбав про розвиток географічної науки і щиро допомагав молодим здобувачам та аспірантам у написанні кандидатських і докторських дисертацій. Під його керівництвом були захищені кандидатські дисертації Є. Лясотою (1988), М. Жуком (1995), В. Лажніком (1995), П. Чернегою (1995), В. Крулем (1996), П. Сухим (1999), М. Заячуком (2000), О. Романець (2001), Ж. Бучко (2002), С. Білокриницьким (2004), С. Грековим (2007), С. Дутчак (2008), по двох докторських дисертаціях він виступив науковим консультантом – у В. Круля (2006) та П. Сухого (2009).

Спеціалізовані вчені ради назначали Я. Жупанського офіційним опонентом кандидатських дисертацій із проблем географії населення (О. Дмитрука, А. Ковальчука, О. Кучабського та ін.). Кафедра географії України та картографії Чернівецького

національного університету імені Юрія Федьковича, яку очолював Ярослав Іванович, виступала провідною установою для детального вивчення дисертаційних робіт (М. Романюк, Г. Баб’як, В. Потійчук, О. Садовник, А. Кошіль, В. Грицевич, В. Куреляк, Р. Лозинський, Б. Заблоцький, Н. Паньків, В. Миронюк, Р. Скабара, І. Пандяк, Т. Заставецький та ін.).

За напрямом “географія промисловості та виробничо-територіальні комплексоутворення” під керівництвом вченого була захищена кандидатська дисертація “Економіко-географічні проблеми розвитку будівельного комплексу (на прикладі Чернівецької області)” (М. Жук, 1995), офіційним опонентом Ярослав Іванович виступив по докторській дисертації С. Іщука “Виробничі комплекси: територіальна і комплексно-пропорційна організація” (1996) та кандидатських дисертацій С. Писаренко (1984), А. Базарбасва (1991), М. Мачуха (1994), А. Кузишина (1999). Більше 20 робіт були прорецензовані ним як неофіційним опонентом і провідною установою.

Учений працював і над підготовкою фахівців у галузі картографії. Так, під його керівництвом захищено кандидатську дисертацію С. Білокриницького на тему “Картографо-геодезичне забезпечення земельно-кадастрових робіт в регіоні (проблеми, методика, застосування)” за спеціальністю 11.00.12 “Географічна картографія”. У планах вченого були й інші дисертаційні тематики картографічного змісту, над якими працювали аспіранти. Вчений систематично запрошувався для консультування і рецензування дисертаційних досліджень із картографічної тематики багатьох науковців України (Р. Сосса та ін.).

Велику увагу проф. Я. Жупанський надавав підготовці наукових кадрів із географічного краєзнавства, зокрема під його керівництвом була захищена кандидатська дисертація у 1996 р. на тему “Краєзнавчі особливості географічних процесів заселення історико-географічного краю Галичини” (Львів; В. Круль). Учений неодноразово виступав головним спеціалістом від провідної установи при рецензуванні кандидатських дисертацій із дослідження історичних аспектів мікротопонімів Чернівецької області (Чернівці; І. Чеховський; 1996), із особливостей етнографічного дослідження гуцулів Українських Карпат (Львів; М. Лаврук; 1997), із виявлення етнокультурних традицій природокористування та оптимізації рекреаційних функцій ландшафтів Тернопільщини (Львів; М. Питуляк; 1998) тощо. Я. Жупанський надав допомогу як науковий консультант при написанні докторської дисертації “Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України” (Київ; В. Круль; 2006).

Багато праці було покладено також на підготовку наукових кадрів з історії географічної науки. Так, Я. Жупанський виступив офіційним опонентом кандидатської дисертації В. Матвієнко (“Теоретичні аспекти української економічної і соціальної географії”, Київ, 2000). Учений підтримав

(через відгук) О. Краснопольського та О. Вісьтак у їхньому прагненні здобути, відповідно, докторський (“Науковий потенціал вітчизняної географії і формування, розміщення школи”, Санкт-Петербург, 1997) та кандидатський (“Суспільно-географічне дослідження українських вчених Галичини у міжвоєнний період (1919-1939 рр.)”, Львів, 2001) наукові ступені.

Підготовка фахівців у галузі АПК реалізувалася, коли вихованцями Я. Жупанського були захищені у Львові кандидатські дисертації “Спеціалізація сільськогосподарського виробництва в умовах переходу до ринку (географічні основи формування на прикладі Чернівецької області)” (П. Сухий, 1999) і “Географо-екологічні аспекти функціонування сільськогосподарського виробництва обласного регіону” (М. Заячук, 2000). Через сім років у Чернівецькому національному університеті його аспірантом С. Грековим було захищено кандидатську дисертацію “Географічні особливості сільськогосподарського виробництва в особистих підсобних господарствах Чернівецької області”. На жаль, не судилося Я. Жупанському (як науковому консультанту) бути присутнім на захисті докторської дисертації П. Сухого “Формування та розвиток агропродовольчого комплексу Західно-

українського регіону (суспільно-географічний аналіз)”, який відбувся у 2009 р.

Нереалізованим залишився задум професора Жупанського щодо ще кількох дисертаційних досліджень присвячених розвитку АПК, а саме: “Географічні особливості розвитку овочівництва в Придністер’ї” над якою нині працює Н. Куриш та робота регіонально-прикладного характеру “Морфометричний аналіз басейну р. Сірет та оцінка антропогенного навантаження з метою прогнозування несприятливих процесів”, над якою працює І. Березка.

Я. Жупанський висловлював підтримку в захисті дисертаціям, що готувалися в галузі шкільної географії та методики її викладання, зокрема докторській дисертації В. Обозного “Красназнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя” (Київ, 2002), кандидатським дисертаціям Л. Паламарчук “Формування національної свідомості учнів у процесі набуття знань про український етнос (на матеріалах шкільних курсів географії)”, (Київ, 1997), М. Бауера “Екологічні знання у контексті формування світоглядних цінностей суспільства” (Київ, 1998), О. Шуба “Територіальна організація регіональної системи шкільного обслуговування (на прикладі Харківської області)” (Київ, 1999).

Стаття надійшла 30.03.2010 р.

Крає- і країнознавство

УДК 908(477.63)+94(477.63)

Любов Зеленська, Олександра Троценко

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ-ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

У статті висвітлено основні віхи становлення та розвитку географічного краєзнавства на Дніпропетровщині, проведено періодизацію та охарактеризовано основні етапи, проаналізовано джерельну базу та головні напрями розвитку краєзнавства регіону. Визначено його генетичні зв'язки з еволюцією національного краєзнавства та української географічної науки.

Ключові слова: географічне краєзнавство, історія географії, комплексне географічне дослідження, Катеринославська губернія, Дніпропетровська область.

Lyubov Zelensk'a, Oleksandra Trotsenko. The formation and development of geographical country studies of the Dnipropetrovsk area. Basic landmarks of the formation and development of geographical country studies of the Dnipropetrovsk area are defined and arranged into periods and stages. Sources for the main directions of country studies are analyzed. Genetic connections with the evolution of national country studies and the Ukrainian geographical science are defined.

Key words: geographical country studies, history of geography, complex geographic investigation, Yekaterinoslav guberniya, Dnipropetrovsk oblast.

Вступ. Сучасне краєзнавство – багатогранна універсальна дисципліна, до визначення якої існують різні підходи: від розуміння її як засобу виховання свідомої особистості, “малої географії”, методу дослідження краю, до комплексної наукової дисципліни, що спирається на потужну науково-методологічну базу. У цьому випадку вважають, що краєзнавство пройшло тривалий історичний розвиток – від накопичення фактичних знань до їхнього перетворення в наукову дисципліну через виокремлення самостійного предметно-об’єктного поля досліджень, визначення та окреслення власної теоретико-методологічної бази, зокрема провідного специфічного методу, найбільш прийнятного для досліджень об’єкту та предмету, термінологічного апарату, виконання певних суспільних, господарських політичних функцій.

Актуальність дослідження. Пожвавлення інтересу до історії географічного краєзнавства, що виражається у збільшенні кількості наукових робіт зазначеної тематики, відображає сучасні тенденції в українському суспільстві щодо формування власної культурно-духовної бази, яка до певного моменту була лише набором окремих знань, фактів та відомостей. На сьогодні є нагальною потреба впорядкування вже існуючого досвіду краєзнавчих до-

сліджень території регіонального рівня (зокрема Дніпропетровщини) через ретроспективний аналіз становлення наукової думки.

Стан вивченості проблеми. Питання історії краєзнавства з різних позицій розглядалися сучасними науковцями: географами – Ф. Мицьковим (1955), О. Шаблієм (2001), О. Заставецькою (2001), Г. Денисюком (2004), Л. Зеленською (2005), В. Крулем (2006), Я. Олійником (2007), М. Костицею (2008) та іншими, педагогами – В. Обозним (1997), М. Паламарчуком (1994), В. Серебряєм (2002), Л. Цариком (2002) Я. Жупанським (2007), Г. Лисичаровою (2008), істориками – П. Троньком (2002), В. Павлухіною (1997), А. Канюсою (2001), М. Постановичою (2002) та іншими. Історія краєзнавства Дніпропетровського регіону досліджувалася Л. Зеленською (2005), Г. Лисичаровою (як підґрунтя реформування шкільної освіти), О. Троценко (2009) (проведено дослідження краєзнавчих праць як джерел інформації про втрачені географічні об’єкти) [5-6, 10, 12-13, 16, 17, 19-28, 37, 38, 40-42].

Постановка цілей та задач дослідження. Метою дослідження є визначення та характеристика головних етапів становлення та розвитку географічного краєзнавства на Катеринославщині-Дніпропетровщині.

Виклад основного матеріалу. Основні етапи становлення і розвитку географічного краєзнавства в Україні і в регіоні нерозривно пов'язані з розвитком географії і з тими перипетіями, які переживала ця наука протягом свого еволюційного формування. Становлення та розвиток краєзнавства як наукової дисципліни включає накопичення фактичних наукових знань про регіон, формування власного термінологічного апарату дослідження, формування специфічного методу дослідження, виокремлення сучасних функцій краєзнавства відповідно до нового соціального замовлення, еволюцію засобів фіксації знання: від предметних, графічних та писемних до сучасних інформаційних. Все це дозволяє вирізнити такі етапи розвитку краєзнавства: 1) донауковий етап розвитку (до середини XVIII ст.); 2) зародження наукових засад краєзнавства; 3) формування краєзнавства як громадського руху; 4) формування методичної бази шкільної освіти; 5) новітній етап.

Донауковий етап являє собою процес накопичення наукового знання про регіон. Більшість свідочств до нас дійшла в опосередкованому вигляді через дані, подані іноземними спостерігачами: давніми греками, римлянами, персами, візантійцями тощо. Ці дані відбивають тогочасні образи територій, що існували в певних соціальних групах, але, на жаль, не відбивають краєзнавчої специфіки в її сучасному розумінні.

Перші краєзнавчі вивчення власної території розпочинаються разом з першими спробами давньої людини ідентифікувати себе в оточуючому просторі. Краєзнавчі дослідження проводилися на побутовому рівні і мали на меті визначення найбільш вигідних місць харчування, полювання, а згодом і визначення територій, придатних для скотарства та землеробства, військових цілей тощо. Тоді ж формуються перші світоглядні уявлення, і певним місцям надаються символічні значення. Інформація про виявлені особливості зберігалася на рівні родової історичної пам'яті і до нас майже не дійшла.

Тривалий час територія краю була міграційною зоною, на якій знаходилися різні етнічні групи. Звичайно, представників різних етносів хвилювали питання пошуку найбільш вигідних місць харчування, полювання, ведення сільського господарства та стратегічних місць для засідок та оборони. Відомості, отримані з власних спостережень передавалися усно в певних шарах спільноти відповідно до сфери застосування цих знань. Пізніше, коли на території Східної Європи формується слов'янський етнос, фіксація знань відбувається через рунічне письмо, переважно кельтською та давньогерманською мовами, але на території сучасної Дніпропетровщини як частини ареалу проживання східної вітки слов'янського етносу (зокрема, за науковими гіпотезами сучасних істориків, в руслі річки Оріль мешкало плем'я угличів) науково значущих свідочств не знайдено. Існують свідочства на кшталт Велесової книги, яка засвідчує наявність писемності у слов'ян, але як джерело краєзнавчої інформації внаслідок сумнівності походження вона не може бути використана.

Рівень та глибина вивчення власної території

збільшувалися із розвитком цивілізаційних рис у людських спільнот, що проживали на даній території. Якщо скіфські уявлення відбиті в матеріальних свідочствах, які дійшли до нас через археологічні дослідження поховань, то про уявлення слов'ян про власну територію ми можемо судити з більш пізніших писемних джерел – літописів, що включали описи природи, історії, міжетнічних взаємовідносин, правлячої еліти тощо. В Київській Русі інформація про особливості природи та господарчі прийоми, історію, визначні події, видатні особистості складалася в народний фольклор і передавалася із покоління в покоління, перепісувалася літописцями і допомагала передбачувати повені, посухи, використовувалася під час пошуку корисних копалин тощо. Зокрема, за даними “Руської правди” в Київській Русі навіть проводилися землевимірювальні роботи. Таким чином, фіксація інформації відбувається в матеріальній формі (предметах побуту та прикрасах, наскальній графіці, згодом в письмовій та графічній формі), усний народний творчості.

Перші цілеспрямовані дослідження на території регіону розпочинаються за козацьких часів, у зв'язку з необхідністю впорядкування земельних володінь. Зокрема за вказівкою Данила Апостола в 1731 році були досліджені володіння козаків по річці Оріль, визначені форми землекористування та власності, населені пункти, гідрографічні об'єкти, характер рослинності, суспільно-географічні об'єкти – млини, переправи, монастирі тощо. Опис здійснювали три писарі, що позначилося на достовірності переданої інформації: це стосується деяких назв, а також відстаней між географічними об'єктами, які вимірювалися в милях, верстах, козацьких верстах [9].

У цей самий час відбувається фіксація краєзнавчих досліджень в специфічному виді джерел – шоденниках та записках, що присвячені пошуку козацьких скарбів. Такі джерела містили різнобічну інформацію про географічні особливості місцевості, де за передбаченням був схований скарб, або навпаки – детальний опис місця, якщо скарб ховався самим власником. Як приклад можна навести цікавий та унікальний за своєю історичною цінністю документ – “Запорожская рукопись, указывающая, в каких именно местах и какие сокрытыклады гайдамаками и местными жителями...”, знайдений нами у відділу рукописів та стародруків Національної бібліотеки ім. Вернадського, що являє собою детальні описи місць схованок запорізьких скарбів, у тому числі на території Великого Лугу, із стислими відомостями про легенди та заговори на ці скарби. Цей документ був записаний запорізьким писарем (на жаль, його ім'я визначити не вдалося) – людиною на той час освіченою – зі слів самих же козаків, але навіть приблизне порівняння відомостей, отриманих із цього рукопису, із сучасною ситуацією майже неможливе. Проте ми отримуємо унікальну інформацію стосовно самосвідомості козаків, сприйняття ними навколишнього світу та визначення свого місця у природному середовищі [11].

Отже, зрозуміло, що донауковий етап краєз-

навчого вивчення території краю є лише підґрунтям для подальших наукових досліджень та формування науково-методичної бази краєзнавства як наукової дисципліни. Тому історію краєзнавчих досліджень території Дніпропетровського регіону варто розглядати з моменту включення земель запорізьких козаків до складу Російської імперії і швидким заселенням краю, коли в 1783 році згідно з указом Катерини II територія області ввійшла до складу Катеринославського намісництва Російської імперії. У 1802 році була створена Катеринославська губернія, до складу якої ввійшла і територія сучасної Дніпропетровської області. Це обумовлює виокремлення нового етапу – *етапу зародження наукових засад краєзнавства*, що характеризується формуванням методологічної бази краєзнавства як наукової та педагогічної дисципліни. Перше було обумовлене початком комплексних наукових досліджень території сучасної України, а друге – запровадженням краєзнавчих форм в освітній процес. Наслідком закінчення російсько-турецької війни в 1784 році стало приєднання великих степових територій до складу Російської імперії, що своєю чергою стало потужним поштовхом для всебічного дослідження цих територій. В результаті з'явилися наукові описи членів Російської академії наук, Генерального штабу тощо.

Зокрема, одним з перших історичних джерел даного етапу є “Книга Большому Чертежу” [15]. Письменник Новиков знайшов декілька рукописних списків з цієї книги і вперше надрукував їх у 1773 році під назвою “Древняя Российская Идрография, содержащая описание Московского Государства рек, протоков, озер, кладезей и какие по ним города и урочища и на каком оные расстояния” [15]. Джерело вперше містить логічний та доволі повний перелік географічних об'єктів, які описані на достатньому на той період рівні науковості, зокрема, список географічних об'єктів русла Дніпра, відстані між ними.

Приєднання території краю до Російської імперії зумовило активізацію дослідницьких експедицій військового штабу та національної академії наук. Відомим учасником академічних експедицій, а також реформатором географічної науки був академік В. Зуєв. Йому належать перші глибокі наукові узагальнення результатів польових досліджень. Зокрема, він вперше виокремив такі орографічні елементи, як Причорноморська низовина і Придніпровська височина, досліджував пороги на Дніпрі. Трохи пізніше, в 1781–1782 рр., учений у долині р. Саксагані розпочав дослідження залізних руд Кривбасу [14].

Потужним поштовхом до комплексного вивчення території краю стало заснування в 1845 році Російського (згодом імператорського) географічного товариства, членами якого в різний час були видатні діячі Катеринославщини: Я. Грахов, А. Фабр та інші. Результатом майже п'ятдесятирічної діяльності товариства стали комплексні географічні описи, зокрема Катеринославської та Херсонської губерній (сучасні Апостоловський і Широковський райони), що є цінними історичними джерелами.

Вони містять інформацію про природні, антропогенні ландшафти, характер землекористування тощо.

Серед зазначених праць необхідно виділити багатотомне “Полное описание Нашего Отечества” за ред. В. Семенова-Тянь-Шаньського, Т. 14 “Малороссия и Крым” [27], який містить комплексний географічний опис регіону, що цілком відповідає тогочасним уявленням. У першому розділі є відомості про фізико-географічні особливості регіону, зокрема дані про геологічні об'єкти (виходи на поверхню гірських порід: каменів, островів, порогів, заборів тощо, їхнє розташування, морфометричні характеристики), форми земної поверхні (особливості рельєфу), гідрографічні об'єкти (річки і їх притоки, а також старі і нові, природні і штучні русла, озера, болота тощо), визначні природно-територіальні комплекси. Другий розділ містить відомості про адміністративно-територіальний поділ губернії, характеристику населених пунктів. У третьому розділі наявна характеристика промислових об'єктів губернії, в четвертому – характеристика населення.

Поштовхом для розвитку природничих краєзнавчих досліджень стало відкриття на території України Харківського (1805), Київського (1834) та Новоросійського (Одеса, 1865) університетів. Пізніше в головних університетських центрах Російської імперії виникають численні наукові товариства, які зробили значний внесок у розвиток географічного краєзнавства, в тому числі й на Катеринославщині. Незважаючи на те, що в самому Катеринославі на той час університету не існувало, провідні представники місцевої інтелігенції активно брали участь у роботі наукових товариств сусідніх університетських міст – Харкова, Одеси, Києва. Наприклад, дійсним членом Товариства в Харкові був відомий краєзнавець І. Акінфісв [1]. О.М. Поль був дійсним членом “Товариства сільського господарства Південної Росії” і Одеського товариства історії і старожитностей. Значною подією в науковому житті Катеринославської губернії стало відкриття в 1899 р. у м. Катеринославі Вищого гірничого училища та створення Катеринославського наукового товариства, члени якого займалися не тільки науково-дослідною, а й просвітницькою діяльністю.

Розвиток економіки та виробництва, зокрема металовидобувної та металообробної промисловості, зумовив активні пошуки родовищ корисних копалин та геологічні дослідження. На теренах регіону такі дослідження проводилися М. Барботом де Марні, О. Карпинським, О. Антоновичем, В. Домгером, в результаті чого були отримані нові дані в галузі стратиграфії, тектоніки, петрографії, корисних копалин, складені геологічні карти центральних та південних районів України (К. Феофілактів, 1872; М. Барбот де Марні, 1869). Основну увагу було приділено вивченню та розвідці залізних руд Криворізького басейну (С. Конткевич, П. Монковський, М. Шимоновський), які в 1881 р. почали промислово розроблятися, та марганцевих руд Нікопольського басейну, відкритих В. Домгером у 1883 р. [20].

Розвиток географічної науки наприкінці XIX

ст. характеризується її швидким розгалуженням та поглибленням краєзнавчих досліджень. Зокрема, в результаті діяльності університетів, наукових товариств та цілих наукових шкіл з'являються праці з фізичної, економічної географії, етнографії, геології та стратиграфії тощо.

У зв'язку із скороченням площі вільної землі та частими посухами вже наприкінці XIX ст. виникає потреба у раціоналізації ведення сільського господарства, що сприяє виникненню на Катеринославщині перших науково-дослідних установ – станцій і ділянок. Крім того, з 1882 р. формується мережа гідрологічних та метеорологічних постів спостережень. На початку XX ст. за ініціативою вихованця Київського університету, першого українського і російського метеоролога-геофізика, члена-кореспондента Петербурзької (Російської) академії наук О. Клосовського відкрито 2 метеорологічних пости, а протягом наступного періоду їхня кількість збільшується до 27 [38]. Важливі праці в галузі метеорології та кліматології належать Й. Косогову, який у 1895 р. очолив Київську метеорологічну обсерваторію і Придніпровську метеорологічну мережу.

Важливу роль у розвитку краєзнавчих досліджень зіграли органи самоврядування – земства, що виділяли на освіту населення та науку гроші, опікувалися лісорозведенням та лісовідновленням як засобом покращення стану ґрунтів, а також проводили політику заохочення селян до посадки та розведення лісів.

Для дослідження Європейської Росії як географічного регіону велике значення мала діяльність різних за характером і завданням експедицій. Найбільш вагомими за результатами були експедиції щодо зрошення Півдня під керівництвом І. Жилінського (1873–1898), з дослідження витоків головних річок під керівництвом А. Тилло (1894–1899) [36], вивчення комплексу природних умов під керівництвом В. Докучаєва (70–90-ті рр. XIX ст.) [8]. До видатних картографічних творів цього періоду можна віднести Спеціальну карту Європейської Росії (1865–1871), виконану під керівництвом І. Стрельбицького [34]. До початку 60-х рр. XIX ст. належить спроба зображення рельєфу частини Європейської Росії за допомогою кольорової гіпсометричної шкали (1862) за редакцією І. Бламберга [3]. Пізніше цей метод А. Тилло застосував для гіпсометричної карти Європейської Росії, створеної в 1889 р. Кліматологічні дослідження, які були централізовані в Головній геофізичній обсерваторії, дали напрямки регіональним роботам, зокрема створенню “Кліматичного атласу Російської імперії” (1900) за редакцією М. Рикачева [31].

У другій половині XIX ст. відбуваються кардинальні зміни у вченнях про ґрунти Росії. Створюються основи нової науки – генетичного ґрунтознавства, основоположником якої був В. Докучаєв [8]. На становлення географії рослин значний вплив мали дослідження вчених А. Бекетова і В. Докучаєва. Теоретичні узагальнення А. Бекетова значною мірою базувалися на результатах історичного вивчення флори Катеринославщини і

степових районів України. Він уперше класифікував комплекс причин, які зумовили характер і походження сучасної флори, враховуючи зміни клімату, розподіл ґрунтів, наслідки антропогенної діяльності. Учень В. Докучаєва Г. Танфільєв (1857–1928) – розробив першу ботаніко-географічну карту півдня Європейської частини Росії, куди входила переважно Україна (1900 р.) [8].

Характеризуючи даний етап, неможливо обійти увагою дослідження істориків та дослідників церкви, доробок яких в подальшому увійшов до загальної краєзнавчої спадщини: архієпископа Гавріїла Розанова, Феодосія Макаревського, О. Лазаревського, А. Скальковського, Д. Багалія, Д. Яворницького, Я. Грахова, Л. Падалки, М. Аркаса та інших [1, 2, 32, 43].

З іншого боку, вплив просвітницьких європейських тенденцій на освіту в Російській імперії зумовив виникнення *педагогічної функції краєзнавства та формування його методичних засад*. Завдяки ідеям М. Ломоносова в навчальну програму включається курс “Вітчизнознавство”, яке мало на меті ознайомлення в школі з географією навколишньої місцевості, знайомство, засноване переважно на безпосередніх спостереженнях. Пізніше “Вітчизнознавство” та “Батькіщинознавство” замінюється “краєзнавством”. У 70-х рр. XIX ст. провідні педагоги країни висловлюють ідею щодо патріотичного виховання дитини, орієнтованого на специфіку території рідного краю. Зокрема, в 70-х рр. XIX ст. буди закладені засади шкільного краєзнавства відомим педагогом і просвітницею Софією Русовою, яка вважала, що прищепити дитині національні риси можна лише орієнтуючись на специфіку природи, географічного розташування, клімату, історії рідного краю. Вона писала: “...треба добре знати свій край, бо рідна земля все одно, що велика сім'я, а земляки – все одно, що родичі”, “...тільки навчаючись любити і свідомо ставитись до свого люду, до свого краю ...ми навчимося шанувати і других людей...” [30].

У зв'язку з цим публікується ряд праць освітнього характеру. Всього було досліджено 25 підручників, присвячених географії Російської імперії та Катеринославської губернії зокрема. Вони містили узагальнену та доступну широкому колу читачів інформацію про географічні об'єкти, розташовані на території губернії, їх характеристики тощо. У вищих навчальних закладах Катеринославської губернії вводиться курс «Краєзнавство», що передбачався для історичних факультетів і читався українською мовою. Єдиним розробником та викладачем цього курсу був Д. Яворницький. На жаль, єдиним посібником для викладання курсу був конспект лекцій самого автора. Більш інформативними є інші праці Д. Яворницького, що містять докладні описи запорізьких земель з географічного погляду. Значним доробком автора є те, що ним узагальнені історичні документальні та картографічні джерела, дослідження доповнено власними спостереженнями, спілкуванням зі старожилами, на основі чого створені краєзнавчі описи території запорізьких козаків. В альбомі “Дніпрові

пороги” знаходимо морфометричні характеристики, походження назв порогів, островів, каменів, забор. У “Вольностях запорізьких козаків”, “Запорожжє в остатках старины” та інших джерелах є докладна інформація про географічне положення території сучасної Дніпропетровської області, орографію, гідрографічну мережу, природно-територіальні комплекси, несприятливі кліматичні, гідрографічні умови, що призвели до втрати геоінформації [43].

Серед укладачів навчальних посібників та рекомендацій треба назвати І. Акінфієва, який розробив методичні вказівки до проведення навчальних екскурсій для учнів реального училища та жіночої гімназії [1].

На жаль, наприкінці XIX ст. природознавство було вилучене з курсу середніх навчальних закладів і залишилося тільки в програмах реальних училищ, а необхідний обсяг природничих знань можна було одержати виключно в університетах. Щоб зробити ці знання доступнішими для всіх бажаючих, деякі викладачі університетів, окрім читання обов’язкових курсів, виступали з публічними лекціями, науковими читаннями.

З іншого боку, про розвиток туристично-екскурсійної діяльності на теренах регіону свідчить велика кількість путівників, що видаються наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема путівники Дніпром та через Дніпрові пороги (за редакцією С. Русової, П. Козара та ін.).

Культурні революції в Європі, земська реформа в Російській імперії спричинили виникнення просвітницьких течій та **формування краєзнавства як громадського руху**. В цей з’являються та активно діють просвітницькі народницькі товариства, за кошти земств фінансуються початкові школи та клубні заклади для неосвічених.

Географічна думка на цьому етапі характеризується розвитком краєзнавчих досліджень, здійсненням природничого та економічного районування, дослідженням природи для потреб сільського господарства та промисловості, зародженням антропогенного ландшафтознавства, розробкою питань адміністративної реформи. У цей час з’являються роботи фундаторів географічної науки К. Воблого, О. Діброви, П. Тутковського, С. Рудницького, Антіна Синявського (останній народився в Катеринославі та навчався в Катеринославському комерційному училищі) та інших [4, 7, 33, 35]. Тутковський уперше обґрунтував об’єкт, завдання та методи географії як науки, відвівши чільне місце краєзнавчому дослідженню території. Більшість його праць були написані на матеріалах безпосередніх краєзнавчих вишукувань різних регіонів України [39]. С. Рудницький по праву вважається фундатором українського географічного краєзнавства [29]. Важливою постаттю в краєзнавстві цього періоду є особистість В. Кубійовича, який

тривалий час працював за кордоном і є автором та редактором “Атласу України і суміжних земель...” та “Енциклопедії українознавства” [18]. В “Енциклопедії українознавства”, створеній за редакцією В. Кубійовича, під терміном “краєзнавство” він називає: “...сукупність інформацій про якусь країну з погляду географії, природи, історії, етнографії, народного господарства тощо; в УРСР під “краєзнавством” розуміють вивчення якоїсь невеликої території з вищеподаних поглядів, звично місцевими силами” [18].

З утворенням СРСР потреба у впровадженні краєзнавчих форм в шкільну освіту задля патріотичного виховання стає нагальною. Методична база шкільної освіти розробляється зусиллями провідних вчених, методистів, громадських діячів, серед яких необхідно відзначити Г. Ващенко, К. Дубняка, Д. Зайцева, Л. Лазаріса, Л. Миловидова, П. Мостового, О. Музиченька, В. Затонського, Г. Гринька, А. Луначарського, Я. Ряппо, М. Скрипника та інших.

Значний внесок у вивчення науково-теоретичного досвіду шкільного краєзнавства зробили В. Багрий, І. Безкоровайний, П. Іванов, М. Костриця, І. Прус, Т. Позняк, А. Сейненський, В. Смирнов, А. Хоптяр та інші. Передусім ці автори розглядали шкільне краєзнавство як додатковий засіб вивчення історії, географії, природи та як один із чинників комуністичного виховання.

Новітній етап розвитку краєзнавства характеризується розвитком нових засобів зберігання, обробки та передачі інформації, що, у свою чергу, розширює можливості наукових досліджень території та підвищення якості краєзнавчої освіти. Питання історії краєзнавства, еволюції його теоретичних і прикладних напрацювань та напрямків розвитку нині розробляються цілою низкою українських учених, з яких найбільш значний доробок мають представники Львівської, Київської, Чернівецької, Житомирської, Харківської і Тернопільської наукових шкіл краєзнавства – П. Тронько, О. Шаблій, М. Костриця, Я. Жупанський, Я. Серкіз, В. Круль, Я. Кравчук, С. Кукурудза, П. Штойко, О. Вісьтак, Р. Лозинський, С. Кузик, Я. Луцький, Є. Панкова, В. Федорченко, Т. Дьорова, О. Любіцева, О. Бейдик, Б. Заставецький, О. Заставецька, Я. Мариняк, І. Андрухів, Б. Гаврилів, В. Лавринюк та ряд інших дослідників.

Таким чином, можна зробити такі **висновки**. Краєзнавство є комплексною науковою дисципліною, що пройшла тривалий шлях розвитку від нагромадження фактичних знань до формування власної методологічної бази та понятійного апарату. Важливим завданням на сьогодні є регіональне поглиблення вивчення історії географічного краєзнавства як дієвого засобу формування повноцінного, освіченого, національно свідомого українського суспільства.

Література

1. Акинфиев И.Е. Растительность Катеринослава / И.Е. Акинфиев. – Екатеринослав, 1889. – 56 с.
2. Багалей Д.И. Наследники запорожских земель / Д.И. Багалей // Киевская старина. – 1885. – № 4. – С. 783-790.
3. Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1848 – 450 с.

4. *Воблий К.Г.* Економічна географія України: Підручник / К.Г. Воблий – К.: Сільський господар, 1922. – 166 с.
5. *Воропай Л.І.* Еволюційно-географічні основи краєзнавства / Л.І. Воропай, М.М. Куниця, М.О. Куниця / Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992. – С. 8-9.
6. *Денисик Г.* Рівні краєзнавчого пізнання / Г. Денисик, О. Чиж // Історія української географії. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – Вип. 7. – С. 40-41.
7. *Діброва О.Т.* Географія Української РСР: посібник / О.Т. Діброва. – Київ: Радянська школа; Харків: Мистецтво, 1954 – 312 с.
8. *Докучаев В.В.* Наши степи прежде и теперь / В.В. Докучаев. – Москва: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1953. – 152 с.
9. Доношение малороссийского гетмана Даниила Апостола Сенату 1731 г апреля 20 дня. [рукопис].
10. *Жупанський Я.І.* Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства / Я.І. Жупанський, В.П. Круль // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992. – С. 3-4.
11. Запорожская рукопись, указывающая, в каких именно местах и какие сокрыты клады гайдамаками и местными жителями. [Издана членом императорского Российского географического общества Н. Сементовским]. – К., 1857. – 63 с.
12. *Заставецька О.* Концептуальні засади побудови навчально-методичних посібників та підручників для учнів з географії рідного краю / Ольга Заставецька // Історія української географії. Спецвипуск: Краєзнавство. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – Вип. 4. – С. 53-54.
13. *Зеленська Л.І.* Історія географічних досліджень Середнього Придніпров'я в особистостях: [Навч.посіб] / Любов Іванівна Зеленська. – Д.: РВВ ДНУ, 2005. – 68 с.
14. *Зуев В.* Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / Василий Зуев. – Спб., 1787. – 273 с.
15. Книга Большому Чертежу. – М., 1950. – 300 с.
16. *Костриця М.Ю.* Наукове географічне краєзнавство: до питання про предмет і об'єкт вивчення / Микола Юхимович Костриця // Укр. геогр. журнал. – 1998. – № 4. – С. 37-39.
17. *Круль В.* Сутність і структурний зміст краєзнавства, об'єктно-предметна основа географо-краєзнавчих досліджень / В. Круль, Г. Круль // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Випуск 14. – С. 35-40.
18. *Кубійович В.* Географія українських і суміжних земель / В. Кубійович. – К.: Обереги, 2005 – 512 с. – (препринт 1938, 1943 рр.).
19. *Лисичарова Г.О.* Підготовка майбутніх вчителів географії до краєзнавчої діяльності в умовах великого міста: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец 13.00.02 "Теорія і методика навчання географії" / Г.О. Лисичарова. – К., 2008. – 20 с.
20. *Манюк В.В.* Геологічні відкриття Василя Зуєва та Валеріана Домгера на Катеринославщині // Гум. РКК НГАУ. – Д., 2002. – № 2 (14). – С. 107-108.
21. *Маринич О.М.* Науково-методичні засади географічного краєзнавства / О.М. Маринич // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992. – С. 4-6.
22. *Мариняк Я.* Теоретико-методологічні проблеми географічного краєзнавства в Україні / Я. Мариняк // Історія української географії. Спец. випуск: Краєзнавство. – Тернопіль, 2001. – Вип. 4. – С. 20-22.
23. *Мезенцев К.* Внесок К. Дубняка у становлення української економічної географії 20-30-х рр. ХХ ст. / К. Мезенцев, І. Хомра // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика. – Тернопіль, 2002. – С. 61-65.
24. *Мильков Ф.Н.* Географическое краеведение как элемент культуры / Федор Николаевич Мильков // Изв. РГО. – 1955. – Вып 3. – С. 127-129.
25. *Паламарчук М.М.* Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування / М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах. – Харків, 1994. – С. 3-4.
26. *Пістун М.* Регіонально-географічні дослідження Володимира Кубійовича / М. Пістун, Я. Олійник, В. Гуцал // Історія української географії. – Тернопіль, 2001. – Вип. 3. – С. 34-37.
27. Полное географическое описание нашего отечества. В 14-х т. Т. 14. Новороссия и Крым / [под ред. В.П. Семенова-Тяньшаньского]. – С.Пб: Изд-ие Девриена, 1910. – 432 с.
28. *Руденко В.П.* Становлення конструктивно-географічних напрямів раціонального природокористування в Україні у першій половині ХХ ст.: монографія / В.П. Руденко, О.І. Чернюх. – Чернівці: Рута, 2004. – 216 с.
29. *Рудницький С.* Огляд національної території України / Степан Рудницький. – Берлін: Українське слово, 1923. – 50 с.
30. *Русова С.* Краєзнавство в народній школі / Софія Русова // Шлях виховання й навчання. – 1933. – № 1. – С. 25-33.
31. *Рыкачев М.А.* [Автобиография]. – В кн.: Материалы для биографического словаря действительных членов имп. Академии наук. Ч. 2. – Пг.г, 1917 – С. 142-157.
32. *Скальковський А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 2. – Одесса, 1853. – 389 с.
33. *Синявський А.С.* Промисловість України та її географічне розміщення. Нариси промислової географії / А.С. Синявський, І.І. Зільberman // Господарство України. – 1929. – № 3 – С. 206-209.
34. Специальная карта Европейской России (1865–1871) (изданная военно-топографическим отделом

- Главного штаба под редакцией Стрельбицкого). – СПб., 1872.
35. Танфильев Г.И. Физико-географические области России/ Г.И. Танфильев // Тр. Императ. вольн. экон. об-ва. – М., 1897. – Т. 1. – С. 140-182.
36. Тилло А.А. Опыт гипсометрической карты рек Европейской России. – СПб., 1882 – 230 с.
37. Тронько П.Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) / Павло Трофимович Тронько. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 10-13.
38. Троценко О.В. Втрачені географічні об'єкти Дніпропетровської області: пошук та історико-географічний аналіз. – Автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.13 “Історія географії” / О.В. Троценко. – Київ, 2009. – 22 с.
39. Тутковський П.А. Красиви України в зв'язку із її природою і людністю / П.А. Тутковський. – К.: Червоний шлях, 1924. – 136 с.
40. Царик Л. Еколого-географічне краєзнавство: об'єкт, завдання, специфіка, зміст і структура / Любомир Царик // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика. – Тернопіль, 2002. – С. 114-120.
41. Чернов Б.О. Методологічна суть географічного краєзнавства / Б.О. Чернов, А.Й. Сиротенко // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992. – С. 6-7.
42. Шищенко П. Географічне краєзнавство: зміст, понятійно-термінологічний апарат, місце в географічній освіті / П. Шищенко, Н. Муніч // Історія української географії. Спец. випуск: Краєзнавство. – Тернопіль, 2001. – Вип. 4. – С. 6-8.
43. Яворницький Д.И. Вольности запорожских казаков / Д.И. Яворницький. – Дніпропетровськ.: Промінь, 1994. – 287 с.

Стаття надійшла 15.10.2010 р.

УДК 911.53

Володимир Воловик

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ У МІСТЕЧКАХ ПОДІЛЛЯ

У статті на основі аналізу літературних джерел розглянуто історію дослідження польської етнокультури в містечках Поділля. Культурна спадщина регіону, яка залишилась після діяльності польського етносу, представлена замками, фортецями, костелами, палацами, садово-парковими комплексами. Їх вивчення проводилось від початку ХІХ до початку ХХ сторіччя (переважно польськими дослідниками), у ХХ – на початку ХХІ сторіч – польськими та українськими географами та істориками.

Ключові слова: культурний ландшафт, польська етнокультура, польський етнос, панський маєток, замки Поділля.

Volodymyr Volovyk. A history of studies of the Polish ethnic culture in the small towns of Podillya. Based on an analysis of literature sources, this article reviews the history of studies of Polish ethnic culture in the small towns of Podillya. Cultural heritage of the Polish activity in the region that was studied is represented by castles, fortresses, churches, palaces and park complexes. Their study was conducted from the early nineteenth to the early twentieth century (mostly by Polish researchers), and in the twentieth - early twenty-first centuries by Polish and Ukrainian historians and geographers.

Key words: cultural landscape, Polish ethnic culture, Polish ethnicity, lordly manor, castles of Podillya

Постановка проблеми. Огляд літературних джерел географічного циклу лише за минулі 20 років дає змогу зробити висновки, що зацікавленість науковців у пізнанні регіональної етнокультури та розвитку на її основі культурних ландшафтів суттєво зросла. Такий інтерес з боку географів пов'язаний з необхідністю проаналізувати прогалини у цих дослідженнях. З іншого боку, цілком природне прагнення географів до пізнання свого буття, оскільки саме географія володіє унікальними підходами й відповідним інструментарієм [2].

Польський етнос на Поділлі з'являється ще в період раннього середньовіччя. Дослідники відзначають надзвичайно сильний вплив польської культури на українську, що виражалось у формуванні етнокультурних ландшафтів регіону та їх поквартальної забудови.

Культурна спадщина, яка залишилась після діяльності поляків упродовж понад 600 років, вражає: замки, фортеці, костели, палаци, садово-паркові комплекси, фільварки. Така багата спадщина вимагає розкриття історії вивчення, аналізу їх формування та відповідної консервації, реконструкції та охорони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням польського етносу та впливу польської етнокультури на формування містечкових ландшафтів Поділля займались історики, краєзнавці та географи. Серед вчених були поляки та українці [4]. Значний пласт досліджень польської етнокультури, розселення польського етносу у містах та містечках Поділля залишається поза увагою науковців. Тому стаття покликана збільшити інтерес до етнокультурних та етноландшафтних до-

сліджень регіонального рівня.

Постановка завдання. У статті висвітлюється історія дослідження поширення польського етносу у культурних ландшафтах містечок Поділля.

Результати дослідження. У XIX сторіччі описи польських маєтків представлені у праці А. Пізедецького “Podole, Wolyń, Ukraina. Obrazy miejsc i szasów” [45]. У праці “Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomerii” (1858) автори описують містечка Галичини, підкреслюючи польське право власності [42].

Роль польських маєтків та палацово-паркових комплексів Поділля висвітлена у художній літературі, поезії та музиці, живописі та декоративно-ужитковому мистецтві [35]. Першим ілюстрованим джерелом польської культурної спадщини стали праці польського художника Н. Орди. У 1872–1874 рр. художник відвідав Поділля та Волинь, де замальовує пам’ятки архітектури і садово-паркового мистецтва. У 1873–1883 роках публікується 260 літографій у 8-ми випусках “Альбома исторических мест Польши, посвященному землякам”¹. Окрім Н. Орди, об’єкти польської культурної спадщини регіону замальовує Антоні Ланге.

В. Гульдман і Ю. Сіцинський серйозно проаналізували у працях історичні обставини виникнення, функціонування та занепаду замків на Поділлі в XII – XVII сторіччях. В. Гульдман у 1901 р. у праці, присвяченій складанню археологічної карти Поділля, дав характеристику фортець регіону [10].

В останньому розділі “Пам’ятки історичні” підручника “Географія Галиції” (1876) проаналізовані “місця, які заслуговують на увагу з погляду на згадку або історичні пам’ятки», у т. ч. польські маєтки [46]. У 1892 р. Л. Фінкель опублікував опис містечка Тернополя 1672 року [44]. Автор дає характеристику, згадуючи описи попередніх дослідників про замок, розташований на північному заході міста, у самому центрі озера, “католики мають тут великий кам’яний костел...” [44, с. 6], дає характеристику етносів містечка (поляків, русинів, євреїв). А. Яблоновський здійснює опис України, у т. ч. Поділля та Брацлавщини (11 т.), Галичини (8 т., ч. 2) у XVI сторіччі, аналізує селитебну мережу, вирізнявши типи “осад” (села, хутори, міста тощо), аналізує структуру селитебних ландшафтів, сформованих під впливом польської етнокультури [43]. Про фортифікаційні ландшафти писали О. Чоловський, Є. Сіцинський. Спроба систематизувати інформацію про замки (у т. ч. і польської генези) належать до кінця XIX – початку XX сторіч. Наприкінці XIX сторіччя у працях польських вчених Ч. Неймана, М. Грейма, Л. Бялковського подано відомості про подільські містечка.

На початку XX ст. Я. Гіжицьким видано працю “Опис найважливіших місцевостей в Старокостянтинівському повіті на Волині” (1910), де є історичні нариси про містечка Старокостянтинів, Теофіополь, Волочиск, Красилів, подано описи палацо-садибних комплексів, католицьких храмів. Однією з найвідоміших праць, присвячених вивченню селитебних ландшафтів, була монографія О. Прусевича “Кам’янець-Подільський: історико-топографічний нарис” (1915) [22].

У 1926 р. А. Чоловським, Б. Янушем видано “Минуле і пам’ятки старовини Тернопільського воєводства”, з детальним описом культурної спадщини, який супроводжено 160 ілюстраціями і картою пам’яток [41].

У XX ст. аналізуються палацово-паркові комплекси у працях А. Урбанського (1928–1929) [48, 49, 50], де вміщено опис маєтків, є значна кількість фотографій (понад 400 у серії). Одна з книг серії присвячена палацово-парковим комплексам та маєткам Поділля [50], у якій вміщено 82 ілюстрації. І. Кравченко зробив детальну характеристику особливостей функціонування Ямпільського панського маєтку наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. [20].

Польські дослідники на початку XX ст. видавали путівники, окремі з яких стосувались території Східної Галичини. У них висвітлювалась історія регіону, особливості його заселення, етноструктура селитебних ландшафтів, аналізувались об’єкти природної та культурної спадщини. У путівнику по Галичині (1919 р.) описані маршрути Тернопіль – Копичинці, Коломия – Заліщики – Чортків тощо, розміщено багато фотографій культурних пам’яток, оглянуто їх сучасний стан (на 1919 р.). У 1937 р. видано путівник по Польщі у 4-х томах, де 2-й том присвячений південно-східній Польщі, у т. ч. Східній Галичині. У четвертій частині “Поділля і гірське Надбужжя” проаналізовані туристичні маршрути у межах сучасної Тернопільської області, охарактеризовано структуру міст та містечок, описано культурну спадщину (у т. ч. польську), подано детальну карту Тернополя з об’єктами культурної спадщини [47].

У другій половині XX ст. видано “Історії резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої” Р. Афтаназі [40]. З 11 томів території Поділля присвячені: 5-й том (Волинське воєводство), 9-й том (Подільське воєводство), 10-й том (Брацлавське воєводство). У 9 і 10 томах проаналізовано понад 180 містечок території сучасного Поділля, розміщено майже 1 000 фотознімків, на яких зображено об’єкти польської культурної спадщини [17]. Р. Афтаназі, описуючи садиби, давав їм історичну, архітектурну, культурологічну і паркознавчу оцінку.

Значним внеском у вивчення маєткових ландшафтів північної частини адміністративного Поділля була праця О. Барановича “Магнатське господарство на юге Волини в XVIII в.”, появою якої було підсумовано його дослідження соціально-економічної історії південної Волині [5]. Т.П. Брянцева встановила характерні риси розвитку міст та містечок Подільського воєводства у XVIII сторіччі [7].

Серед науковців, які у другій половині XX ст. провели архітектурно-археологічне дослідження замкових комплексів Поділля, – О. Пламеницька та Є. Лопушинська. За умови аналізу натурних і архівних даних О. Пламеницька досліджувала фортифікаційні комплекси в Кам’янці-Подільському, Сутківцях [33, 34]. Праця Є. Лопушинської є важливим дослідженням виникнення та розвитку Меджибізької фортеці [12].

Із середини 80-х р. XX ст. дендрологічні особливості польських маєтків Хмельницької області досліджували В. Черняк, О. Клименко, Л. Казімірова [14]. Наприкінці XX сторіччя вивченням історичних і культурологічних аспектів функціонування садово-паркових комплексів займалися І. Романюк [36], Р. Афтаназі.

¹ Рисунки культурної спадщини містечок Поділля - у 1-му та 2-му випусках

нази [3], О.М. Пажимський [28, 30, 31], Б. Пажимський [26]; історією формування містечок під впливом польської культури – Л.Т. Олівінський [24]. У 1993 році проведено конференцію присвячену проблемам охорони фортифікаційних споруд України, окремі праці з яких стосуються території Поділля [1, 9]. У праці В.Л. Логвіна проаналізовано формування культурних ландшафтів містечок у працях польських дослідників [22].

На початку ХХІ сторіччя з'являються публікації, присвячені дослідженню польських маєтків та палацово-паркових комплексів, замків та фортець [12, 13, 19, 21, 32, 35, 37]. О.Я. Мацюк у праці “Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні” розробив туристично-краєзнавчі маршрути, пов'язані з польськими фортифікаційними ландшафтами [23]. У праці І.Д. Родікіна “Старовинні маєтки України” описані маєток Тульчинського, сади та парки, створені Д. Міклером (садиба у П'ятничанах, палац у Мурованих Курилівцях, парки в Ободові, Степанівцях, Стрижавці, Ковалівці, Макові, Серебринці), маєток у Немирові. У праці багато фотографій, які відображають ретроспективний ряд змін у маєтках, є плани та карти [35].

Історія формування Антонінського палацово-паркового комплексу Хмельницької області та проблеми його відтворення й охорони аналізуються у працях Б.О. Пажимського [27], О.М. Пажимського [29], О.В. Жукової [12]. На початку ХХІ сторіччя польські палацово-паркові ландшафтні комплекси проаналізовано у працях краєзнавців та істориків О.М. Кльоц [16], Г. Кондрова [18], С. Єсюніна [11]. У книзі “Замки та фортеці” [13] є описи польських фортифікаційних споруд, проаналізовано їх сучасний стан у 31 населеному пункті Тернопільської та Хмельницької областей.

О.С. Петренко аналізує історичні особливості формування панського маєтку у Східному Поділлі, характеризує економічне значення приватновласницьких міських поселень у ХVІІІ – ХІХ сторіччях [32]. У праці О.В. Жукової проаналізовано історичний розвиток замкових споруд Хмельницької області та виявлено їх історико-культурну цінність; досліджено стан збереження і використання замків Хмельницької області на сучасному етапі; виділено проблеми музеєфікації замкових комплексів Хмельницької області [12]. Вивченням замків в окремих містечках займався М.Ф. Кіпран [15]. Н.О. Урсу, у своїй праці [38] аналізує особливості архітектури домініканців у містечках Поділля, Брацлавщини та Галичини.

Заселення Поділля польською спільнотою розглянуто в працях А. Бурячка [8], В.В. Божевільного [6], В.В. Павлока [25], Н. Шпичко [39].

Висновки. Від початку ХІХ сторіччя активізуються етногеокультурологічні дослідження містечок Поділля, пов'язані з колонізацією регіону польським етносом. Серед дослідників переважають польські історики та географи.

У ХХ – ХХІ сторіччях поширені історичні, архітектурні (вивчення маєтків, замків, садово-паркових комплексів), географічні (історична географія, антропогенна географія, етнокультурне ландшафтознавство), культурологічні напрями вивчення польської етнокультури у містечках регіону. Праці дослідників, пов'язані з польською етнокультурою у містечках Поділля, потребують подальшого вивчення та поглибленого аналізу для збереження культурної спадщини регіону.

Література

1. Андрушко, І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації [Текст] / Ігор Андрушко // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р. – Кам.-Под., 1993. – С. 29-31.
2. Анненков, В.В. Географія і культурологія [Текст] / В.В. Анненков // Изв. РАН. Сер. геогр. – 1998. – № 4. – С. 134-136.
3. Афтаназі, Р. Садибні ансамблі Старосинявщини [Текст] / Р. Афтаназі, Б.О. Пажимський // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки: Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). Інститут історії України НАНУ. – Хмельницький, 1999. – С. 471-480.
4. Баженов, Л.В. Польське населення Поділля й Південно-східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців ХІХ – ХХ ст. [Текст] / Л.В. Баженов // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь вік: Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). Інститут історії України НАНУ. – Хмельницький, 1999. – С. 31-42.
5. Баранович, А.І. Магнатське господарство на юге Волині в ХVІІІ в [Текст] / А.І. Баранович. – М.: Издательство АН СССР, 1955. – 179 с.
6. Божевільний, В.В. Соціально-етнічний склад населення Подільської губернії в першій половині ХІХ століття [Текст] / В.В. Божевільний // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь вік: Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). Інститут історії України НАНУ. – Хмельницький, 1999. – С. 138-142.
7. Брянцева, Т.П. Характерні риси розвитку міст Поділля у ХVІІІ ст. [Текст] / Т.П. Брянцева // Вісник Київського університету. Серія: історія. – 1974. – № 16. – С. 97-104.
8. Бурячок, А. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) / А. Бурячок // Відродження. – 1994. – № 12. – С. 67-70.
9. Гайда, М. Оборонні замки Західного Поділля [Текст] / Микола Гайда // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р. – Кам.-Под., 1993. – С. 28-29.
10. Гульдман, В.К. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подолии) [Текст] / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 469 с.
11. Єсюнін, С. Маєтки Деражнянщини [Текст] / Сергій Єсюнін / Маєток. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1 // Матеріали науково-краєзнавчої конференції “Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія,

- проблеми, вивчення, збереження й використання”, 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 70-73.
12. Жукова, О.В. Замкові комплекси XII – XVII ст. Хмельницької області на сучасному етапі: стан, проблеми збереження і використання [Текст] / Олена Вікторівна Жукова. – Автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.08 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2007. – 21 с.
 13. Замки та фортеці [Текст]: альбом / Вступ. сл., комент. та упорядкув. Л. Прибети. – К.: Мистецтво, 2007. – 352 с.: іл.. – (Архіт. перлини України). – Текст укр., англ.; рез. та перелік іл. рос. і фр.
 14. Казімірова, Л.П. Парки – пам’ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області [Текст] / Л.П. Казімірова // Серія “Terra in-cognita: Хмельниччина”. – Кам’янець-Подільський: ПП Мошинський В.С., 2006. – 228 с.
 15. Кіпран, М.Ф. Замок Грохольських в Грицеві [Текст] / М.Ф. Кіпран // Південно-Східна Волинь: Наука, освіта, культура. Матер. регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка, 1995. – С. 79-82.
 16. Кльоц, О.М. Дослідження старовинних парків Хмельниччини: реальність і потреби [Текст] / О.М. Кльоц / Маєток. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1 // Матеріали науково-краєзнавчої конференції “Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання”, 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 58-63.
 17. Козельський, Я.Д. Поділля в “Історії резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої” польського академіка Романа Афтанази [Текст] / Я.Д. Козельський, Л.Д. Козельська // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь вік: 36. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). Інститут історії України НАНУ. – Хмельницький, 1999. – С. 44-46.
 18. Кондрова, Г. Садово-паркове мистецтво й ландшафтна архітектура Полонщини [Текст] / Ганна Кондрова / Маєток. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1 // Матеріали науково-краєзнавчої конференції “Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання”, 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 64-66.
 19. Кравцова, І.В. Історичні особливості формування різних стилів садово-паркових ландшафтів України [Текст] / І.В. Кравцова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2007. – Вип. 14. – С. 71-79.
 20. Кравченко, І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII – та в першій чверті XIX століття [Текст] / Іван Кравченко // Студії з історії України науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. – Том другий. – К.: ДВУ, 1929. – С. 56-95.
 21. Лесик, О.В. Замки та монастирі України [Текст] / О.В. Лесик. — Львів: Світ, 1993. – 176 с.
 22. Логвіна, В.Л. Історія міст і сіл Поділля в дослідженнях польських учених і краєзнавців XIX – початку XX ст. [Текст] / В.Л. Логвіна // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 2 (4). – С. 32-35.
 23. Мацюк, О. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні [Текст] / О. Мацюк. – Львів: Центр Європи, 1997. – 160 с.
 24. Олівінський, Л.Т. Місто Полонне в XVI – XIX ст. [Текст] / Л.Т. Олівінський, В.О. Камінський, П.С. Шлезингер // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь вік: 36. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). Інститут історії України НАНУ. – Хмельницький, 1999.. – С. 136-138.
 25. Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. [Текст] / В.В. Павлюк // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь вік: 36. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). Інститут історії України НАНУ. – Хмельницький, 1999. – С. 22-236.
 26. Пажимський, Б. Маєтки (палацово-паркові ансамблі) Хмельниччини XVIII – XIX ст. [Текст] / Богдан Пажимський, Олександр Пажимський. – Хмельницький–Київ, 2006. – 160 с.
 27. Пажимський, Б.О. Антонінський парк [Текст] / Б.О. Пажимський // Південно-Східна Волинь: Наука, освіта, культура. Матер. регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка, 1995. – С. 232-235.
 28. Пажимський, О.М. Палацо-паркові ансамблі XVII – XIX ст. – осередок культури Хмельниччини [Текст] / О.М. Пажимський // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь вік: 36. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). Інститут історії України НАНУ. – Хмельницький, 1999. – С. 239-254.
 29. Пажимський, О.М. Проблеми регенерації історико-культурної спадщини містечка Антоніни [Текст] / О.М. Пажимський // Антонінський край у просторі і часі / Голов. ред. М.Ю. Костириця. – У 2-х тт. – Т. 1. – Житомир: В. Котвицький, 2008. – С. 128-141. – (Науковий збірник “Велика Волинь”. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 39).
 30. Пажимський, О.М. Садибні ансамблі Подільської Волині / Олександр Пажимський. – Самчики-Хмельницький, 1997. – 216 с.
 31. Пажимський, О.М. Самчиківський парк [Текст] / О.М. Пажимський // Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали наук.-практ. конф. – Хмельницький, 1993. – С. 220-223.
 32. Петренко, О.С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини [Текст]: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. — К., 2005. — 19 с.
 33. Пламеницька, О. Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам’янці-Подільському [Текст] / Ольга Пламеницька // Пам’ятки України: Історія та культура. – № 3-4. – 1998. – С. 88-96.
 34. Пламеницька, О. Початок мурованого оборонного будівництва па Поділлі [Текст] / О. Пламеницька //

- Архітектурна спадщина України. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 39-57.
35. Родічкін, І.Д. Старовинні маєтки України [Текст]: книга-альбом / І.Д. Родічкін, О.І. Родічкін. – К.: Мистецтво, 2005. – 384 с.: іл. – Текстівки англ., рез. англ. і рос.
36. Романюк, І. Описи подільських маєтків наприкінці XIX ст. [Текст] / І. Романюк // Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, 3 лютого 1998 р. – Вінниця, 1998. – С. 38-39.
37. Рутинський, М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження [Текст]: навчальний посібник / Михайло Йосипович Рутинський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
38. Урсу, Н.О. Мистецька спадщина домініканського ордену на території України XVIII – XIX ст. [Текст] / Н.О. Урсу. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2007. – 368 с.
39. Шпичко, Н. Поява польської національної меншини на території Поділля [Текст] / Неля Шпичко / Масто́к. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1 // Матеріали науково-краєзнавчої конференції “Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання”, 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 78-86.
40. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II. Ziemie ruskie Korony [Text]. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996. – Tom IX. – Województwo podolskie. – 428 s.; Tom X. – Województwo braclawskie. – 575 s.
41. Czołowski A. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. Z 160 ilustracjami na 78 tablicach i kartą zabytków [Text] / Aleksander Czołowski, Bohdan Janusz. – Tarnopol: Nakładem powiatowej organizacji narodowej, 1926. – 283 s.
42. Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi. Wydanie powtórne [Text]. – We Lwowie: Nakładem Wojciecha Manieckiego, 1858. – 104 s.
43. Jabłonowski, A. Źródła dziejowe. T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym [Text] / A. Jabłonowski. – T. XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dz. III. – Warszawa, 1897. – 736 s.
44. Miasto Tarnopol w roku 1672 napisał Ludwik Finkel [Text]. – Tarnopol: Z drukarni St. Kossowskiego, 1892. – 36 s.
45. Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów przez Alexandra Przezdzieckiego [Text]. Tom drugi. – Wilno: Teofila Glücksberga, 1841. – 158 s.
46. Podręcznik geografii Galicyi na podstawie prac monograficznych i urzędowych źródeł [Text]. Ułożył Lucyan Tatomir. Wydanie drugie. – We Lwowie: Nakładem księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1876. – S. 140-168.
47. Przewodnik po Polsce w 4 tomach. Tom II. Polska Południowo-Wschodnia [Text] / Redaktor: Stanisław Lenartowicz. 19 map i 8 planów miast. Wydanie pierwsze. – Warszawa, 1937. – 540 s.
48. Urbański, A. Memento kresowe [Text]. 165 ilustracji w tekście / Antoni Urbański. – Warszawa, 1929. – 156 s.
49. Urbański, A. Pro memoria [Text]. 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych. 165 ilustracji w tekście / Antoni Urbański. – Warszawa, 1929. – 154 s.
50. Urbański, A. Z Czarnego szlaku i tamtych rubieży. Zabytki Polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie. Wydanie drugie [Text] / Antoni Urbański. – Warszawa : Dom książki polskiej, 1928. – 136 s.

Стаття надійшла 14.04.2011 р.

УДК 338.488

Ганна Симочко, Іван Волошин

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ЗАКАРПАТТІ

У статті окреслено основні етапи розвитку туризму в умовах перебування території Закарпатської області в складі різних держав. Проведена інвентаризація туристично-рекреаційних об'єктів та проаналізовано сучасний стан розвитку туризму в регіоні.

Ключові слова: історичні пам'ятки, клуб туристів, засоби розміщення, крайовий туризм, туристичний продукт.

Hanna Symochko, Ivan Voloshyn. History of tourism in the Transcarpathian region. This paper outlines the main stages of development of tourism on the territory of the Transcarpathian region when it was a part of various countries. An inventory of tourist and recreational facilities is made and the present state of tourism development in the region is analyzed.

Key words: historical monuments, tourist club, accommodation facilities, country tourism, tourism product.

Постановка проблеми. Закарпаття має унікальне геополітичне та географічне розташування. Область межує з 4-ма державами – Угорщиною,

Польщею, Румунією і Словаччиною, володіє високим природно-рекреаційним і курортним потенціалом. Національне розмаїття населення, самобутня історія і

культура, розгалужена мережа туристично-рекреаційних, санаторно-курортних та готельних закладів, приваблює в Закарпатті дедалі більше туристів. Розвиток туризму як у цілому в краї, так і у тих регіонах, де він є пріоритетним, у значній мірі залежить від стану навколишнього середовища, збереження і охорони культурних пам'яток, автомобільних доріг, супутньої інфраструктури на їх територіях.

Мета даної роботи – охарактеризувати історію розвитку туризму на Закарпатті, провести інвентаризацію туристично-рекреаційних об'єктів, проаналізувати сучасний стан туризму, визначити перспективи подальшого розвитку туризму в регіоні.

Аналіз останніх досліджень з даної проблеми. Проблематика дослідження історії туризму на Закарпатті повсякчас перебуває в полі зорі науковців. Дане питання розглядали М.М. Болдижар (робота “Краю мій рідний: Науково-популярні нариси з історії Закарпаття” (1998 р.) [2], Ф.А. Куля у статті “Яким був туризм на Закарпатті в минулому” (2009) [4], Ф.Ф. Шандор у статті “Усе починалося з клубу. Туризму Закарпаття виповнюється 90 років” (2009) [9], М.П. Макара у науково-публіцистичному виданні “Карпатський регіон: у пошуках парадигми розвитку” (2010) [6].

Виклад основного матеріалу дослідження.

Археологічна наука довела, що найдавніша людина в Центральній Європі осіла саме на Закарпатті. Це відбулося 1 мільйон 100 тисяч років тому [7].

Закарпаття славиться своєю тисячолітньою, барвистою багатонаціональною культурою. Тут вдало поєднуються впливи східної і західної культур і традиції понад двох десятків держав, до складу яких входили західноукраїнські землі.

Історичні пам'ятки кельтського і дакійського періодів, 800-літнього угорського панування, середньовічні церковні будівлі та унікальні дерев'яні храми, замки та їх руїни на вершинах пагорбів і аристократичні палаци – всі вони є свідками бурхливих подій та історичного розвитку. Закарпатська область пройшла важкий шлях розвитку, вона перебувала у складі багатьох сусідніх країн, але, незважаючи на це, має свою унікальну історію, культуру, архітектуру, звичаї, традиції, а також особливу історію розвитку.

Туризм – багатостороннє явище, що поєднує економічні, соціальні, культурні, екологічні аспекти, має невичерпний потенціал для постійного прогресу. Він поєднується з багатьма галузями економіки і посідає провідне місце в соціально-економічному житті Закарпаття. Напевно, більшість сучасних підприємств та організацій, які розвивають туризм у регіоні, навіть не здогадуються, що робота, яку вони виконують, була поширена там ще 80-90 років тому.

Вже в цей період невід'ємною частиною оздоровлення населення області та її гостей був туризм, який мав досить тривалі традиції. Наприкінці XIX століття, коли угорська корона урочисто святкувала 1000-ліття приходу угорських племен у Дунайську низовину, Закарпаття відвідали

високі гості, в основному задля полювання на диких звірів. І були вражені місцевими красвидами, але ще більше – бідністю карпато-руського народу. Після цих відвідин, в результаті вражень перших поважних осіб, розпочалася акція допомоги угорського мецената Егана. Оскільки це був “забутий край”, то для угорського уряду не вигідно було його пропагувати, щоб не втратити авторитет [1, 7].

Роки Першої світової війни принесли спустошення. Там, де приватним почином вдавалось використати природні багатства, створювались біля мінеральних джерел “купальні” – курорти місцевого значення. Від них залишились або руїни, як, наприклад, у Волосянці та Кобилицькій Полянці, або ж “купальні” стояли запуснені, як у Неліпині та інших населених пунктах. Туризм занепав, іноземні туристи з цікавості відвідували тільки колишні театри воєнних дій. Місця боїв у Карпатах зрідка відвідували також учасники воєнних подій або випадкові місцеві туристи під час гірських прогулянок.

Інтерес до Закарпаття туристів із країн Центральної Європи був значний ще за часів Угорщини та Австро-Угорської імперії (XI, XVII – XIX століття). Однак туристична справа була надто слабо розвинута. З входженням Закарпаття до складу новоствореної Чехо-Словаччини (1919–1939 рр.) в краї стали істотно розвиватися літні і зимові, піші й лижні види туризму. Головну роль у масштабному розвитку матеріальної бази зіграв Клуб чехословацьких туристів (КЧСТ), який мав свої відділення в усіх окружних центрах Підкарпатської Русі. Відділення організації надавали методичну й практичну допомогу всім подорожникам в організації індивідуальних та групових маршрутів по рівнинній і гірській частині краю [3].

Майже всі види туризму, які нині культивуються в області, започатковані ще за часів перебування території в складі Чехо-Словаччини. Саме в часи Чехо-Словацької республіки Закарпаття отримало сучасну архітектуру і культуру, саме з цього часу і почався найбільш інтенсивний розвиток туризму на Закарпатті.

Туристична база в області була нерозвинута, й Клуб вимушено співпрацював із державними органами лісового господарства краю, які володіли розгалуженою системою лісових доріг, вузькоколіїнок, десятками водосховищ, що акумулювали воду для сплаву бокорів у верхів'ях рік. Біля водосховищ, гребель, загат лісники звели житлові будинки для охорони цих штучних водних споруд. На них постійно працювало декілька десятків лісорубів і бокарашів, для яких була створена система обслуговування й забезпечення харчами. В окремих випадках туристи для нічлігу могли використовувати добре впорядковані будинки для лісників. Крім того, КЧСТ протягом 20-30-х років XX століття зумів звести власні притулки у вигідних місцях – поблизу доріг, вузькоколіїнок, водосховищ, що забезпечувало більшу надійність для проживання та харчування туристів. У літній туристичний сезон полонини та гірські луки були досить густо всіяні колибами для пастухів, літніми чи зимовими

огороженими стійлами, кошарами, стоянками та струнками для великої рогатої худоби, овець, коней, свиней, чим особливо користувалися неорганізовані нечисленні групи туристів й індивідуали, а також автотуристи. Завдяки цьому мандрівники могли при потребі облаштувати намети, дешево закупити молочні й м'ясні продукти.

Про активну діяльність Закарпатського відділення КЧСТ свідчить розроблена 1928-го року ювілейна закарпатська туристична стежка (маршрут) завдовжки 343 км, до якої були підв'язані 22 промарковані бічні маршрути, загальна протяжність яких становила близько 1000 км. 1937 р. Клуб мав у своєму розпорядженні 61 будинок на 475 ліжок, 14 споруд діяли цілорічно. Крім того, Клуб побудував 17 власних туристичних хат і притулків, ресторан у с. Невицьке, готель у Рахові, човнову станцію у Хусті.

КЧСТ вів систематичну й послідовну пропаганду здорового способу життя, рекламував зимові й літні туристичні маршрути, прокладав нові лижні траси, планував будівництво гірськолижних баз на Березнянщині, Іршавщині, Рахівщині, Воловецьщині, на Полонині Руна, боржавських полонинах, хребті Свидовець, на горах Стій і Великий Верх.

Пропагандистські й рекламні матеріали про зимовий і літній відпочинок і визначні туристичні міста у Закарпатті періодично випускалися чеською і словацькою мовами, а також англійською, французькою та німецькою. Путівники й довідники про туристичні можливості Закарпаття, складені відомими спеціалістами туристичної індустрії, публікувало солідне видавництво "Орбіс". Окремо виходили книги про фольклор, церковні пам'ятки, народну архітектуру й промисли Закарпаття, друкувалися науково-популярні статті, нариси в журналах "Яс" ("Сяйво"), "Зимовий спорт", ювілейному збірнику "Підкарпатська Русь", виданому 1936 р. Переконливим пропагандистським матеріалом була також творчість чехословацьких письменників про Закарпаття – Івана Ольбрахта, Карела Чапека й багатьох інших.

Слабкість матеріально-технічної бази туризму в 20–30-х роках ХХ століття в області не давала можливості розвиватися всім видам відпочинку. Найбільш популярними були піші одно- й дводенні екскурсії та походи школярів і молоді до околиць своїх населених пунктів, природних та історичних пам'яток, вилазки в гори з підйомами на найближчі вершини. В області з'явилися перші прояви сільського, екологічного, гірського, лижного, шкільного, паломницького туризму, налагоджувався прийом іноземних подорожан, набував сталого розвитку внутрішній туризм.

Однак більшість маршрутів, крім декількох головних, не була промаркована, постійно існувала проблема підготовки й перепідготовки кадрів інструкторів, гідів-перекладачів, екскурсоводів. У гірській місцевості лише поодинокі лижні траси були облаштовані згідно з вимогами й правилами лижного спорту, перші кроки робив оздоровчий туризм, розпочалося будівництво санаторіїв з використанням мінеральних і термальних вод для

лікування серцево-судинних захворювань, розладнань нервової, ендокринної, периферійної та інших систем органів людини, опорно-рухового апарату [3, 9].

У 30-х роках туризм набув організованого характеру. Нова мережа шосейних доріг пожвавила автомобільний рух, з'явилися автомобілі із закордонними номерами. У ті роки було організовано кілька поїздок Празьким бюро подорожей "Чедок", а управління залізниць відправляло на Підкарпатську Русь спеціальні потяги. Майже щороку організовували поїздки під час збору винограду на свята "винобрання". Клуб чехословацьких туристів (КЧСТ) провів маркування спеціальними знаками туристські стежки, облаштовував у горах для відпочинку і ночівлі туристські хатки.

Завдяки тому, що Ужгород розташований на межі гірських відрогів Карпат та Угорської низовини, він став зручним вихідним пунктом для туристів. Головний напрямок туристичних прогулянок з Ужгорода вів на схід долиною Ужа до польського кордону, а також частково на захід, до відрогів Карпат у сусідній Словаччині, до курорту Собранці в Кошицькому краї з сірчаними джерелами, далі – до Гамри, і, насамкінець, – до великого, винятково гарного озера Морське око – оз. Синевір, названого так за свою глибину.

Ужанська долина уже в той час викликала інтерес у туристів. Ужгородське відділення КЧСТ узяло шефство над збереженням Невицького замку: було відтворено дахи замкових двох веж. Поблизу замку проходила дорога на Анталовецьку Поляну (село Анталівці Ужгородського району), а на горі Плішці стояла невелика хатка КЧСТ, яка і взимку слугувала притулком для лижників. Із Перечина через Тур'ї-Ремети пролягав маршрут із зупинкою в добре обладнаному лісовому готелі з сірчаними ваннами курорту Лумшори на шляхи Полонина Руна.

Інші туристи подорожували Ужанською долиною залізницею. За Великим Березним перед очима туристів поставали краєвиди, подібні до швейцарських. Потяг пробігав за Волосянкою численними тунелями і високими залізничними віадукми.

Туристи їхали до прикордонної станції Ужок, де мали можливість оглянути біля польського кордону військове кладовище, здійснити прогулянку місцями боїв під час Першої світової війни і піднятися на Ужанський перевал. Відділеннями КЧСТ в Ужгороді та Великому Березному в той час були проведені роботи з маркування туристичних стежок для прогулянок долиною Ужа і навколишніми горами. Були віддруковані також спеціальні путівники, зведені притулки на горі Яворник в районі Полонина Руної (колишня біобазу УжНУ). На цій базі ще з 50-60-х років залишилися цілими паркетна підлога та кахельні печі [5].

У 1934 році в Закарпаття приїжджав на полювання німецький дипломат фон Паппен, який застрелив велетенського ведмеда. Дещо пізніше тут побували його "колеги" – Рібентроп і Герінг. Багаті туристи приїжджали на місця полювання автомобілями, їх вели "на позицію". Численні тайники, або так звані "тайбери", приганяли ведмеда

високопоставленому гостеві майже під ноги. Після кількох пострілів карпатський господар лісів падав на землю. Досвідчені тайники переконувались, чи не притаївся звір, а тоді починали фотографувати з усіх боків “героя” з карпатським ведмедем.

Але головною “Меккою” туристів були Рахів і Ясіня, де здіймаються гігантські вершини Карпат. Взимку сюди приїжджало багато лижників. Місця ставали відомими і за межами Чехо-Словацької Республіки. Перед війною тут бували групи туристів з Німеччини, яких направляло створене там спеціальне бюро подорожей з організації поїздок на Підкарпатську Русь, головним чином, у Рахів, де на них чекав туристський дім із готелем і рестораном. Гості цікавились домашніми виробами, торгувались за різьблені речі, ліжники, за вишиванки.

Орієнтовно туристи залишали тут протягом року близько 5 000 000 крон. Для даної місцевості це було туристичним промислом. І в Мараморощі уся організаційна робота проводилась місцевими відділеннями КЧСТ.

Шкільним туризмом опікувався “Пласт”. Він організовував пластові табори, у пресі дедалі більше з’являлося матеріалів про підкарпатський туризм, а Народного господарська рада Підкарпатської Русі організувала у 1936 році конкурс на кращі дописи і фотознімки на теми туризму.

Так, станом на початок 1939 року в Ужгороді діяли готелі “Коруна” (82 ліжка), “Берчені” (70 ліжок), “Карпатія” (50 ліжок), “Орієнт” та “Централ” (по 40 ліжок). У Мукачеві – готель “Зірка” (на 70 ліжок), у Берегові – готелі “Гранд” (на 40 ліжок), “Донат” (на 26 ліжок), будинок товариства “Соколи” (на 15 ліжок), у Виноградіві – “Роял” (26 ліжок), “Європа” (24 ліжка), “Карпатія” (14 ліжок), у Хусті – готель “Коруна” (40 ліжок), “Роял” (32 ліжка), “Централ” (60 ліжок) і т. д. Клуб чехословацьких туристів розбудував розгалужену мережу притулків, туристичних хат, будинків, колиб: під гірськими верховинами чи полонинами, біля водосховищ для лісосплаву, зимових і літніх стійбищ для худоби, колиб пастухів.

На превеликий жаль, події 1938–1939 років (Мюнхен, Віденський арбітраж, розпад Чехо-Словаччини, окупація угорськими гортівськими військами, Друга світова війна) майже повністю зруйнували матеріальні надбання туристичної індустрії цього періоду. А в період 1939–1944 рр. туристична галузь була сконцентрована на швидку реабілітацію, зокрема угорська влада використовувала потенціал термальних та мінеральних вод краю для відновлення здоров’я солдат [3].

Друга світова війна зупинила процес організації і розвитку закарпатського туризму. У 1942 році в Ясіні була зведена триповерхова вишукана дерев’яна споруда для реабілітації гортівських офіцерів, яка в повоєнний період стала славновісною базою “Едельвейс”.

У повоєнні роки крайовий туризм перейшов на радянську модель, з будинками і базами, створеними профспілками і військовими в Мукачеві та Міжгір’ї для відпочинку своїх працівників і

персоналу. Профспілковий туризм в області, контрольований ВЦРПС, розвивався стрімко: організації сплачували місцевій виконавчій владі лише 10 % прибутку, і ці фонди використовувались на будівництво шляхів та відновлення історичних і культурних пам’яток.

Профспілковий “Закарпаттурист” як туристична організація, розпочав свою діяльність у 1949 році з утворення Закарпатського обласного туристсько-екскурсійного управління на базі Ужгородської турбази “Горизонт”. Цього ж року були відкриті турбази в селищі Ясіня Рахівського району та в місті Мукачеві.

У 1951 році в Ужгороді створена обласна дитяча туристична станція (сьогодні це Закарпатський обласний центр туризму, краєзнавства, екскурсій та спорту учнівської молоді), яка стала методичним центром дитячого туризму і краєзнавства серед шкіл Закарпаття. У 60-70-х роках було 1300 експедиційних загонів, які налічували 29 тисяч учнів [4].

Після реорганізації Центрального туристично-екскурсійного управління в Центральну раду з туризму та екскурсій профспілок у 1963 році в області була створена обласна рада з туризму (з відкриттям у 1968 році бюро подорожей та екскурсій), яка проіснувала до кінця 80-х років. Від 1989 рада реорганізована в Закарпатське обласне туристично-екскурсійне виробниче об’єднання “Закарпаттурист” з переведенням на повний госпрозрахунок і самофінансування. Із створенням у 1992 році на матеріальній базі профспілкового туризму України ЗАТ “Укрпрофтур” “Закарпаттурист” став його дочірнім підприємством. За радянських часів профспілковий туризм Закарпаття щороку обслуговував близько 300 тисяч туристів і один мільйон екскурсантів.

У 60-х роках ХХ ст. головою обласної ради з туризму був В. Галяпін. Під його керівництвом у 1960 році була відкрита Лумшорська турбаза “Полонина” (перший директор – І. Манзулич), у 1961 р. – Рахівська “Тиса” (перший директор – Л. Корманський), у 1962 р. – Міжгірські “Карпати” (перший директор – М. Юртин), Кобилицько-Полянська “Трембіта” (перший директор – С. Куриляк), у 1964 р. збудовано Ужгородський “Світанок” (перший директор – М. Пономаренко) та Воловецький “Плаї” (перший директор – О. Брильов). З 1969 року став до ладу Мукачівський турготель “Латориця”. Протягом 60-70-х рр. ХХ ст. Закарпаття стало важливим туристичним регіоном [5].

Протягом даного періоду іноземний туризм монопольно знаходився під контролем “Інтуриста” та «Супутника», що впорядковував міжнародний молодіжний туризм. У підпорядкування останнього перейшов відкритий у 1964 р. міжнародний молодіжний табір “Верховина” (с. Невицьке), в якому за радянський період відпочили близько 40 тисяч юнаків і дівчат з держав колишньої соціалістичної співдружності – СРСР, ЧССР, УНР, ПНР і НДР. Агентство “Інтурист” було створене в Ужгороді у 1958 р. (відродження іноземного туризму в області почалося ще у 1955 році). Апогей заїзду туристів

припав на 1977 рік (майже 100 тисяч туристів). Базувалося агентство тимчасово в готелі “Верховина”, але поступово проводилася робота по організації власної бази – готелю “Закарпаття”. Його звели за тридцять місяців. Офіційне відкриття готелю відбулося 15 жовтня 1979 року [2, 7].

У 70-80-ті роки посаду голови обласної ради обіймав Ю. Жмайло. У ці роки були збудовані нові туристичні бази – “Ялинка” (в Усть-Чорній), “Нарцис” (у Хусті), “Форель” (у Жденієві), реконструйовані корпуси в Ужгороді, Рахові, Біласовиці, на Синевірському озері та інших мальовничих місцях.

У середині 80-х років у Закарпатті діяло понад 20 туристичних організацій і більше 100 туристично-екскурсійних маршрутів.

Обласній раді з туризму підпорядковувався тоді і самодіяльний туризм з дванадцятьма міськими та районними клубами туристів, якими керував засновник Федерації самодіяльного туризму Закарпаття П. Назаренко, і обласна контрольно-рятувальна станція, першим начальником якої довгі роки був О. Сарваш.

Для туристів були розроблені і діяли 15 всесоюзних, дев’ять республіканських і десятки місцевих туристичних маршрутів.

Пропаганді туристичних подорожей Закарпаттям сприяла розбудова мережі шкільних приміщень у містах і селах, готелів, ресторанів, пунктів продажу турспорядження, що дозволило й незаможним подорожникам мати тимчасове дешеве житло й харчування. Особливо швидкими темпами розширялася база розміщення туристів.

До переліку найбільш відвідуваних об’єктів показу в чотирьох туристичних регіонах належали культурні, історичні, архітектурні, природні пам’ятки Ужгорода, Мукачева, Хуста, Виноградова, Тячева, Рахова, інших окружних центрів і коронних міст попередніх історичних періодів, Солотвинські солекопальні, Лисичівська “Гамора”, Синевірське озеро, 12 замків або їх руїн, понад два десятки монастирів, народні промисли Липчі, Ганичів, Великого Бичкова, Рахова, винні пивниці Ужгорода, Середнього, Бобовища, Мукачева, Берегова, Виноградова, Іршави, праліси Тячівщини, Рахівщини, Чорний мочар із його водоплавними птахами, Ужгородська ротонда, обсерваторія на горі Піп Іван, місця археологічних розкопок городищ кельтів в урочищі Галіш і Ловачка під Мукачевом, дакійських та римських поселень біля Великої й Малої Копані та ін. Туристи радо катилися на вузькоколіїках Ужгород – Анталівці, Берегово – Кушница, Тересва – Усть Чорна, Ясіня – Козмешик, напинали намети біля гірських водосховищ

Туристична галузь була майже стовідсотково зорієнтована на рекреацію – санаторії, бальнеологія, курортологія. Кілька десятків малих і великих оздоровниць, поява рекреаційних зон довкола Поляни, Шаяна, Синяка, Голубинового, Солотвина, Сойм та інших населених пунктів, – все це мало забезпечити якісний відпочинок та оздоровлення “великої радянської людини”. Туризм також розпочався і у своїх не затратних видах: пішохідний (піші

маршрути в горах, багатоденні походи), екскурсійний (замки, міста, музеї), гастрономічний (винні підвали Ужгорода, Середнього), лижний (Міжгірщина, Рахівщина), автобусні екскурсії по всьому Закарпаттю, дитячо-юнацький (піонертабори) і т. д. [8].

На сьогодні в області нараховується понад 298 об’єктів туристично-рекреаційного призначення, серед яких: 37 санаторіїв та санаторіїв-профілакторіїв; 137 туристичних баз та баз відпочинку; 124 готельних заклади. Ці заклади можуть одночасно прийняти на відпочинок та оздоровлення понад 13 000 осіб.

На території області виявлено понад 700 водопроводів мінеральних вод та розсолів у складі 67-ми основних родовищ мінеральних та термальних вод, тобто є великі можливості використання термальних вод як з лікувально-рекреаційною, так і промисловою метою. Деякі з них за своїм складом унікальні і є аналогом знаменитих кавказьких мінеральних вод типу “Боржомі” та “Єсентуки”. Використання мінеральних вод є основою бальнеологічного лікування у здравницях Закарпаття. Ресурси Закарпаття в туристичній сфері використовуються на 30-35 відсотків. Це дає вагомні перспективи для розвитку туризму та створення індустрії на зразок європейської [6].

Закарпатський туристичний продукт за останні п’ять років мав позитивну динаміку та зробив певні кроки у своєму розвитку. Достатньо зауважити, що у період з 2004 по 2009 роки кількість туристів, які відвідали край, збільшилася на 57 відсотків. Відповідно, обсяг наданих послуг зріс у 3 рази, значно зросли відрахування до місцевого бюджету. За 2010 рік обсяг наданих туристичних послуг збільшився на 5 %, а відрахування до місцевого бюджету – на 17 % і становив 1,5 млн. грн.

Крім того, регіональний туристичний продукт є самобутнім, адже він твориться на землі, яка наближена до неба. Збагачені дивовижною природою Карпатські гори, їх чудотворні ліси, мальовничі долини, казкові високогірні озера та водоспади перетворюють регіон на справжній рай.

Овіяна легендами природа доповнюється середньовічними замками, дерев’яними храмами і старовинними монастирями, цікавими музеями, витворами архітектурного мистецтва, картинними галереями.

На рівні Ради Карпатського єврорегіону підтримана ідея створення міжнародного пішохідного туристичного маршруту “Карпатський туристичний шлях”, який проходитиме територіями чотирьох областей Карпатського регіону (Закарпатською, Івано-Франківською, Львівською та Чернівецькою) і територіями чотирьох прикордонних держав – Словаччини, Румунії, Польщі та Угорщини. В основу пішохідного міжнародного маршруту на території Закарпаття покладено Закарпатський туристичний шлях. Саме ця тема стала предметом підготовки, написання та подання на конкурс Європейської технічної допомоги двох проектів: “Підвищення конкурентоспроможності прикордонних територій”, “Розвиток туризму”.

За декілька останніх років розроблено та створено новий конкурентоспроможний туристичний продукт – тематичні туристичні маршрути:

- “Закарпатський туристичний шлях” (концепція пішохідних екотуристичних шляхів загальною протяжністю близько 380 км);

- “Закарпатський туристичний гастрономічний шлях” (представляє кулінарну майстерність та смакову гаму 9-ти національних кухонь населення, що проживає на Закарпатті);

- “Закарпатський туристичний винний шлях” (представляє традиції закарпатського домашнього виноградарства та виноробства);

- військовий туристичний маршрут “Лінія Арпада”;

- туристичний маршрут “Гуцульськими стежками” (с. Костишівка – гора Піп Іван Марамороський);

- туристичний маршрут “Мінеральні води Закарпаття”, а також завершується розробка “Закарпатського туристичного медового шляху”.

Успішно працюють більше десяти обласних громадських організацій та спілок туристичного спрямування. Найбільш активними у своїй діяльності є: Асоціація туристичних підприємств Закарпатської області, Закарпатський обласний центр сприяння розвитку сільського туризму, Федерація спортивного туризму Закарпатської області, громадська організація “Фундація регіональних туристичних ініціатив “Тур’євроцентр”, Спілка приватних виноградарів та виноробів Закарпаття, громадська організація “Спілка туризму для людей з обмеженими фізичними можливостями “Відродження”, громадська організація “Форза” тощо.

У співпраці з громадськими організаціями та об’єднаннями вирішується питання створення та презентації нового туристичного продукту, проводяться фестивалі та свята, організовуються спеціалізовані виставки та інформаційні тури.

Одним із важливих напрямків співпраці є написання проектів щодо участі у європейських грантах.

Минулого року підготовлено і відправлено на конкурс проекти від українсько-угорського центру регіонального розвитку “Менеджмент пунктів призначення транскордонного співробітництва у

прикордонній території Закарпаття – Саболч-Сатмар-Берег”, громадської організації “Карпатська фундація” – проект “Карпатський регіон як привабливий пункт туристичного призначення” та Закарпатського обласного центру сприяння розвитку сільського туризму – “Створення багатонаціонального етносела” і “Міжнародної школи сільського зеленого туризму”.

В області створено та діють 16 туристично-інформаційних центрів, які надають допомогу вітчизняним та іноземним туристам. Упродовж 2010 року такі центри були відкриті в с. Пийтерфолво Виноградівського району, візит-центр у с. Ділове Рахівського району, у с. Яноші Берегівського району, у с. Гукливий Воловецького району, на базі мілітарі-садиби “Грін Гоф”.

Спостерігається підвищення зацікавленості до Карпатського регіону громадян європейських держав. З метою найбільш повного інформування населення прикордонних територій держав, з якими Закарпатська область має спільний кордон, ведуться переговори про створення на базі консульських установ України за кордоном туристично-інформаційних пунктів. Перший такий пункт розпочав діяти у консульстві України в м. Ніредьгаза (Угорщина, генеральний консул С. Бородінков).

У зв’язку зі збільшенням кількості туристично-рекреаційних об’єктів виникає вкрай важливе питання підготовки кваліфікованих кадрів для роботи в туристично-курортній сфері. Цим займаються 9 вузів та філіалів, беззаперечними лідерами серед яких є Ужгородський національний та Мукачівський державний університети. Ведеться робота з підготовки та перепідготовки екскурсоводів та гідів-перекладачів. За останні два роки їх кількість зросла до 125 осіб.

На сьогоднішній день інформаційний простір Закарпаття вже складається з багатьох інформаційних ресурсів, що в тій чи іншій мірі популяризують окремі туристичні зони та об’єкти.

Усе викладене вище вселяє впевненість у тому, що Закарпаття і Карпати в цілому поступово перетворюються на потужний туристично-рекреаційний центр Європи.

Література

1. Болдижар М.М. Нариси з історії Закарпаття. – Т. 3 (1946-1991). – Ужгород, 2003. – 645 с.
2. Болдижар М.М. Краю мій рідний: Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. – Ужгород, 1998.
3. Варваринець М. 90-років Закарпатському туризму // Старий замок Паланок. – 2009. – 5 березня. – С. 16.
4. Куля Ф.А. Яким був туризм на Закарпатті в минулому // Новини Закарпаття. – 2009. – 26 вересня. – С. 18.
5. Лівак Ю. Закарпаття демонологічне // Старий замок Паланок. – 2009. – 9 липня. – С. 14.
6. Макара М.П. Карпатський регіон: у пошуках парадигми розвитку (науково-публіцистичне дослідження). – Ужгород: ТОВ “ІВА”, 2010. – 152 с.
7. Олашин А.В. Історія Закарпаття. – Мукачево, 1992. – 212 с.
8. Пустинікова І.С. Закарпаття туристичне: Путівник по регіону. – Харків: Біблекс, 2008. – 304 с.
9. Шандор Ф.Ф. Усе починалося з клубу. Туризму Закарпаття виповнюється 90 років // Срібна Земля. Фест. – 2009. – Жовтень. – С. 6.

Стаття надійшла 11.05.2011 р.

Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК 911.2 : 551.49

Деонізія Ковалишин, Мирослав Сивий, Петро Дем'ячук

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ І СХЕМА ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ ПОВЕРХНІ СВІТОВОГО ОКЕАНУ

Розглянуто зональний та регіональний підходи до фізико-географічного районування поверхні Світового океану. Стверджується, що зональний підхід більш придатний для відображення загальних глобальних закономірностей диференціації природи поверхні Світового океану, регіональний – для розкриття особливостей природи певних регіонів, виокремлених азональними чинниками. В регіональній системі пропонуються такі таксономічні рівні: океани – океанські басейни – океанські суббасейни – морські басейни – морські області – морські райони. Наведено означення кожного із цих рівнів, схему районування, розкрито головні особливості океанських басейнів та суббасейнів.

Ключові слова: фізико-географічне районування, акваторія Світового океану, циркуляція поверхневих вод, океанські суббасейни, морські райони.

Deoniziya Kovalyshyn, Myroslav Syvyi, Petro Demyanchuk. Some theoretical bases and a scheme for a physical-geographical regionalization of the surface of the World ocean.

Zonal and regional approaches to physical-geographical demarcation of the surface of the World ocean were examined. We found that the zonal approach is more suitable for describing general global patterns of the surface of the World ocean, whereas the regional approach is better for disclosing natural features of certain regions, differentiated by azonal factors. In the regional system, the following taxonomic levels are proposed: Oceans - ocean basins - ocean sub-basins - Sea basins – sea oblasts - sea rayons. We define each of these levels and reveal the main features of ocean basins and sub-basins.

Ключові слова: physical-geographical zoning, aquatorium of World ocean, surface water circulation, ocean sub-basins, sea regions.

Постановка проблеми. Масштабні дослідження Світового океану впродовж XX століття й особливо другої його половини послужили базою для виявлення географічних закономірностей диференціації його природи, що стало підставою для проведення фізико-географічного районування його акваторії. Але способи здійснення останнього є поки-що дискусійними й остаточно невирішеними.

Аналіз наявних підходів до районування. Аналогічно до суходільної поверхні Землі фізико-географічне районування Світового океану здійснюється за двома підходами – зональним, або зонально-типологічним, та регіональним, або індивідуальним. Ці два підходи у вигляді змішаної системи найбільше проілюстровані А.І. Орловим [11] на схемі фізико-географічного районування Атлан-

тичного океану.

Зональний підхід до районування розроблявся здебільшого російськими вченими: Д.В. Богдановим [1, 2], К.К. Марковим [8, 9]. Застосовували його С.В. Колесник [6], А.М. Рябчиков [12] та ін. При цьому К. Марков уважає, що кліматичні пояси, виокремлені Б. Алісовим на підставі циркуляції повітряних мас, добре проявляються і на поверхні океану. Критеріями виокремлення географічних поясів А. Рябчиков [12] уважає радіаційний баланс акваторії, панівну атмосферну циркуляцію і вертикальну циркуляцію вод. О.К. Леонтьєв [7] показав, що зональність природи проявляється і на дні Світового океану, але межі зон на дні більш розпливчасті і не завжди співпадають з їх межами на поверхні океану. Зокрема не проявляється розмежування в тропічних

і екваторіальних зонах, які автор об'єднує в одну.

Слід зазначити, що названі автори районує Світовий океан лише на найвищому таксономічному рівні, якими є географічні пояси, часто ототожнюючи їх із географічними зонами. Натомість у зональній системі таксономічних одиниць географічні пояси на суходолах поділяються на географічні зони, підзони, типи ландшафтів. Стосовно цього А. Орлов [11] зауважує, що географічні зони в межах Світового океану досить виразні тільки в арктичному й антарктичному географічних поясах, а вже починаючи з помірного поясу вирізнення їх проблематичне. На думку В.Г. Богорова [3], природними межами географічних зон в океані потрібно вважати межі потужних поверхневих течій, які спрямовані в західному або східному напрямках. При цьому він уважав, що широким океанським зонам відповідають певні типи водних мас, розподіл яких у поверхневому шарі океану теж підлягає закону широтної зональності. В.М. Грузінов [4] висловлює думку, що природними межами головних океанських районів є фронтальні зони, які, за твердженням автора, співпадають із межами географічних поясів. Але, на жаль, поняття "фронт" на сьогодні трактується неоднозначно.

У регіональному підході до районування, на нашу думку, можна виділити два напрями – статичний і динамічний. Статичний підхід (побудований на гідрологічній структурі океану) простежується в ідеї, сформульованій А. Дефантом у 1928 р., яка полягає в тому, що океан поділяється по вертикалі й горизонталі на дві товщі вод: теплу океанічну тропосферу й холодну океанічну стратосферу, які можна назвати теплим океаном і холодним океаном. Води холодного океану в високих широтах охоплюють усю товщу вод від поверхні до дна, а в низьких вони опущені на глибину близько одного кілометра. Позаяк води теплого океану легші від вод холодного, то вони лежать на них, як на рідкому дні. При цьому цим двом водним товщам властиві свої водні маси, свої кліматичні умови і своя напівзамкнена циркуляція, що забезпечує матеріальну єдність системи.

До регіонального статичного підходу можна віднести і схему районування Світового океану, розроблену А.М. Муромцевим [10] за принципом відносної однорідності. Останній полягає у тому, що кліматичні й гідрологічні умови на поверхні океану зумовлюють особливості вертикальної його будови, тобто формуються райони з певною відотною однорідністю, яка є відмінною від однорідності інших районів. Але, незважаючи на довільні назви, виокремлені А. Муромцевим райони демонструють як зональну диференціацію природи океану, так і провінційну, зумовлену різними властивостями вод у західній і східній частинах океану.

Регіональний динамічний підхід ґрунтується на тому, що океанським структурам більше притаманна не статична, а динамічна рівновага. Її витоками можна вважати концепцію теплових ма-

шин В.В. Шулейкіна [14], яка полягає в циркуляції атмосфери (антипасати, пасати) і поверхневих вод між екватором (нагрівачем) і полюсами (охолоджувачами), внаслідок якої кожен із океанів ділиться на два субокеани – північний і південний. До витоків регіонально-динамічного підходу можна віднести і вчення В.І. Вернадського про згущення життя в океані, яке припадає на контактні зони контрастних поверхонь – океан – атмосфера, океан – літосфера (дно), океан – суходільні береги. Сучасні дослідження виявили зони біологічної активності й у відкритому океані, де вони співпадають із головними океанічними фронтами.

Виклад основного матеріалу. Регіональний підхід до районування океану натрапляє на більші труднощі порівняно з таким підходом до районування суходолу. У межах останнього геоструктурні особливості (головний критерій районування), які проявляються у формах рельєфу й впливають на місцевий перерозподіл вологи й тепла, а з ними й ландшафтів загалом, є виразними й відносно стабільними. В океанах, навпаки, видимих нерівностей на поверхні немає, а води перебувають у постійному русі – як горизонтальному, так і вертикальному. Але цей рух не є хаотичним, а підлягає певним географічним закономірностям. Тому саме в закономірностях руху поверхневих вод проявляється їх певна стабільність. Головним чинником циркуляції поверхневих вод є циркуляція повітряних мас. Взаємодіючи між собою, вони утворюють певні циркуляційні системи. Останні охоплюють великі акваторії, які на периферії виокремлюються потужними течіями і характеризуються однонаправленим рухом усіх вод, які захоплені ним. У Північній півкулі в антициклонах повітря і води рухаються за годинниковою стрілкою, в циклонах – проти неї, у Південній півкулі в антициклонах вони рухаються проти годинникової стрілки, а в циклонах – за нею. З цим рухом пов'язане перенесення теплих вод з екваторіальних широт у полярні, а холодних – з полярних в екваторіальні. Окрім цього, в антициклонах обох півкуль води рухаються здебільшого від периферії до внутрішньої частини, де утворюється зона їх конвергенції і занурення, в циклонах навпаки відбувається підймання глибинних вод і їх перемішування. Підймання глибинних вод відбувається і в межах дивергенції течій, а також в приматерикових частинах океану, де постійно діючі, або перемінні вітри з материка, здуваючи поверхневі води, викликають апвелінг глибинних. Не можна не відзначити деякий корегувальний вплив на скерованість руху поверхневих вод обрисів берегів океанів та наявність окремих суходільних масивів на їх просторах та підводних підвищень дна. Таким чином, формування різних за властивостями вод у Світовому океані відбувається не тільки під впливом широтного розподілу тепла, а й під впливом їх постійного руху й перемішування. Ці два фактори диференціації природи Світового океану не однозначні, нерідко вони навіть протидіють.

На наявність таких макроциркуляційних систем і надзвичайну їх стійкість у часі і просторі звертає увагу А.І. Орлов [11] і називає їх фізико-географічними океанськими басейнами, які відносять до регіональних таксономічних одиниць фізико-географічного районування, прирівнюючи їх до фізико-географічних країн на материках. При цьому А. Орлов вважає, що фізико-географічне районування не може бути тільки регіональним, бо регіональні особливості не можуть згладити зональних особливостей природи поверхневих вод. Тому він пропонує використовувати змішану систему фізико-географічного районування, в якій регіональні та зональні таксономічні рівні доповнювали б одні одних, і вибудовує її так: океан – географічний пояс – океанські басейни – географічна зона – океанська провінція – морський басейн – область – тип ландшафту. Майже всі ці рівні він виокремив на схемі природного районування Атлантичного океану. Але чіткого означення цих рівнів автор не наводить і критеріїв їх вирізнення теж. Окрім цього, така система є дуже громіздкою, схема районування – перевантаженою, а межі виділених регіонів – не завжди обґрунтованими.

На нашу думку, зональний і регіональний підходи до фізико-географічного районування слід використовувати окремо, залежно від тої чи іншої мети. Перший із них більше придатний для загальної характеристики Світового океану і відображення глобальних закономірностей зміни його природи, другий більше відповідає потребам регіональної географії Світового океану.

Зважаючи на це, ми пропонуємо схему природного районування Світового океану в розрізі окремих океанів у регіональній системі таксономічних одиниць. Серед останніх вирізняємо такі: океани – океанські басейни – океанські суббасейни – морські басейни – морські області – морські райони. Головним критерієм районування, який простежується на всіх рівнях, вважаємо закономірності руху океанських вод. Нижче наводимо означення названих таксономічних одиниць.

Океани – великі акваторії Світового океану між масивами суходолів, які відзначаються наявністю відносно самостійних макроциркуляційних систем повітря і поверхневих вод, а також системою припливів.

Океанські басейни – функціонально єдині частини акваторій океанів, які виокремлені системою течій і характеризуються односпрямованими горизонтальними й вертикальними рухами вод.

Океанські суббасейни – частини акваторій океанських басейнів, які характеризуються односпрямованими з ними рухами вод, але в них утворюються власні менш виразні, але відносно стійкі коловороти з дещо відмінними властивостями вод і відмінним органічним світом.

Морські басейни – частини акваторій океанічних басейнів і суббасейнів, виокремлені виступами суходолів (материки, острови, півострови) та підвищеннями морського дна. Характеризуються

властивими лише їм рухами вод, кліматичними й гідрологічними особливостями та органічним світом.

Морські області – частини акваторій океанічних і морських басейнів, у яких води певних властивостей рухаються єдиним потоком (течії), або поєднують у собі різнонаправлені потоки вод із властивостями суміжних океанічних чи морських басейнів (протоки).

Морські райони – частини океанських і морських басейнів, які простягаються вздовж суходолів і перебувають із ними у тісній взаємодії. Характеризуються властивими лише їм динамікою і властивостями вод, надзвичайним багатством і різноманітністю органічного світу. Ними можуть бути естуарії або дельти рік, вузькі затоки, які глибоко врізані в суходіл, фіорди, лагуни, прибережний апвелінг в зоні тривалих вітрів з материка, коралові рифи навколо островів і вздовж материків, пояси мангрів тощо.

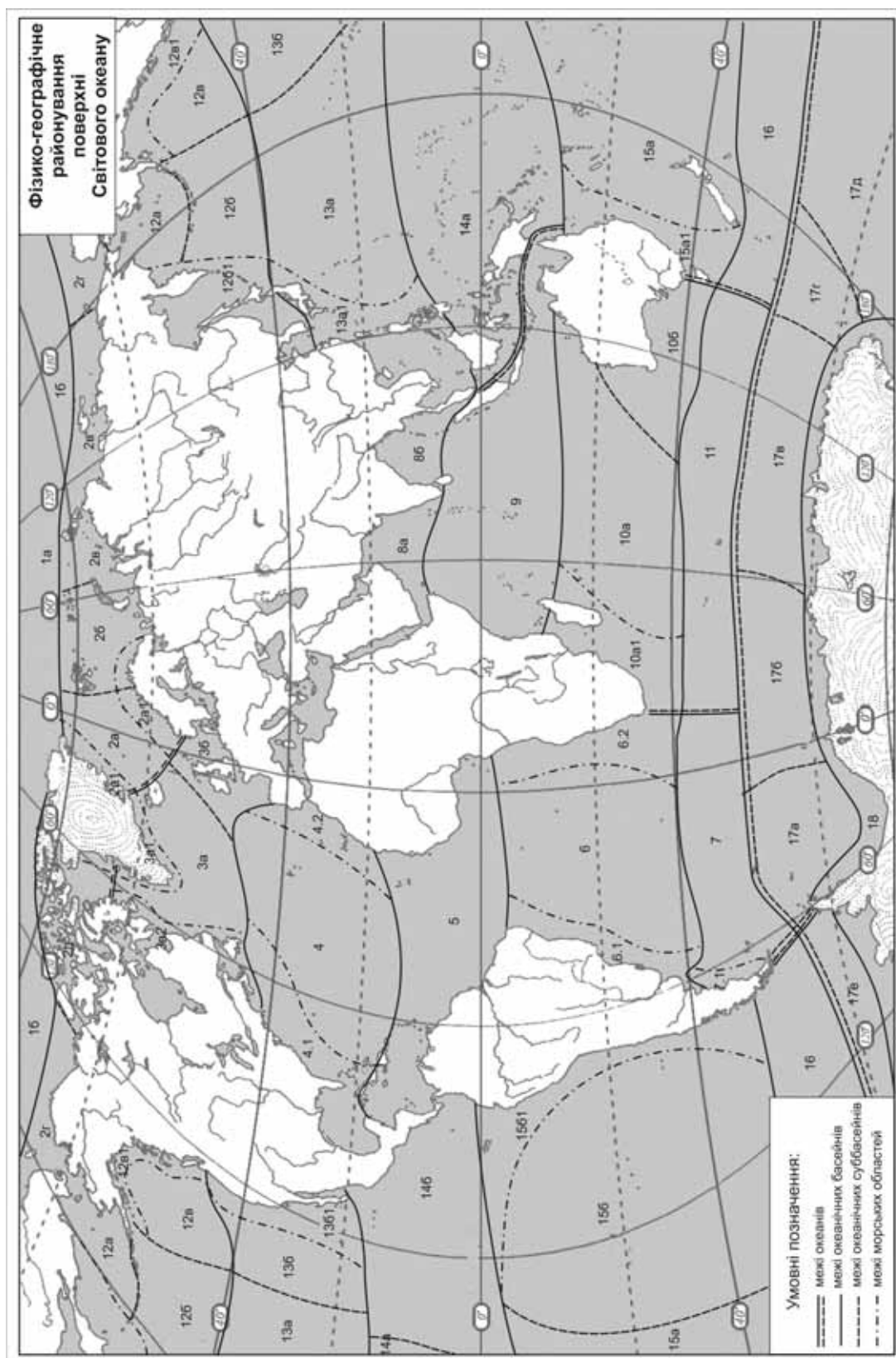
Стосовно поділу Світового океану, то, ми дотримуємося рішення Міжнародного гідрографічного бюро про виокремлення п'яти океанів у запропонованих ним межах. Тим більше, що воно співпадає з нашим визначенням океану.

В **Атлантичному океані** вирізняємо п'ять океанських басейнів: Ісландський суміжний циклональний, Північноатлантичний антициклоніальний, Екваторіально-Атлантичний суміжний мусонний, Південноатлантичний антициклоніальний, Південноатлантичний суміжний циклонально-антициклоніальний (схема 1).

Ісландський суміжний циклональний басейн охоплює велику північну частину акваторії океану між європейськими, гренландськими й північноамериканськими берегами. Південну межу цього басейну проводимо по північно-західній межі течій Гольфстрім і Північноатлантичної до відгалуження від неї південно-східної гілки, яка зливається з Канарською течією, та північно-східну гілку. Північна межа збігається з межею Північного Льодовитого океану, західна й східна – відповідно з північноамериканськими, гренландськими і європейськими берегами.

Північним відрізком Північноатлантичної течії басейн поділяється на два суббасейни – Лабрадорський (холодний), де відбувається конвергенція та інтенсивне перемішування теплих і холодних вод, та Європейський (теплий), де Північноатлантична течія розгалужується перед Британськими островами й фактично визначає його кліматичні й гідрологічні умови. Це басейн широкого обміну між водами Північного Льодовитого й Атлантичного океанів та інтенсивного їх перемішування, а тому відноситься до одного з найбагатших життєм регіонів Світового океану.

Із морських басейнів тут виділяємо Лабрадорське, Північне і Балтійське моря, серед морських областей – течії Північноатлантичну, Ірмінгера, Східногренландську, Західногренландську і Лабрадорську, протоки Дейвіса, Данську, Ла-Манш і Паде-Кале, Скагеррак і Каттегат.

Легенда

Північноатлантичний антициклональний басейн обмежується Північною пасатною, Антилійською, Гольфстрім, Північноатлантичною та її південно-східним відгалуженням, Канарською течіями, які входять до цього басейну. Це басейн з добре прогрітими водами з переважанням їх занурення. Життя тут не багате, значно поширені лише саргасові водорості.

До морських басейнів відносимо Мексиканську затоку, Саргасове море, Середземне, Мармурове, Чорне й Азовське моря, до морських областей — течії Північну пасатну, Антилійську, Гольфстрім, Канарську та Гібралтарську протоку.

Екваторіально-Атлантичний суміжний мусонний басейн охоплює акваторію між південними межами Північної і Південної пасатних течій, Гвіанську та Карибську течії. Це басейн екваторіальних мусонів. Влітку в Північній півкулі під впливом південно-західного екваторіального мусону появляються Міжпасатна протитечія і дві зони конвергенції — між водами Північної пасатної течії і Міжпасатної протитечії та між водами останньої і Південної пасатної течії. Взимку Міжпасатна протитечія і зазначені зони конвергенції зникають, з'являється Гвінейська течія, зона дивергенції між нею і Північною пасатною течією та зона конвергенції між нею і Південною пасатною течією. Це приводить до посилення вертикального перемішування вод і збагачення органічного світу.

До морських басейнів відносимо Карибське море та Гвінейську затоку, до морських областей — Гвінейську, Південну пасатну, Гвіанську та Карибську течії, Міжпасатну протитечію.

Південноатлантичний антициклональний басейн охоплює велику південну частину океану між материками Південна Америка й Африка. Північною межею басейну є південна межа Південної пасатної течії, а південною — зона субтропічної конвергенції. Характерно, що внутрішня зона конвергенції вод басейну Південної півкулі влітку зміщена на південь, тобто наближена до зони субтропічної конвергенції, а взимку вона зміщена на північ і простягається з північного заходу на південний схід від 20° до 30° пд. ш.

Як і Північноатлантичний, цей басейн характеризується теплими водами (помітно холодніші лише води східної частини океану), які слабо перемішуються і бідні на життя.

Басейн не поділяється на суббасейни й морські басейни, виокремлюються лише морські області Бенгальської і Бразильської течій.

Південноатлантичний суміжний антициклонально-циклональний басейн охоплює Антарктичну циркулярну течію (АЦТ) від протоки Дрейка до її злиття з течією Мису Голкового. Вирвавшись із звуженої протоки Дрейка, АЦТ різко розширюється і зміщується на північ (приблизно до паралелі 40° пд. ш.), де утворюється зона субтропічної конвергенції. Поблизу південноамериканського берега до неї домішуються апвелінгові води

Фолклендської течії. З півдня води АЦТ стикаються з антарктичними водами, що приносяться з циклональними коловоротами вод від Антарктиди й утворюють зону антарктичної конвергенції на широтах 50 – 55°. Рухаючись під впливом постійних західних вітрів в межах Атлантичного океану, АЦТ поділяється на північний і південний потоки й характеризується найбільшим перенесенням вод.

В **Індійському океані** виокремлюємо такі океанські басейни: Північноіндійський мусонний, Екваторіально-Індійський суміжний циклональний, Південноіндійський антициклональний, Південноіндійський суміжний циклональний

Північноіндійський мусонний басейн охоплює акваторію від свразійського берега на півночі до Мусонної течії на півдні. До басейну входять Червоне й Аравійське моря, Перська й Бенгальська затоки та Андаманське море. На заході басейн обмежується Аравійським півостровом і північною частиною Сомалійського, на сході — півостровом Індокитай.

Природу цього басейну визначає мусонна циркуляція повітря і поверхневих вод. Взимку (лютий), коли панує континентальний північно-східний мусон, води в Аравійському морі рухаються за годинниковою стрілкою, частково запливаючи в Перську затоку й Червоне море. Мусонна течія в цей час зміщена на південь і рухається в бік півострова Сомалі. У Бенгальській затоці й Андаманському морі рух вод теж має антициклональний вигляд.

Улітку, коли дме південно-західний екваторіальний мусон, в Аравійське море вливаються води з Червоного моря і Перської затоки, вони течуть вздовж Індостану, зливаючись поблизу південної його частини з Мусонною течією, яка в цей час пливе на схід. У Бенгальській затоці в цей час рух вод набуває переважно циклонального характеру, а в Андаманському морі спрямований на південь.

Півостровом Індостан і островом Шрі-Ланка цей басейн поділяється на Аравійський і Бенгальський суббасейни. В Аравійському суббасейні взимку простежується місцевий колообіг вод, а влітку майже все море зайняте потоками Мусонної течії, до якої долучаються дуже теплі й солоні води з Червоного моря. Це суббасейн дуже солоних вод, які звідси розтікаються в інші частини Індійського океану. Посезонна зміна коловоротів вод зумовлює то підймання, то занурення вод, допомагають цьому ще згінно-нагінні процеси. Все це сприяє поступленню біогенів у поверхневі шари вод, останні приносяться ще й річковими водами, що врешті зумовлює розвиток багатого й різноманітного органічного світу.

До морських басейнів відносимо Аравійське й Червоне моря, Аденську й Перську затоки.

Бенгальський суббасейн охоплює Бенгальську затоку й Андаманське море. Місцевий колообіг вод (взимку антициклональний, а влітку циклональний) тут простежується впродовж усього року. Це басейн

рясних мусонних дощів, великого річкового стоку й опріснених поверхневих вод, які чітко стратифіковані з глибиною. Різка стратифікація вод не сприяє їх вертикальному перемішуванню і збагаченню біогенами. Тому на більшій частині акваторії суббасейну органічний світ порівняно бідний. Тільки в північній шельфовій його частині, де біогени приносяться з річковим стоком, він багатший.

До морських басейнів відносимо Бенгальську затоку, Андаманське море; до областей – Малакську протоку.

Екваторіально-Індійський суміжний мусонний басейн охоплює Мусонну течію, Міжпасатну протитечію, Південну пасатну течію та акваторію між ними. Це басейн екваторіальних мусонів із різним характером руху вод. Взимку у північній півкулі під впливом північно-східного пасату Мусонна й Сомалійська течії рухаються проти годинникової стрілки і південніше екватора переходять у Міжпасатну протитечію, яка і завершує циклональний колообіг. Південна пасатна течія теж переходить у міжпасатну протитечію і утворює циклональний колообіг у південній півкулі. Влітку в північній півкулі Південна пасатна і Мусонна течії рухаються за годинниковою стрілкою, Міжпасатна протитечія зникає і на її місці виникає внутрішня зона конвергенції (занурення) і колообіг вод набуває антициклоніальних рис. Басейн характеризується сезонним вертикальним перемішуванням вод, із незначними коливаннями температур повітря і вод, максимумом опадів у східній частині регіону і мінімумом – у західній, значним поширенням коралових утворень, та мангрових заростей.

На рівні морських басейнів виділяємо Тиморське й Арафурське моря та затоку Карпентарія, на рівні областей – Мусонну течію, Міжпасатну протитечію, Південну пасатну течію та Торресову протоку.

Південноіндійський антициклоніальний басейн охоплює акваторію між Південною пасатною та Антарктичною циркумполярною течіями. Із заходу його обмежують Африка й, умовно, меридіан мису Голкового, на сході – Австралія та острів Тасманія. Західноавстралійською течією басейн поділяється на Західноіндійський та Приавстралійський суббасейни.

Західноіндійський суббасейн характеризується постійним антициклоніальним колообігом вод, внутрішня зона конвергенції яких зміщена в східну частину суббасейну, а конвергенція з АЦТ простежується на широті близько до 40° пд.ш. У Приавстралійському суббасейні циркуляція вод змінюється посезонно. Взимку Південної півкулі води суббасейну попадають під вплив західних вітрів і рухаються від зони дивергенції Західноавстралійської течії в бік Тихого океану. Оминувши острів Тасманію, вони втягуються зоною конвергенції Південнотихоокеанського антициклоніального басейну. Влітку в Приавстралійському суббасейні

утворюється місцевий колообіг вод антициклоніального походження.

Південноіндійський суміжний циклональний басейн охоплює відрізок Антарктичної циркумполярної течії від її злиття з течією мису Голкового до злиття зі Східноавстралійською течією. Течія поділяється на струми, перенесення вод зменшується порівняно з Атлантичним її відрізком.

У **Тихому океані** вирізняємо такі океанські басейни: Алеутський циклональний, Північнотихоокеанський антициклоніальний, Екваторіально-Тихоокеанський суміжний циклональний, Південнотихоокеанський антициклоніальний, Південнотихоокеанський суміжний циклональний.

Алеутський циклональний басейн займає північну частину акваторії Тихого океану між Євразією та Північною Америкою. Виокремлюється Північноатлантичною, Аляскінською, Курило-Камчатською течіями. Для басейну характерне зіткнення холодних і теплих вод, які особливо контрастні взимку, коли дмуть західні й північно-західні вітри з Євразії та північні з Північного Льодовитого океану. Хоч у басейні циклональний колообіг вод постійний впродовж року, але перемішування вод неоднакове в різних частинах басейну й утворюються місцеві їх колообіги, які виділяємо на рівні суббасейнів: Берингово-морського, Курило-Камчатського та Аляскінського.

Берингово-морський суббасейн співпадає з Беринговим морем і відрізняється від решти басейну значно нижчими літніми й зимовими температурами вод. Це пов'язано з місцевим коловоротом лише холодних вод, бо теплі води Аляскінської течії сюди майже не поступають через Аляскінський півострів та пасма Алеутських островів.

Курило-Камчатський суббасейн постійно перебуває під впливом західного перенесення повітря й Курило-Камчатської холодної течії і характеризується здебільшого холодними й бурхливими водами. Вони багаті життям, особливо поблизу Курильських островів, де стикаються й перемішуються теплі води Північнотихоокеанської течії з холодними Камчатсько-Курильської.

Аляскінський суббасейн займає східну частину басейну. Тут, завдяки глибокому врізанню в суходіл Аляскінської затоки, відбувається зіткнення холодних вод із теплими, які несуться Аляскінською течією, їх завихрення, утворення місцевого коловороту й перемішування. Тому тут води тепліші, багаті біогенами й життям.

До морських басейнів відносимо Берингове, Охотське, Японське та Жовте моря, до областей – Берингову протоку, Курило-Камчатську й Аляскінську течії.

Північнотихоокеанський антициклоніальний басейн виокремлюється колообігом течій – Південною пасатною, Куросію, Північнотихоокеанською, Каліфорнійською – й охоплює акваторію між Північнотихоокеанською і Північною пасатною течіями (їх не відносимо до цього басейну) та між

Євразією та Північною Америкою. Це басейн добре прогрітих вод зі слабким їх вертикальним перемішуванням. У внутрішній частині майже через увесь басейн простягається зона конвергенції вод, яка взимку зміщується до лінії Північного тропіку, а влітку – на $2 - 10^\circ$ на північ від неї. У східній частині басейну води Каліфорнійської течії перед Гавайськими островами завихрюються й утворюють місцевий колообіг, у якому стикаються холодні води цієї течії, й теплі, що відгалужуються від Північно-тихоокеанської течії. Тому Північнотихоокеанський басейн ми поділяємо за Західно- й Східнотихоокеанські суббасейни.

До морських басейнів відносимо Східнокитайське і Південнокитайське моря, до областей – течії Куросіо та Каліфорнійську.

Екваторіально-Тихоокеанський суміжний циклональний басейн охоплює Північну пасатну й Південну пасатну течії, Міжпасатну протитечію та акваторію, в якій поблизу островів Лайн відгалужуються теплі води Південної пасатної течії, частина яких прямує через Тасманову протоку в Індійський океан, і ще акваторію між островами Зондського архіпелагу. Характерно, що у Тихому океані, на відміну від розглянутих раніше, всі названі пасатні течії більшою частиною вод протікають у Північній півкулі. Вони фактично утворюють три суміжних потоки, з яких два течуть на захід, а один (середній) – на схід. Стабільні зони конвергенції їхніх вод відсутні, лише влітку в Північній півкулі поблизу Центральної Америки утворюється зона конвергенції вод Міжпасатної протитечії й Канарської течії.

За динамікою вод і їхніми властивостями басейн поділяємо на Західноекваторіальний суміжний (приблизно до 150° сх. д.) та Східноекваторіальний. Перший тепліший, із численними кораловими утвореннями й багатим органічним світом, другий перебуває під впливом Перуанської холодної течії, тому холодніший, коралові утворення в його межах відсутні, органічний світ збіднений.

На рівні морських басейнів вирізняємо моря Зондського архіпелагу (Яванське, Банда, Серам, Молуккське, Сулавесі, Сулу) та моря між островами Океанії (Новогвінейське, Соломонове та ін.); на рівні областей – Північну і Південну пасатні течії, Міжпасатну протитечію.

Південнотихоокеанський антициклоніальний басейн охоплює акваторію між Австралією і Південною Америкою, з півдня обмежується Антарктичною циркумполярною течією, з півночі – Південною пасатною та її відгалуженням, що переходить у Східноавстралійську течію.

За циркуляцією поверхневих вод басейн поділяється на Австралійсько-Океанійський та Перуанський суббасейни. Межа між ними простягається східніше островів Маркізьких та Туамоту, приблизно по 135° з. д. Взимку, коли над Австралією панує область високого тиску, поверхневі води в першому суббасейні рухаються від материка в бік

зони конвергенції, яка в цей час зміщена на північ. Влітку, коли над материком встановлюється область низького тиску, води рухаються в бік материка і втягуються зоною конвергенції, яка в цей час зміщена на південь до АЦТ. Холодні води Перуанської течії сюди не доходять, тому цей басейн характеризується постійно теплими водами, наявністю великої кількості коралових утворень та багатим органічним світом.

У Перуанському суббасейні, який перебуває в області дії Південнотихоокеанського максимуму, води Перуанської течії, рухаючись з південного сходу на захід, перед орографічним бар'єром островів Океанії повертаються на південь до зони конвергенції й утворюють досить виразний місцевий колообіг дещо холодніших вод. Тому в цьому басейні коралові утворення відсутні, органічний світ багатий лише в смугі Перуанського апвелінгу. Цьому суббасейну властиві такі явища, як Ель-Ніньо та Ла-Ніньо.

На рівні морських басейнів виокремлено Тасманове море, на рівні областей – Східноавстралійську та Перуанську течії.

Південнотихоокеанський суміжний циклональний басейн представлений Антарктичною циркумполярною течією, яка в межах океану розділяється на численні струминні, частина яких тече, особливо влітку, до зони конвергенції антициклоніального басейну. Перенесення вод значно менше порівняно з попередніми океанами. Поблизу 100° з. д. течія розгалужується на Перуанську й власне АЦТ, яка в протоці Дрейка різко звужується, ділиться на два потоки – північний і центральний, північний називають Течією мису Горн, а з півдня з моря Беллінсгаузена витікає південний потік. Швидкість течії найбільша в центральному потоці.

У **Північному Льодовитому океані**, на відміну від інших, межі географічних поясів майже збігаються з океанськими басейнами. Таким чином, в океані виокремлюємо два океанських басейни – Арктичний полярний антициклоніальний та Арктичний окраїнний циклонально-антициклоніальний.

Арктичний антициклоніальний басейн займає центральну частину океану. Це басейн суцільної круглоїчної пакової криги й майже безжиттєвий. Підводним хребтом Ломоносова він поділяється на суббасейни: Нансейський з помітним впливом глибинних атлантичних вод та дещо м'якшим кліматом і Канадський з різко континентальним кліматом.

Арктичний окраїнний циклонально-антициклоніальний басейн простягається вздовж материків Євразії та Північної Америки. Межу між ним і Арктичним басейном проводимо по краю шельфу, який увінчаний островами. Виняток становить море Ботфорта, яке розташоване в межах глибоководного Арктичного басейну, але за кліматичними особливостями близьке до окраїнних морів. Вирізняється

басейн інтенсивним водообміном з Атлантичним океаном, активною взаємодією океанських вод з материковими й островними суходолами та істотним впливом річкового стоку на властивості вод і розвиток життя.

За гідрологічними, кліматичними особливостями та насиченістю життям басейн поділяємо на такі суббасейни: Норвезько-Гренландський, Баренцовоморський, Сибірський, Притихоокеанський, Міжострівних та внутріматерикових акваторій.

Норвезько-Гренландський – це суббасейн інтенсивного водообміну між Північним Льодовитим й Атлантичним океаном, руху криги та айсбергів, надзвичайно динамічних вод, багатих живими організмами.

Баренцовоморський суббасейн відокремлюється від попереднього Шпіцбергенською течією. Перебуває під впливом Атлантичного океану й Арктичного басейну, тому південно-західна частина його тепліша, взимку не замерзає, а північно-східна холодніша, взимку вкрита кригою, а влітку плавучою кригою та айсбергами. Це басейн інтенсивного вертикального перемішування вод і багатого органічного світу.

Сибірський суббасейн охоплює Карське море, море Лаптевих та Новосибірське. Характеризується наростанням континентальності клімату із заходу на схід, розвитком берегового припаю і недовгим скресанням криги впродовж короткого літа.

Притихоокеанський суббасейн відрізняється незначним пом'якшувальним впливом циклонів і вод із Тихого океану, в органічному світі виявляються тихоокеанські види.

Суббасейн Міжострівних і внутріматерикових акваторій охоплює моря, затоки та протоки між островами Канадського архіпелагу й Гренландією, характеризується суворим різко континентальним кліматом, важкою і тривалою кригою, яка звільняє поверхню вод на короткий період, а подекуди зовсім не звільняє, порівняно бідним життям.

На рівні морських басейнів виділяємо моря: Норвезьке, Гренландське, Баренцове, Біле, Карське, Лаптевих, Східносибірське, Чукотське, Бофорта, Баффіна; затоки: Амундсена та Гудзонову, на рівні областей – течії Норвезьку, Шпіцбергенську, Східногренландську, Нордкапську, протоки – Ланкастер, Барроу, Вайкаунт-Мелвілл, Мак-Клур.

У Південному океані, як і в Північному

Льодовитому, географічні пояси співпадають з океанічними басейнами, там також виокремлюємо два басейни: Антарктичний антициклоніальний і Субантарктичний циклоніальний.

Антарктичний антициклоніальний басейн охоплює вузьку смугу океану вздовж материка Антарктида, яка перебуває під постійним впливом стокових вітрів з материка. Вони спрямовують рух вод і криги зі сходу на захід. Це басейн значного поширення шельфових льодовиків, берегового припаю та полонок, відколювання айсбергів.

Субантарктичний циклоніальний басейн охоплює акваторію між зонами антарктичної дивергенції та антарктичної конвергенції. Це басейн з переважно східним напрямом руху вод з утворенням декількох місцевих циклоніальних колообігів. Останні виділяємо на рівні таких суббасейнів: Скотта – Веделла, Лазарєва – Космонавтів, Співдружності – Моусона, Д'Юрвіля – Сомова, Росса, Амундсена – Беллінсгаузена. Найсуворішими умовами і досить великою площею постійної криги відзначається басейн Скотта – Веделла. Всі інші суббасейни сезонно вкриваються кригою, яка під час танення несеться разом із водами у східному напрямку. Загалом це басейн інтенсивного перемішування вод і багатого життя.

На рівні морських басейнів виділяємо моря Скотта, Веделла, Росса, Беллінсгаузена, льодовики – Ронне-Фільхнера, Ларсена, Росса.

Висновки. Фізико-географічне районування поверхні Світового океану тепер здійснюється здебільшого за зональною та змішаною (зонально-регіональною) системами таксономічних рівнів.

Вважаємо, що зональний і регіональний підходи до районування не доцільно змішувати, а треба використовувати окремо стосовно мети районування. Зональний підхід придатніший для відображення загальних закономірностей диференціації природи Світового океану, регіональний – для розкриття природи певних регіонів, виокремлених азональними чинниками.

У регіональній системі таксономічних одиниць пропонуємо такі таксономічні рівні: океан – океанський басейн – океанський суббасейн – морський басейн – морська область – морський район і наводимо означення кожного з них та схему районування.

Література

1. Богданов Д.В. География Мирового океана / Д.В. Богданов. – М.: Наука, 1978. – 120 с.
2. Богданов Д.В. Карта природных зон океана // Океанология. – 1961. – Т. 1. – Вып. 5. – С. 941-944.
3. Богоров В.Г. Жизнь океана: монография / В.Г. Богоров. – М.: Знание, 1969. – 61 с.
4. Грузинов В.М. Фронтальные зоны мирового океана / В.М. Грузинов // Труды ГОИН. – Вып. 123. – 1975. – 198 с.
5. Зенкевич Л.А. Биология морей СССР / Л.А. Зенкевич. – М., 1963. – 740 с.
6. Калесник С.В. Общие географические закономерности Земли / С.В. Калесник. – М.: Мысль, 1970. – 283 с.
7. Леонтьев О.К. Физическая география Мирового океана / О.К. Леонтьев. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 200 с.
8. Марков К.К. О единстве природы океана и материков: (Физическая география Земли) / К.К. Марков // Изв. Всесоюз. геогр. о-ва. – 1968. – Т. 100. – № 6. – С. 481-487.
9. Марков К.К. География океана / К.К. Марков // Природа. – 1975. – № 3. – С. 9-11.

10. Муромцев А.М. Опыт районирования Мирового океана / А.М. Муромцев // Труды ГОИН. – 1951. – Вып. 10.
11. Орлов А.И. Физико-географическое районирование поверхности океана // География Мирового океана. Атлантический океан / Отв. ред. В.Г. Корт / А.И. Орлов. – Л: Наука, 1984. – 589 с.
12. Рябчиков А.М. Структура и динамика геосферы, ее естественное развитие и изменение человеком / А.М. Рябчиков. – М.: Мысль, 1972. – 223 с.
13. Физическая география материков и океанов (под ред. А.М.Рябчикова). – М.: Высшая школа, 1988. – 591 с.
14. Шулейкин В.В. Физика моря / В.В. Шулейкин. – Изд. 3-е. – М.: АН СССР, 1968. – 1084 с.

Стаття надійшла 4.06.2011 р.

УДК 551.579 (477:292.452:282)

Павло Шубер, Володимир Березяк

ДОСЛІДЖЕННЯ ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ МОДЕЛЬНОГО БАСЕЙНУ ПОТОКУ ЖОНКА

Проведено аналіз гідрометеорологічних процесів модельного басейну Жонка. Досліджено динаміку рівня і витрат води Жонки за період 2002 – 2008 модельних років. Вивчено зміну рівня і витрат води потоку Жонка для модельних років відносно регіональної норми цих показників для з'ясування змін у перебігу гідрологічних процесів. Проаналізовано динаміку кількості опадів, максимального рівня і найбільших витрат води Жонки за період 2002 – 2008 років. Дана динаміка показників розглядається як така, що вказує на передумови виникнення селів. Встановлено для модельних років перевищення відносно норми середньорічних витрат води потоку Жонка. Досліджено виникнення і проходження селевого потоку на Жонці 24 – 28 липня 2008 року.

Ключові слова: витрата води, рівень води, кількість опадів, динаміка, басейн, селі, паводок.

Pavlo Shuber, Volodymyr Berezyak. Investigating hydro-meteorological processes in the model basin of the Zhonka. Hydro-meteorological processes in the model basin of the Zhonka were analyzed. The dynamics of water level and flow of the Zhonka during 2002-2008 model years were investigated. Changes of water level and flow of the Zhonka in the model years have been studied in the context of the regional norm of these indices in order to clarify changes caused by hydrological processes. The dynamics of precipitation, water level and water flow of the Zhonka in 2002-2008 were analyzed. The dynamics of the indices presented in the article indicate conditions causing mountain torrents. The analysis has proven that the norms of the average annual water flow of the Zhonka were exceeded in model years. The origin and passing of the torrent on the Zhonka on July 24-28, 2008 was demonstrated.

Key words: water flow, water level, quantity of precipitation, dynamics, basin, torrents, flood.

Дослідження гідрометеорологічних процесів необхідні для попередження виникнення селів, паводків і повеней. Дослідження гідрологічних процесів найкраще здійснювати на основі модельних басейнів або ключових ділянок [10, 21]. Висновок публікацій [3, 5, 13, 18] вказує на те, що для дослідження необхідно вибирати модельні роки. Аналіз періоду 2002 - 2008 модельних років свідчить про те, що період 2007 – 2008 років за показниками температури повітря і кількості опадів має тенденції до значень, які вищі від середньої багаторічної норми. Ці роки належать до тепліших (на 0,3 °C) вологіших (на 161,8 мм), що призвело до прояву і активізації зсувних і руслових процесів. Зокрема випадання великої кількості опадів, і особливо сильних злив, у поєднанні із іншими чинниками є однією із основних причин виникнення паводків і селів [14, 17].

Стан вивченості проблеми. Виникнення селевих явищ тісно пов'язане із паводками, оскільки їх чинниками виникнення є велика кількість опадів за короткий проміжок часу [19]. Основною причи-

ною паводків на Верхньому Пруті у 1927, 1941, 1948, 1951, 1955, 1957, 1964, 1969 рр. були зливові дощі. Максимальний шар опадів, що спричинили паводок 30-31 серпня 1927 року, перевищив 200 мм за другу половину дня 30 серпня. Шар паводкоформувальних опадів, за даними метеостанції Яремча, 17 липня 1948 року становив 68 мм; 30.07.1955 р. – 75,2 мм при сумі 397,7 мм за липень; 3.07.1964 р. – 92,2 мм [2].

Особливо повноводним був паводок 7-11 липня 1969 року. Тоді, за даними метеостанції Яремча, шар середньозважених паводкоформуючих опадів становив 214 мм, а витрати на р. Прут зросли майже у 100 разів порівняно з передпаводковим періодом [7].

Із публікацій, які присвячені паводкам, особливу цінність мають ті, які містять результати стаціонарних та експериментальних досліджень схилового руслового стоку [1, 4, 22, 23, 24].

Методика дослідження. Аналіз гідрологічних процесів модельного басейну Жонка здійснено на основі даних спостережень Карпатської селестокової

станції м. Яремча. Зокрема обстеження потоку Жонка проведено при рівні, близькому до меженого. Нівелювання поздовжніх і поперечних профілів на розрахункових ділянках проведено нівеліром [20]. Оцінка стану селевих наносів, їх об'єм, проводилась візуально. Для визначення максимальних витрат селевих потоків вибрані ділянки, які відповідають вимогам "Керівництва по вивченню селевих потоків". Русла на вибраних ділянках і мітки РВВ чітко прослідковуються по обох берегах потоків у вигляді підмитого коріння трав і дерев, залишки плавника, намулу.

На вибраних ділянках розбито по три поперечники перпендикулярно напрямку течії потоку Жонка. Нівелювання поперечних і поздовжніх профілів виконані нівеліром НВ-1, поздовжні похили визначені за мітками РВВ [16]. Розрахунок середньої швидкості течії селевих потоків на розрахункових ділянках проведений за формулою В.В.Голубцова:

$$V=4,5h^{0,67-0,17}$$

Для рівня води і витрат води Жонки на гідропості Чепелів обчислено норму значень цих показників на основі даних рівня і витрат води за 1978 – 2002 роки.

Жонка бере початок на північному схилі хребта Горган на висоті 1436 м абс. і впадає в р. Прут з лівого берега на висоті 520 м абс. Довжина річки 7,6 км, площа басейну – 29 км². Долина річки V – подібна, слабо звивиста, ширина на дні від 5 – 20 м до 40 – 80 м. За 0,5 км від гирла зливається з долиною р. Прут. Схили долини круті, місцями біля підніжжя, обривисті, розрізані долинами струмків і ярів. Правий і лівий схили покриті зрілим змішаним лісом, в верхів'ях – хвойним лісом. Русло річки нестійке, сильно деформоване сільовим потоком. Дно нерівне, складене галечниково-кам'янистим матеріалом, місцями спостерігаються виходи скельних порід. Фракційний склад наносів: каміння (пісковик, аргіліти) діаметром 0,3 – 1,0 м, галька, гравій, пісок, відходи деревини.

Басейн Жонки розташований у північно-західній частині Карпатського НПП. Дана модельна ділянка знаходиться у Синьцькому ландшафті (80% території) у висотній місцевості сильно розчленованого крутосхилого низькогір'я, значно менша частина – у Любіжнянському ландшафті (15% тери-

торії) та у Хом'яцькому ландшафті (5% території) у висотній місцевості крутосхилого ерозійно-денудаційного лісистого середньогір'я. Синьцький та Любіжнянський ландшафти відносяться до Низькогірно-скибової області, а Хом'яцький ландшафт – до Середньогірно-скибової області [9].

В основі басейну Жонка залягають крейдові відклади, які представлені чергуванням пісковиків, алевролітів і аргілітів. Четвертинні відклади представлені елювіально-делювіальними відкладами, перекриті зверху флішем крейдового і третинного періодів [6]. Модельний басейн Жонка розташований у Скибовій зоні Українських Карпат. Верхня крейда Скибової зони представлена стрийською свитою, що характеризується нерівноритмічним глинисто-пісковиком флішем, в якому чергуються дрібно- й середньозернисті вапнисті пісковики, алевроліти, аргіліти та зрідка фукоїдні мергелі [18]. Русло потоку Жонка сформоване вигодською свитою, надзаплавні тераси – манявською свитою, північна і західна частини аналізованого басейну представлені породами нижньомелітової свити, а південна частина басейну – стрийською свитою. Верхня частина досліджуваного басейну сформована більш твердими породами, переважно пісковиками, а нижня частина – більш м'якими породами з переважанням алевролітів і аргілітів [11, 12]. Склад порід у сукупності із іншими чинниками визначають формування рівня води потоку Жонка, оскільки в залежності від цього більша або менша частина води просочується у ґрунт і водоносні горизонти. Верхня частина басейну Жонка, що складена твердими породами, спричиняє невелике просочування води і відповідно формує високий рівень води і значну витрату потоку Жонка. Нижня частина досліджуваного басейну, що складена м'якішими породами, призводить до значного просочування води і тому рівень води і витрати потоку Жонка є відносно меншими із врахуванням того, що тут стік води зібраний із майже усієї частини басейну.

У басейні потоку Жонка функціонують два гідропости – Чепелів і Яремча, на яких проводяться гідрологічні і деякі аспекти метеорологічних спостережень працівниками Карпатської селестокової станції (м. Яремча).

Рис. 1. Середньорічна температура повітря у басейні потоку Жонка у 2002 – 2008 роках

Дослідження динаміки зміни середнього значення температури повітря за 2002 – 2008 роки відносно норми за період 1961 – 1990 років на гідропості Чепелів свідчить про те, що вона була більша на 0,3 °С і становила 5,9 °С, а на гідропості Яремча вона була більша на 0,3 °С і становила 6,1 °С.

За період модельних років найбільше значення середньорічної температури повітря на гідропості Чепелів потоку Жонка спостерігалось у 2008 році – 7,7 °С, а найменше – у 2002 році – 5,3 °С. На гідропості Яремча найбільше значення середньорічної температури повітря було зафіксоване у 2008 році – 7,9 °С, а найменше – у 2002 році – 5,4 °С (рис. 1).

Дослідження динаміки зміни середнього

значення температури води за 2002 – 2008 роки відносно норми за період 1978 – 2002 років на гідропості Чепелів свідчить про те, що для потоку Жонка вона була більша на 0,3 °С і становила 6,3 °С, а на гідропості Яремча вона була більша на 0,3 °С і становила 6,4 °С.

Аналіз зміни значення середньорічної температури води за період модельних років вказує на те, що її найбільше значення на гідропості Чепелів потоку Жонка спостерігалось у 2008 році – 6,9 °С, а найменше – у 2002 році – 5,8 °С. На гідропості Яремча найбільше значення середньорічної температури води було зафіксоване у 2008 році – 7,0 °С, а найменше – у 2002 році – 5,9 °С (рис. 2).

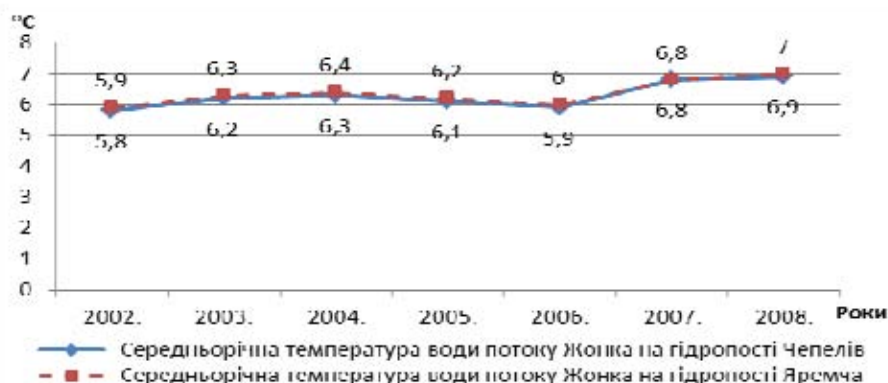

Рис. 2. Середньорічна температура води потоку Жонка у 2002 - 2008 роках

Дослідження динаміки зміни середнього значення річної кількості опадів у басейні потоку Жонка за 2002 – 2008 роки відносно норми за період 1961 – 1990 років на гідропості Яремча свідчить про те, вона була більша на 161,8 мм і становила 1083,0 мм.

Аналіз зміни значення кількості опадів у басейні, що досліджувався за період модельних років вказує на те, що найбільше значення кількості опадів на гідропості Яремча спостерігалось у 2008 році – 1285,1 мм, а найменше – у 2003 році – 971,6 мм (рис. 3).

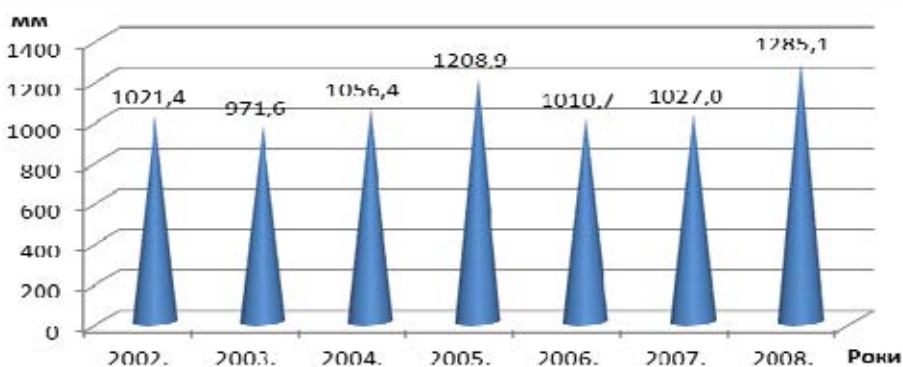

Рис. 3. Річна кількість опадів у басейні Жонка на гідропості Яремча

Кількість опадів, які визначають надходження води у басейн, і температура повітря, яка визначає величину випаровування вологи з даної території, перебувають у взаємозв'язку із витратою води потоку Жонка. Висока середня температура повітря

у році є причиною великого випаровування з басейну, а низька температура спричиняє значно менше випаровування. Відповідно велика кількість опадів приводить до надходження великої кількості води на територію басейну, яка формує річковий

стік, а мала кількість опадів є основною причиною невеликих витрат потоку Жонка. Період 2002 – 2008 модельних років можна розділити на роки із високою температурою (вище від середньої за 2002 – 2008 роки) і на роки із низькою температурою (нижче від середньої). За кількістю опадів період модельних років можна розділити на роки із великою кількістю опадів (вище від середньої за 2002 – 2008 роки) і на роки із малою кількістю опадів (нижче від середнього значення). Виходячи з цього, за показниками середньої температури повітря і річної кількості опадів можна виокремити чотири групи: 1) роки із високою температурою і великою кількістю опадів; 2) роки із високою температурою і малою кількістю опадів; 3) роки із низькою температурою і великою кількістю опадів; 4) роки із низькою температурою та малою кількістю опадів. До років із високою температурою та великою кількістю опадів відноситься тільки 2008 рік, і відповідно, завдяки наявному взаємозв'язку саме у цьому році спостерігалася максимальна середня витрата води потоку Жонка, яка становила на гідропості Чепелів – 0,619 м³/с, а на гідропості Яремча – 0,868 м³/с. До років із високою температурою і малою кількістю опадів належить 2007 рік, для якого характерною є найбільш незначна витрата води потоку Жонка, яка на гідропості Чепелів становила – 0,45 м³/с, а на гідропості Яремча – 0,66 м³/с (рис. 3). За показниками низької температури повітря і великої кількості опадів виокремлюється 2005 рік, який характеризується досить значною витратою потоку Жонка, яка становила на гідропості Чепелів – 0,58 м³/с, а на гідропості Яремча – 0,67 м³/с. До років із низькою температурою повітря і малою кількістю опадів відносяться 2002, 2003, 2004 та 2006 роки, для яких характерною є переважно незначна середня витрата потоку Жонка.

Отже, необхідно відзначити, що серед чинників, які впливають на формування витрати води потоку Жонка, кількість опадів, що забезпечує

надходження води у басейн є більш вагомим чинником, ніж температура повітря, від якої залежить величина випаровування із даної території дослідження.

Дослідження динаміки зміни середнього значення рівня води за 2002 – 2008 роки відносно норми за період 1975 – 2002 років на гідропості Чепелів свідчить про те, що для потоку Жонка вона був нижчий на 8 см і становив 135 см, а на гідропості Яремча він був нижчий на 36 см і становив 97 см. Менша величина рівня води потоку Жонка на гідропості Яремча, що знаходиться нижче за течією, відносно рівня води на гідропості Чепелів пояснюється різною формою профілю русла. У верхній частині потоку Жонка схили долини річки є стрімкішими і в поєднанні з твердішими породами певна конкретна кількість опадів формує значно вищий рівень води, ніж така сама кількість опадів у нижній течії Жонки, для якої характерним є профіль долини річки середньої крутизни і м'якші породи, що призводять до значного просочування води.

Аналіз зміни значення середньорічного рівня води за період модельних років вказує на те, що найбільше значення середньорічного рівня води на гідропості Чепелів потоку Жонка спостерігалася у 2008 році – 152 см, а найменше – у 2007 році – 124 см. Найбільший середньорічний рівень води потоку Жонка у 2008 році була спричинена значною кількістю опадів, незважаючи на високу температуру і значне випаровування, а найменше значення цього показника у 2007 році пояснюється незначною кількістю опадів із високою температурою повітря.

Дослідження динаміки зміни значення середньорічного рівня води за період модельних 2002 – 2008 років від норми за 1975 – 2002 роки для потоку Жонка вказує на те, що найбільше його значення на гідропості Яремча спостерігалася у 2008 році – 108 см, що є на 25 см нижче від багаторічної норми, а найменше – у 2002 році – 83 см, що є на 50 см нижче від норми (рис. 4).

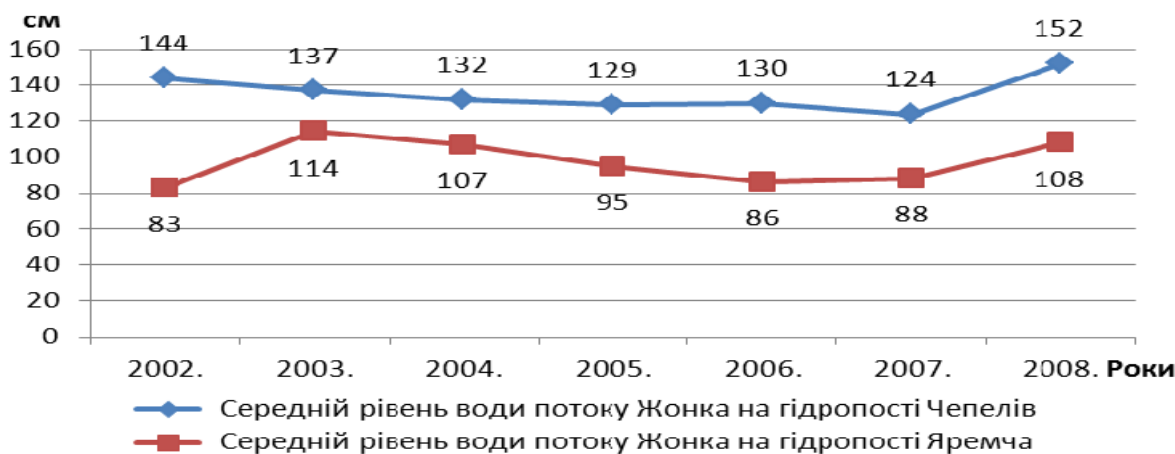

Рис. 4. Середній рівень води потоку Жонка у 2002 – 2008 роках

Дослідження динаміки зміни значення найвищого річного рівня води потоку Жонка за період модельних років вказує на те, що найбільше його значення на гідропості Чепелів спостерігалось 24 липня 2008 року – 275 см, а найменше – 2 червня 2006 року – 166 см (рис. 5).

Аналіз зміни значення найвищого річного рівня води потоку Жонка за період модельних років

вказує на те, що найбільше його значення на гідропості Яремча спостерігалось 24 липня 2008 року – 316 см, що є на 23 см вище від найвищого рівня води за багаторічний період, а найменше – 16 серпня 2002 року – 145 см, що є на 148 см нижче від найвищого рівня за багаторічний період 1975–2002 років (рис. 5).

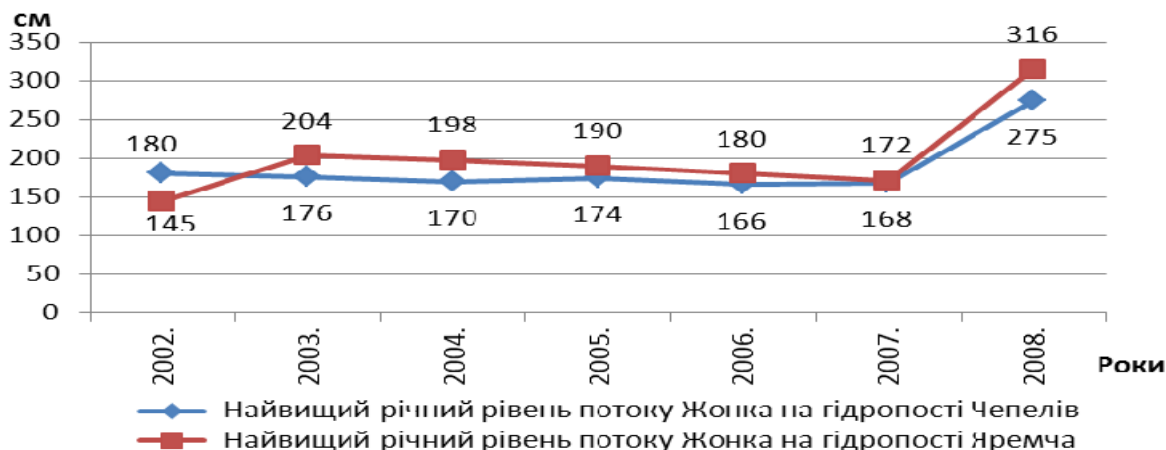

Рис. 5. Найвищий річний рівень потоку Жонка у 2002 - 2008 роках

Річна динаміка витрати води потоку Жонка. Аналіз зміни середнього значення середньорічної витрати води потоку Жонка за 2002–2008 модельні роки відносно норми за період 1975–2002 років на гідропості Чепелів свідчить про те, що для потоку Жонка вона була більша на $0,056 \text{ м}^3/\text{с}$ і становила $0,536 \text{ м}^3/\text{с}$, а на гідропості Яремча – більша на $0,042 \text{ м}^3/\text{с}$ і становила $0,712 \text{ м}^3/\text{с}$. Склад порід у сукупності із певною кількістю опадів визначають формування витрат води потоку Жонка, оскільки в залежності від цього більша або менша частина води просочується у ґрунт і нижні водоносні горизонти.

Верхня частина басейну Жонка складена більш твердими породами, що спричиняє невелике просочування води і відповідно формує порівняно значну витрату води потоку Жонка на гідропості Чепелів. Нижня частина модельного басейну складена більш м'якими породами, що призводить до значного просочування води.

Аналіз зміни значення середньорічної витрати води за період модельних років вказує на те, що найбільше значення цього показника на гідропості Чепелів потоку Жонка спостерігалось у 2008 році – $0,619 \text{ м}^3/\text{с}$, а найменше – у 2007 році – $0,45 \text{ м}^3/\text{с}$ (рис. 6).

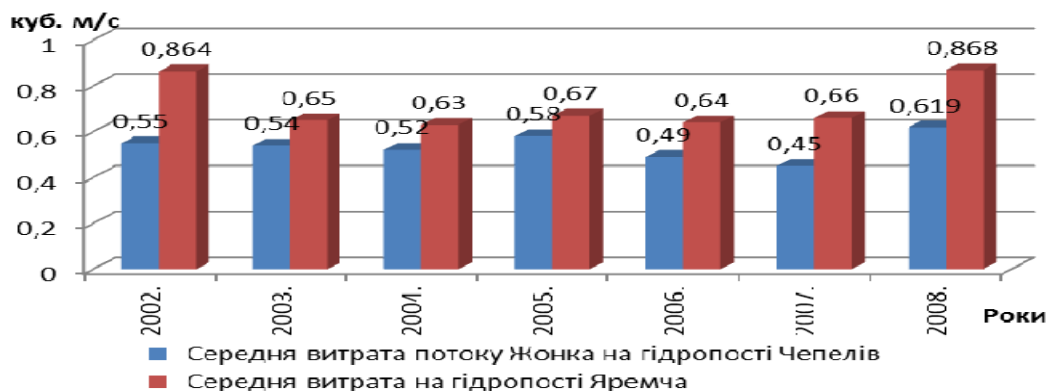

Рис. 6. Середня витрата води потоку Жонка у 2002 - 2008 роках

Аналіз зміни значення середньорічної витрати води від норми потоку Жонка за період модельних років вказує на те, що найбільше значення цього

показника на гідропості Яремча спостерігалось у 2008 році – $0,868 \text{ м}^3/\text{с}$, що є на $0,198 \text{ м}^3/\text{с}$ більше від норми, а найменше – у 2004 році – $0,63 \text{ м}^3/\text{с}$, що є на

0,04 м³/с менше від норми.

Найбільша середня витрата води потоку Жонка у 2008 році була спричинена значною кількістю опадів, незважаючи на високу температуру і значне випаровування, а найменше значення цього показника у 2004 році пояснюється порівняно незначною кількістю опадів із невисокою температурою повітря.

Дослідження динаміки зміни значення най-

більшої витрати води за період модельних років вказує на те, що найбільше значення цього показника на гідропості Чепелів потоку Жонка спостерігалось 24 липня 2008 року – 44,6 м³/с, що є на 11,2 м³/с більше від максимальної витрати за багаторічний період, а найменше – 27 липня 2004 року – 3,6 м³/с, що є на 29,8 м³/с менше від максимальної витрати за багаторічний період 1975–2002 років (рис. 7).

Рис. 7. Максимальна витрата води потоку Жонка у 2002 - 2008 роках

Аналіз зміни значення найбільшої річної витрати води потоку Жонка за період модельних років вказує на те, що найбільше значення цього показника на гідропості Яремча спостерігалось 24 липня 2008 року – 74,5 м³/с, що є на 29,1 м³/с більше

від максимальної витрати за багаторічний період, а найменше – 12 вересня 2007 року – 8,24 м³/с, що є на 37,16 м³/с менше від максимальної витрати за багаторічний період 1975–2002 років.

Таблиця 1

Підрахунок максимальних витрат селевих потоків

Назва водотоку, пункту	Місце створу Км від гирла	Довжина ділянки, м	Похил РВВ, %	Ширина потоку, м				Середня глибина, м	Швидкість течії, м/с	Витрата води, куб. м/с
				Поперечники						
				Верхній	Середній	Нижній				
р. Жонка м. Яремче	0,200	50	16,4	13,2	12,5	10,4	12,0	1,84	3,37	74,5

Селевим осередком виступає русло Жонки, де зосереджено запаси кам'янистого уламкового матеріалу з глинисто-піщаним заповнювачем. Внаслідок зливових дощів у верхів'ї потоку Жонка утворився затор, спричинений зсувом ґрунту, який став причиною селевого потоку. В руслі річки знаходяться валуни до 0,5–0,7 м у діаметрі, каміння, дрібно фракційний матеріал, глина, пісок, відходи деревини. Об'єм відкладів у руслі орієнтовно 30 000 куб. м. За типом осередку Жонка є селевим басейном.

Русло Жонки помірно звивисте, не розгалужене. Ширина русла 2,0–5,0 м, в нижній течії 8,0–10 м. Швидкість течії 0,3–0,5 м/с, середня глибина 0,20–0,40 м. Дно русла кам'янисте, місцями спосте-

рігаються виходи скельних порід. На ділянці 0,2–4,5 км від гирла в руслі річки знаходяться відклади наносів селевого потоку: каміння ($d = 0,2–0,6$ м), гальки, глини, піску, відходів деревини, окремих стовбурів дерев. У гирлі Жонки конус виносу забранний рікою Прут.

Метеорологічними передумовами виникнення селевих явищ є значні опади. Селевий потік на Жонці пройшов 25 липня 2008 року. Селеві потоки сформувалися на піку наносоводних паводків внаслідок випадання сильних злив. За період з 5 по 22 липня за даними мст Яремча сума опадів склала 136,1 мм, а за період з 22 по 27 липня кількість опадів становила – 351,2 мм, причому максимальна

кількість опадів випала 25 липня (121,4 мм). На водопосту Яремча – р.Жонка висота підйому рівня селевого потоку перевищила історичний максимум,

причому миттєвий підйом рівня води склав 1,5 м (табл. 2). Селеві потоки пройшли з 23 год. 40 хв. 24 липня до 02 год. 50 хв. 25 липня 2008 року.

Таблиця 2

Кількість опадів (мм) за липень місяць на мст Яремча

Дата, липень	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
мст Яремча					9,5	1,1		15,3	30,4	3,9
Дата, липень	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
мст Яремча		2,8			53,8	5,8		8,9	4,6	
Дата, липень	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
мст Яремча		26,8	33,5	71,0	111,4	70,0	38,5		1,0	
Дата, липень	31									
мст Яремча										

Селеві потоки на Жонці сформувалися на піку наносоводних паводків. Висота підйому рівня води на гідропості Яремча потоку Жонка становила – 2,2 м. З 22 липня на Жонці почався формуватися наносоводний паводок, який проходив в декілька етапів. На гідропості Яремча перша хвиля спостерігалася 23 липня о 00 год., підйом склав 0,5–0,7 м над передпаводковим, і підвищені рівні води, з амплітудою коливання 0,1 – 0,3 м, спостерігалися до 20 год. 23 липня; друга хвиля спостерігалася з 08 години 24 липня. Підйом рівня склав 0,8 м над передпаводковим. Внаслідок збільшення інтенсивності опадів о

21 год 40 хв. сформувалася третя хвиля. Підйом склав 2,1 – 2,2 м над передпаводковим рівнем. Максимальні рівні спостерігалися з 00 год 00 хв до 01 год 20 хв, причому миттєвий підйом води склав 1,0 м, він був викликаний проривом запруды, що утворилася внаслідок зсуву ґрунту в верхів'ях басейну. Після 02 год. 50 хв. рівень води різко пішов на спад (рис. 8). Зниження рівня води на Жонці тривало до 12 год. 25 липня. Четверта хвиля спостерігалася з 20 год 26 липня по 08 год 27 липня, підйом склав 1,2–1,4 м над передпаводковим рівнем.

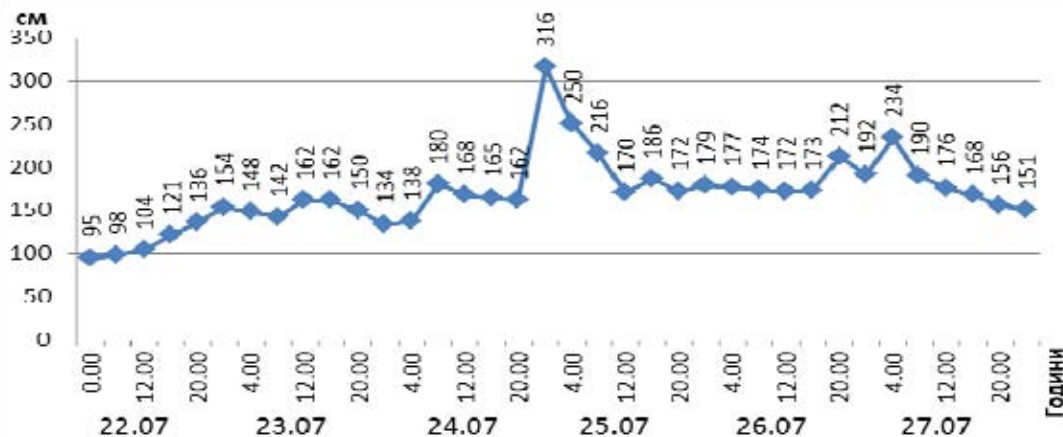

Рис. 8. Добовий хід рівня води потоку Жонка протягом 22 - 28 липня 2008 року

При проходженні селевих потоків пройшла значна деформація берегів, дна русла, на окремих ділянках утворилися нові русла внаслідок розмиву берегів.

Селеві відклади в руслі водотоків представлені окремими фрагментами площею до 40–100 кв. м шаром від 0,5 до 3,0 м. Об'єм відкладів в руслі потоку Жонка складає – 30 000 м³ [8]. Фракційний склад селевих потоків представляють окремі стовбури дерев, дрібніші відходи деревини, валуни,

каміння, галька, глина, пісок, побутове сміття.

Внаслідок проходження селевих потоків завдано значних збитків. На гідропості Чепелів селевий потік зруйнував гідрометричний місток та опору, на якій була закріплена водомірна рейка. Внаслідок цього місток обвалився в русло, а водомірна рейка повністю знищена. На гідропості Яремча на Жонці знищено водомірну рейку та зруйновано 10 м підпірної дамби [8]. Селеві потоки пройшли декількома валами. Формуванню селевих валів сприяло те,

що русла водотоків були сильно засмічені відходами деревини, які утворювали штучні підпори рівня води на звужених ділянках русла і прориву загат при значному накопиченню плавника. Тип селевих процесів на Жонці – транспортний; тип селей грязекам'яний.

Висновки. На основі аналізу періоду 2002–2008 модельних років встановлено, що для потоку Жонка існує перевищення відносно норми середньорічних витрат води. Опави на території модельного басейну Жонка коливалися в межах від 971,6 мм у 2003 році до 1285,1 мм, які і спровокували виник-

нення селевих явищ у 2008 році. Динаміка максимального рівня і найбільших витрат води потоку Жонка перебуває в залежності від кількості опадів. Передумовами виникнення і проходження селевого потоку на Жонці 24 – 28 липня 2008 року були аномальні опади, кількість яких у липні становила 487,1 мм. Здійснений аналіз дає підставу вважати вибраний басейн як модельний, тобто такий, що відображає особливості проходження гідрологічних процесів і може бути покладений в основу дослідження гідрологічних процесів інших приток верхів'я Прута.

Література

1. Бефани А.И., Бефани Н.Ф., Вишневский Н.В., Иваненко А.Г., Позняков В.В., Тюхтя К.К. Экспериментальные исследования дождевого стока в Карпатах (басейн р. Рики) // Фомирование и расчеты стока рек Карпат: Труд. УкрНИГМИ. – Л.: Гидрометеиздат, 1977. – Вып. 69. – С. 3-32.
2. Вишневский П.Ф. Ливневые паводки в Карпатах: Труд. УкрНИГМИ, 1971. – Вып. 107. – С. 75-85.
3. Гродзинский М.Д. Выделение и классификация многолетних состояний геосистем // Физическая география и геоморфология: Сб. статей. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1989. – Вып. 36. – С. 66-73.
4. Дяков В.Н. Влияние состава насаждений на поверхностный сток в горных условиях // Лесоводственные исследования и производственный опыт в Карпатах. – Ужгород: Карпати, 1972. – С. 51-57.
5. Екологічні та соціально-економічні аспекти катастрофічних стихійних явищ у Карпатському регіоні (повені, селі, зсуви). – Рахів, 1999. – 377 с.
6. Літопис природи. – Ірпінь, 2004. – 457 с.
7. Лютик П.М. Ливневые паводки на реках Карпат в июле 1969 и мае 1970 гг. / Труд. УкрНИГМИ, 1971. – Вып. 107. – С. 45-87.
8. Матеріали державних бюлетенів кадастру. – Яремча, 2002 – 2008 рр.
9. Мельник А.В. Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1999. – 196 с.
10. Мельник А.В., Міллер Г.П. Ландшафтний моніторинг. – К., 1993. – 152 с.
11. Мельник А.В., Шубер П.М. Ландшафтный мониторинг Украинских Карпат // Теоретические и прикладные проблемы ландшафтоведения: Тез. докл. VIII Всесоюз. совещ. по ландшафтоведению. – Л., 1988. – С. 82-83.
12. Мельник А.В., Шубер П.М., Третяк А.А. Оцінка і прогноз в системі ландшафтного моніторингу // Сучасні географічні проблеми Української РСР: Тез. доп. VI з'їзду ГТ УРСР. – К., 1990. – С. 56.
13. Мельник А.В., Березяк В.В. До питання рекреаційної оцінки метеоумов лісистого середньогір'я Чорногори в басейні річки Прут // Фізична географія та геоморфологія. – Львів, 2008. – Випуск 54. – С. 183-186.
14. Мельник А.В., Шубер П.М., Шушняк В.М., Костів Л.Я., Березяк В.В. Фізико-географічні передумови, динаміка та наслідки катастрофічного липневого паводка 2008 року у верхів'ї річки Прут // Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр. – 2009. – Вип. 37. – С. 136-151.
15. Метеорологический ежемесячник. – К.: Гидрометеиздат, 1961-1991. – Вып. 10. – № 7.
16. Методические указания по ведению Государственного водного кадастра. Раздел 1. Поверхностные воды. Выпуск 6. Подготовка первичных данных. Часть 4. Селевые потоки. – Алма-Ата, 1987.
17. Опасные гидрометеорологические явления в Украинских Карпатах / Под. ред. К.Т. Логвинова. – Л.: Гидрометеиздат, 1973. – 200 с.
18. Природа Карпатського національного парку. – К.: Наук. думка, 1993.
19. Руководство по изучению селей. – Алма-Ата, 1985.
20. Руководство селестоковым станциям и гидрографическим партиям. Выпуск 1. Организация и проведение работ по производству селей. РД 52.30.238-89. – Москва: Гидрометиздат, 1990.
21. Чибилёв А.А. Ключевые ландшафтные территории: постановка проблемы и пути ее решения // Ландшафтоведение: теория, методы, региональные исследования, практика. Материалы XI международной ландшафтной конференции. – М., 2006. – С. 626-628.
22. Чубатий О.В. Гірські ліси – регулятори водного режиму. – Ужгород: Карпати, 1984. – 104 с.
23. Шушняк В.Н. Влияние хозяйственной деятельности на интенсивность плоскостной эрозии в Карпатах // Проблемы эрозионных русловых и устьевых процессов: Тез. докл. межвуз. совещ. – Ижевск, 1992. – С. 103-104.
24. Шушняк В.М. Дослідження флювіальних процесів на стаціонарі “Свидовець” // Ерозійно-аккумулятивні процеси і річкові системи освоєних регіонів: Зб. наук. праць українсько-польсько-російського семінару. – Львів, 2006. – С. 188-201.

Стаття надійшла 6.09.2010 р.

УДК 712:903.1(477.82)

Ольга Магир

ПРОЦЕС ОСВОЄННЯ І УСВІДОМЛЕННЯ ПЕРВІСНОЮ ЛЮДИНОЮ ЛАНДШАФТІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ПЕРШООСНОВА ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНОГО ЛАНДШАФТНОГО ПОЛЯ (ІСТОРИКО-ЛАНДШАФТОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)

Досліджено культуру племен на території сучасної Волинської області в період від пізнього палеоліту (12 тис. років до Р. Хр.) до II тис. після Р. Хр. Встановлено залежність тогочасного населення від ландшафтів і природних умов навколишнього середовища. Визначено, що особливості взаємодії людини і природи, особливо на початковому етапі, лягли в основу формування гуманістичних ландшафтних полів. Розглянуто проблеми і причини заселення, усвідомлення ландшафтів, досліджуваної території.

Ключові слова: ландшафт, давні поселення, давня культура, усвідомлення ландшафту, гуманістичне ландшафтне поле.

Olha Mahyr. Human perception of the Volyn' oblast landscapes as a basis of formation of a humanistic landscape field (a historical-landscape study aspect). *Human cultures on the territory of Volyn' oblast from the late paleolithic to the modern period were examined. The dependence of the population on the landscapes and natural conditions of the environment was determined. It was found that the specifics of interaction between man and nature, especially in the early stages, formed the basis of forming humanistic landscape fields. The problems and reasons for settlement formation and landscape perception on this territory were assessed.*

Key words: landscape, ancient settlements, ancient culture, landscape perception, humanistic landscape field.

Актуальність дослідження. Вивчаючи гуманістичні ландшафтні поля, необхідно простежити зв'язок (матеріальний – фізичний та ідеальний – духовний) людини й природи конкретної території; зрозуміти, які саме гуманістичні цінності треба вбачати в конкретних ландшафтних комплексах.

Для поетапного дослідження такого зв'язку, а також гуманістичного відображення і сприйняття ландшафту доцільним є використання історичного підходу. Потрібно розглянути, як людина розуміла ландшафт, які цінності були надані йому початково і, разом з тим, як сам ландшафт вплинув на людину, її уявлення, спосіб мислення.

Система людських цінностей, давній спосіб життя, мислення проявляються у вигляді сучасних гуманістичних ландшафтних полів. Це своєрідний палімпсест, коли у теперішніх ландшафтах свідомо знаходимо ледь упізнавану, але значущу матеріальну спадщину наших предків або підсвідомо відчуваємо її спадкоємну силу.

Метою і завданнями роботи є дослідження історії заселення території сучасної Волинської області; аналіз історичного процесу освоєння, сприйняття і розуміння ландшафту людиною як основи творення гуманістичних ландшафтних полів.

Огляд основних досліджень і публікацій. Дослідження єдності людини і ландшафту є одним із базових питань у географії та, зокрема, в ландшафтознавстві. Взаємини ранньопервісних колективів із їхнім природним оточенням та відбиток, який ці взаємини накладають на культуру населення,

з одного боку, та на давнє природне середовище людських спільнот – з іншого, досліджувала О.В. Сминтина [12]. Палеоліт східної частини Волинської височини досліджував В.К. Пясецький [11]. Етнокультурологічну історію населення Волині та Волинського Полісся періоду неоліту вивчав О.В. Охріменко [7]. Угрупування слов'ян описували В.Д. Баран, Д.Н. Козак, Р.В. Терпиловський. Також своїми дослідженнями давніх культур досягають Волині працівники Інституту історії України НАН України.

Усіма цими дослідниками напрацьовано багатий науково-пізнавальний історичний матеріал. Він заслуговує використання у ландшафтознавчому плані, зокрема для пошукової гуманістично-ландшафтознавчої розвідки.

Виклад основного матеріалу. Переважно первісна людина навряд чи замислювалась над питанням сутності ландшафту, існування ландшафту взагалі. Вона була просто вписана в своє оточення, в природу. Людина на рівні інстинкту пізнавала ландшафти як уособлення простих елементів її довкілля. Та й когнітивний апарат людини ще не був достатньо розвинений для можливості усвідомлення і сприйняття ландшафту не лише як середовища проживання, але як єдиної системи, з якою вона перебуває в духовній і культурній єдності. Усвідомлення своєї залежності від природи відіграло важливу роль у формуванні свідомості первісної та стародавньої людини і знаходило відображення в анімізмі, тотемізмі, магії, міфологічних уявленнях [12].

Територія сучасної Волинської області почала

залюднюватись ще в епоху пізнього палеоліту (12-10 тис. р. тому). Поселення цієї доби були розташовані у заплавах великих рік та їхніх приток, зокрема, вздовж Прип'яті, Турії і Кезювки (притоки Виживки). Першим люди почали освоювати Полісся, Волинська височина в 11-5 тисячолітті до Р. Хр. заселеною ще не була. На півночі формувались поселення Лютка, Люб'язь, назви яких збереглась дотепер. Залишки стоянок знайдені також у межах сучасних сіл Сереховичі, Смідин, Ветли [3, 11].

Людина шукала вигідні для себе місця, які служили б захистом і забезпечували їжею. Саме такими були ділянки в заплавах, зокрема, біля озера (Лука, Люб'язь), оточені лісом. Людина розуміла, що повністю залежить від навколишньої природи. Проте, навіть це усвідомлення повної залежності вже вказує на *можливість* гуманістичного сприйняття і розуміння території.

Отже, найпершими ландшафтами на території сучасної Волинської області, які почали сприймати люди, були ландшафти річкових заплав і надзаплавних терас. Їх поступово наділяли важливими для людей цінностями, переконаннями, віруваннями. Це було найперше гуманістичне збагачення природи людиною. Але і природа вже тоді впливала на людину, спонукаючи розвивати її спосіб життя, віру. Природа безконечно ставила запитання, на які людина старалась дати відповідь. Дуже важливо, що ці *запитання були усвідомлені*. Кроманьйонець був безсилим у боротьбі з невідомими і незрозумілими для нього силами навколишньої природи. Тому зароджувались релігійні вірування – тотемізм, магія, анімізм – як відповіді на складні запитання. Існування такого діалогу знаменує *початок гармонії, інформаційного зв'язку між людиною і природою* в межах сучасної Волинської області. Саме в межах цих ландшафтів знаходимо зародки перших гуманістичних ландшафтних полів [2, 9, 10].

Наступною була епоха мезоліту – середнього кам'яного віку, який закінчився приблизно 6 тис. років тому. Льодовикові періоди минули. Почали формуватись сучасні ландшафти.

Значну роль для розміщення поселень відігравав рельєф. На Поліссі в районах поширення дюнных форм рельєфу були підвищення, зручні для проживання людей в умовах перезволоження. Саме на них розміщувались мезолітичні стоянки [8]. Почалось заселення Волинської височини. На території сучасної Волинської області стоянки пізнього мезоліту Перевольки і Непірець сформувались в басейнах річок Прип'ять і Стохід. Люди почали освоювати водні простори, з'явився водний транспорт (плоти, човни). Тогочасна людина почала активніше освоювати територію свого проживання.

Ставлення суспільства до природи можна прослідкувати, вивчаючи мистецтво тих часів. У розписах почала фігурувати людина, її дії. Художник прагнув передати не лише картинку, але і внутрішнє бачення процесу, що відбувався, певний

сюжет, динаміку, рух (полювання, танець). Людина почала усвідомлювати свої сили, вона вірить, що може використовувати й підпорядковувати собі навколишнє середовище. Доказом цього є приручення собаки та інших тварин. Ландшафти людина сприймала як ресурс, який можна і потрібно *використовувати собі на благо*. Паралельно формувались також антигуманні ландшафтні поля як реакція на винищення суспільством біотичного різноманіття (особливо великих ссавців) та інших природних ресурсів [1].

Неоліт став особливим етапом в історії Волині. Почалось активне заселення незайманих територій. Дедалі більше зазнавала освоєння Волинська височина. Глибока врізаність долин річок (до 120 м) височини сприяла формуванню розчленованого рельєфу з мисами і останцями, такі місця були дуже зручними для будування городищ.

Формувались поселення, назви яких збереглись до сьогодні: Луцьк, Гірка Полонка. Сліди городищ епохи неоліту знайдено на території населених пунктів Баїв і Микитичі. Поселення формувались в долинах рік Стир, Черногузка, Західний Буг. Середні висоти розміщення жител – 200-220 м над рівнем моря.

Сучасна Волинська область зазнавала рівномірного залюднення. Кількість населення збільшилась. Почався перехід від привласнювальних до відтворювальних форм господарства. Природні ресурси виснажувались. Але, разом з тим, людина почала одухотворювати природу, ставитись до неї як до годувальниці, матері [7].

Саме в ці періоди *людина мала виключну можливість сприймати незаймані природні ландшафти, істинні, чисті*. Тоді ще не було інтерференції складових гуманістичних ландшафтних полів; ландшафту люди не надавали наукових, історичних, меморіальних цінностей, які накладаючись, формували б поле як систему, діалектичну єдність. Пізніше ландшафти змінювались, були антропізовані, і ми, покоління далеких спадкоємців, сприйматимемо їх уже з цими змінами.

Археологічні знахідки доби енеоліту (мідного віку) на досліджуваній території датуються III тис. до Р. Хр. Лише в межах м. Зимного і м. Каменя-Каширського знайдено сліди доби раннього заліза (VIII – IV ст. до Р. Хр.) [3]. На Волині активно почали добувати мідь, зокрема, біля села Великий Мідськ, можливо біля сіл Полиці, Янова Долина (на межі Волинської і Рівненської областей). Вироби з міді були престижними речами, ознаками соціального статусу, предметами культу. Попит на них спонукав до пошуку і розробки все нових родовищ. Людина почала цілеспрямовано освоювати і використовувати надра [4].

За енеолітичної доби продовжувалось активне освоєння Волинської височини, зокрема сучасні Луцький і Володимир-Волинський райони (поселення Володимир-Волинський, Устилуг, Торчин). Освоювались ландшафти безпосередньо в заплавах

річок.

Тогочасній культурі були притаманні аграрні культи (поховання тварин, посуд з відповідними зображеннями). Усі найважливіші весняно-літні обряди пов'язані з молінням про небесну воду, яка запліднює землю урожаєм, як материнське молоко дає життя новому поколінню. Статуетки зображали символ родючості – Велику Праматір, берегиню сім'ї і добробуту. Сформувалось нове мислення, в основі якого лежали космологічні символи енеоліту й тотемні уявлення палеоліту. В людській свідомості нарешті утворилась цілісна картина світу, якій відповідала нова форма віросповідання – язичництво.

Людина почала дбати про відновлення природних ресурсів. Вона старалася задобрити природу, просити її про урожай, а не тільки споживацьки використовувати її блага. Ландшафтам надавались певні гуманістичні сутності (як місцям для жертвоприношень, ритуалів). Територію поділяли на певні ділянки, поля, які мали своє конкретне цільове призначення.

Ландшафт постав як середовище, у межах якого жила, функціонувала, творила свою історію людина. Гуманістичні ландшафтні поля люди почали збагачувати важливою складовою – власною історією. Цей компонент є чи не найважливішим на сучасному етапі дослідження цих полів.

Характерним було те, що людина усвідомила і зрозуміла ландшафт, не керуючись ніякими шаблонами, планами, досвідом попередників. Це чисто суб'єктивне, але прогресотвірне сприйняття. Важливим є те, що спосіб мислення давньої людини безпосередньо відповідає актуальним проблемам сучасності.

Доба бронзи на території сучасної Волинської області тривала у II – I тис. до Р. Хр. Із бронзи почали виготовляти знаряддя і зброю. Вдосконалилось землеробство, скотарство, розвивались ремесла. Збільшилась кількість населення, заселялись нові землі. Великі племена розпадались, менші об'єднувались. Збройним шляхом захоплювались нові території для проживання. Творились нові етнічні спільноти, які стали основою більшості сучасних великих націй [5, 6].

Сліди поселення доби бронзи археологи знаходять майже в кожному районі Волинської області. Зокрема, в межах і поблизу населених пунктів Іваничі, Павлівка (Іваничівський р-н), Камінь-Каширський, Борохів (Ківерцівський р-н), Ковель, Старий Загорів, Кисилин, Привітне, Семеринське (Локачівський р-н), Торчин, Забороль, Сьомаків, Шепель (Луцький р-н), Лахвичі (Любешівський р-н), Головне (Любомльський р-н), Троянівка (Маневицький р-н), Ратне, Переспа (Ратнівський р-н), Пожарки (Рожищівський р-н), Стара Виживка, Седлище (Старовиживський р-н), Миляновичі (Турійський р-н) [5, 3].

Розвинулась достатньо густа мережа поселень, розташування яких і надалі тяжіло до води.

Але освоювались і межиріччя. Це була початкова точка відліку заселення і комплексного, системного усвідомлення людиною всієї території.

Знову ж таки, у ставленні до природних ресурсів і до природи взагалі прослідковуються релігійні мотиви. Тогочасні люди (скіфи) вірили в безсмертя душі і подальше її існування у вічності залежно від думок і вчинків, які вона здійснила за земного життя. Тому людина прагнула жити у злагоді з собою, з суспільством і природою для того, щоб заслужити на спокійне і благодатне життя у Вічності. *Людина з самого початку свого свідомого існування була налаштована на позитивне, гуманне, “вдячне” ставлення до природи.* Несприятливі природні умови, неврожай ніколи не викликали обурення на “вищі сили”. Але щоденне життя примушувало споживацьки використовувати природні ресурси. Це були два аспекти існування давньої людини.

Вандали населяли територію сучасної Волинської області у I – II ст. Почався період збройних набігів, воєн. Ландшафти перетворились на арену боротьби, відповідного “забарвлення” набули і гуманістичні ландшафтні поля. Якщо сказати точніше, то навіть антигуманного. Війни знищували як природу, так і матеріальні та духовні здобутки людей тогочасної епохи. Набіги германців примусили волинські племена покинути домівки і переселитись на південь і схід – в Подністров'я і Середнє Подніпров'я. Археологи стверджують, що в останній чверті II ст. припинили існування всі автохтонні поселення Волині. Формувався шар вербальської культури – культури германців.

Визначити однозначно таке явище як позитивне чи негативне неможливо. Корінне населення було витіснене. Але відбулось нашарування нової культури, нового способу мислення на вже існуючий фундамент. Гуманістичні ландшафтні поля люди, навіть не усвідомлюючи цього, нарешті почали активно збагачувати духовними, культурними, ідеальними складовими різних культур.

Характеристика, аналіз цього процесу інтерференції є перспективою майбутніх гуманістично-ландшафтознавчих досліджень.

Висновки. Вплив навколишнього середовища на людське суспільство, особливо на ранніх етапах, був одним із визначальних чинників його розвитку. Вже пізніше на фоні природи відбувалося формування світогляду особистості, її духовності, способу мислення. Відповідно і гуманістичні ландшафтні поля почали формуватись там, де осіла чи зупинилась людина. З початку свого існування люди збагачували поля переважно лише матеріальними складовими, пізніше – духовними цінностями. На сучасному етапі розвитку гуманістичні ландшафтні поля є комплексною діалектичною системою. Цю систему необхідно розглядати як палімпсести минулих епох.

Територію сучасної Волинської області найперші мешканці заселяли нерівномірно. Спочатку вони

освоювали ландшафти заплав і надрічкових терас Полісся. Пізніше – підвищені ділянки Волинської височини. Лише в добу бронзи мережа поселень густо покрила цю територію. Відповідно у такому порядку (спочатку Полісся, а потім Волинська височина і територія загалом) відбувалось усвідомлення людиною ландшафтів цього регіону, формувалось

відчуття духовного і матеріального зв'язку з природою.

Таким чином, ландшафт постає не лише заселеною територією, але діалектичною системою поєднання матеріальних ідеальних та людських цінностей.

Література

1. Буди́ко М.И. Человек и биосфера / М.И. Буди́ко // Вопросы философии. – 1973. – № 1.
2. Магир О.Я. Спри́йняття й відобра́ження ландша́фту і гуманістичне ландша́фтне поле / О.Я. Магир // Фізична географія та геоморфоло́гія. – 2010. – № 59. – С. 27-33.
3. Національний атлас України / НАН України / Борис Євгенович Патон (голова ред.кол.). – К.: Картографія, 2009. – 435 с.
4. Охрі́менко Г.В. Дослі́дження археологі́чних пам'я́ток навко́ло о́зера Лю́б'язь на Полі́ссі (від спостере́жень до висно́вків) / Г.В. Охрі́менко, О.Є. Златого́рський // Проблеми славістики. – Луцьк, 2003. – № 4. – С. 51-54.
5. Охрі́менко Г. Нові матеріали стижовської культури, набуті Волинським краєзнавчим музеєм / Григорій Охрі́менко, Олексій Златого́рський // Археологі́чні відкриття в Україні 2002-2003 рр.: збі́рник науко́вих праць. – 2004. – Вип. 6. – С. 44-46.
6. Охрі́менко Г. Поховальний обряд населення стижовської культури / Г. Охрі́менко, О. Златого́рський, О. Коваль // Історія релі́гії в Україні. – 2004. – № 1. – С. 53-56.
7. Охрі́менко О.В. Неолі́т Воли́ні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 04 / О.В. Охрі́менко. – К., 2002. – 20 с.
8. Пани́шко С. Природні чинники в історії Воли́ні / С. Пани́шко // Волинський музей: історія і сучасність. – Луцьк, 2004. – № 3. – С. 358-369.
9. Паще́нко В.М. Гносеореали та ідеали географічної науки і освіти / В.М. Паще́нко // Фізична географія та геоморфоло́гія. – 2009. – № 55. – С. 22-33.
10. Паще́нко В.М. Ландшафт як основа формування гуманістичного ландшафтного поля / В.М. Паще́нко // Фізична географія та геоморфоло́гія. – 2010. – № 59. – С. 15-26.
11. Пясе́цький В.К. Палеолі́т східної частини Волинської височини / В.К. Пясе́цький // Vita Antiqua. – 1999. – № 2 – С. 8-17.
12. Сми́нтина О.В. Давнє населення України в його природному середовищі (епоха ранньопервісної общини): дис. ... док. іст. наук: 07. 00. 01 / Олена Валентинівна Сми́нтина. – Л., 2003. – 522 с.
13. Чми́хов М.О. Археоло́гія та стародавня історія України: навчальний посібник / М.О Чми́хов., Н.М. Кравченко, І.Т. Черняхов. – К.: Либідь, 1992. – 373 с.

Стаття надійшла 7.12.2010 р.

УДК 551.4; 631.459; 911.2

Богдан Жданюк

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕРОЗІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ МІЗОЦЬКОГО КРЯЖУ

На основі аналізу літературних та фондових матеріалів з вивчення ерозійних процесів на території України (зокрема, в її західному регіоні) дана оцінка внеску вчених, які досліджували цю проблему в останні 150 років. Дані представлені в хронологічному порядку у вигляді таблиці. У дослідженні ерозійних процесів виокремлено три періоди: довоєнний, післявоєнний, сучасний.

Ключові слова: яри, балки, ярково-балкові системи, ерозія, ерозійні процеси, польові дослідження.

Bohdan Zhdanyuk. A history of erosion studies on the territory of the Mizoch ridge. On the basis of published literature and archival materials on erosion processes on the territory of Ukraine, especially its western region, an assessment is made of the contribution of scholars who studied this problem over the past 150 years. The results are presented in a table in chronological order. Research of erosion processes is differentiated into three periods: pre-war, post-war and contemporary.

Key words: gullies, ravines, gully-ravine systems, erosion, erosion processes, field studies.

Актуальність дослідження історії вивчення ерозійних процесів в регіонах України. Вона зумовлена відсутністю нарисів з історії дослідження ерозійних процесів як на території України загалом, так і в окремих її природно-географічних та адміністративних районах. До таких районів відноситься і сильно уражений ерозійними процесами Мізоцький кряж. Незважаючи на густу мережу ярів і балок, активний розвиток площинної та лінійної ерозії, суттєві збитки, яких зазнають землекористувачі під впливом прояву ерозії, ці процеси і їхні наслідки вивчені недостатньо.

Постановка наукової проблеми та її значення. Мізоцький кряж розташований на території Волинської височини, займає південну її частину. Він приурочений до межиріччя річок Ікви та Горині; на території кряжу знаходиться найвища точка Волинської височини (342 м). На Мізоцькому кряжі широко розповсюджені ерозійні процеси і створені ними форми рельєфу – еродовані схили, яри, балки, долини малих річок. Слід зауважити, що природні умови кряжу є сприятливими для розвитку ерозійних процесів. Недостатній рівень вивчення ерозійних процесів (зокрема лінійної ерозії) на території України та в її районах спонукає до ретроспективного пошуку й аналізу публікацій українських вчених, присвячених дослідженню причин і факторів розвитку ерозійних процесів, до оцінки їхніх досягнень та виявлення проблемних питань у цій сфері.

Аналіз рівня вивченості проблеми. Питаннями дослідження ерозійних процесів на території України займалися українські і зарубіжні вчені, зокрема В.В. Докучаєв [7, 8, 9], О.С. Козьменко [13, 14], О.М. Костяков [18], О.О. Світличний [25, 26], Г.І. Швєбс [35], М.А. Розов [22], С.С. Соколов [30, 31, 32], С.І. Сільвестров [27], М.М. Заславський [10], Б.Ф. Косов [17], І.Д. Брауде [2], О.Г. Рожков [21], К.Ф. Зоріна [5], І.П. Ковальчук [12], В.А. Джамаль [11], І.М. Сазонов [24], О.І. Пилипенко [24], О.С. Скородумов [28, 29], С.І. Сільвестров [27], М.Д. Волощук [4], А.Ф. Гужева [6] та інші. Різні регіони країни характеризуються неоднаковим ступенем вивчення особливостей поширення, механізмами розвитку ерозійних процесів і створених ними форм рельєфу, факторами, що впливають на них і методами боротьби з ерозією. В цьому аспекті Мізоцький кряж є одним з недостатньо вивчених в ерозійному відношенні районів України.

Мета та завдання статті. Мета роботи – охарактеризувати рівень вивченості процесів яроутворення як та території Мізоцького кряжу, так і в усій Україні. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати основні праці та публікації, що стосуються проблем ерозії та дослідження ерозійних процесів, оцінити отримані результати, накреслити шляхи вирішення виявлених проблем.

Виклад основного матеріалу. Ерозія є одним

з найважливіших чинників розвитку сучасного ландшафту. Ерозійні процеси за масштабами та інтенсивністю прояву належать до категорії найбільш небезпечних еколого-географічних процесів на території України. В геологічній та географічній літературі існує велика кількість тлумачень терміну “ерозійні процеси”. Ерозійними процесами слід називати явища руйнування, розмивання, змивання ґрунтів та гірських порід, що залягають під ними внаслідок стікання талих і дощових вод, в результаті чого утворюються негативні (ерозійні борозни, виміїни, промивини, яри, балки і річкові долини з комплексом терас різного генезису) та акумулятивні (конуси виносу, пролювіальні і делювіальні шлейфи, акумулятивні тераси) форми рельєфу.

У вивченні ерозійних процесів на території України можна вирізнити три етапи, які відрізняються за комплексом методологічних підходів і метою досліджень: 1870 – 1945 роки, 1945 – 1980-ті роки, з кінця 80-х років ХХ століття до теперішнього часу.

Перший період пов'язаний з іменами О.О. Борзова, В.В. Докучаєва, С.Л. Рудницького, О.С. Скородумова, О.С. Козьменка, П.А. Тутковського, М. Ломніцького, В. Тейсейра, А. Циргофера, Ю. Чижевського та інших вчених. Дослідження цього періоду були зосереджені на вивченні та характеристиці морфології ерозійних форм, їх генези та чинників, що впливали на розвиток ерозійних процесів.

Упродовж 1945 – 1980 років, дослідженнями ерозійних процесів в Україні і на прилеглих до неї територіях займалися такі вчені, як: О.С. Козьменко, О.М. Костяков, С.С. Соколов, Н.М. Горшенін, О.С. Скородумов, О.Г. Рожков, О.Д. Кучерук, Н.К. Шикіла, В.О. Пастушенко, О.І. Болух, І.П. Ковальчук, Г.І. Швєбс, О.О. Світличний, Ю.С. Булигін, О.Г. Тарарико та ін. Значна частина робіт цих вчених присвячена дослідженням західних регіонів країни, передусім Розточчя і Поділля. Дослідження мали як загальнонауковий, так і прикладний характер. Досліджувалися як еволюційні ряди ерозійних форм рельєфу, так і кількісні характеристики темпів розвитку ерозійних процесів і їх впливу на стан форм рельєфу, оцінювалася роль антропогенної діяльності в активізації росту ярів та обґрунтовувалися відповідні протиерозійні заходи.

Третій період пов'язаний з іменами Г.І. Швєбса, О.О. Світличного, І.П. Ковальчука, О.Г. Тарарико, І.М. Сазонова, М.О. Штофеля, О.І. Пилипенка, С.Ю. Булигіна, С.В. Кострікова, М.В. Куценка, В.М. Кривова, С.Г. Чорного, М.Я. Симоновської та ін. Впроваджуються методи геоecологічних, ландшафтно-ecологічних, геолого-геодинамічних досліджень, геоінформаційного картографування ерозійних процесів. Акценти вивчення ерозійних процесів зміщуються від фундаментальних до науково-прикладних та прикладних. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття у зв'язку з боротьбою людства із забрудненням навколишнього при-

родного середовища та екологізацією усіх галузей знань відбувається й екологізація досліджень ерозійних процесів. Розробляються карти поширення ерозійних процесів, інтенсивності їх розвитку та щільності ерозійних форм для різних регіонів

країни, оцінюються геоекологічні наслідки проявів ерозії.

Підсумки аналізу літературних джерел, присвячених вивченню ерозійних процесів на території України, відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Хронологія дослідження ерозійних процесів на території України

Періоди	Автори, роки, місце проведення	Основні методики вивчення ерозійних процесів	Об'єкт, галузь та результати досліджень
Перший (довоєний)	В.В. Докучаєв, 1877, східна частина України, (Полтавська губернія)	Польові дослідження морфології ярково-балкових систем	Досліджуються фактори розвитку ерозійних процесів, виокремлюється стадійність в розвитку ерозійних форм рельєфу
	О.О. Борзов, 1910–1911, Вінницька область	Польові загальногеографічні дослідження Подільського лівобережжя р. Південний Буг	Досліджував ерозійні та делювіальні процеси і фактори, що впливають на них
	С.Л. Рудницький, Ю. Чижевський, М. Ломницький, В. Тейсейр, 1913–1939, Поділля	Польові загальногеографічні та геоморфологічні дослідження Подільського Придністер'я	Охарактеризували поширення ярів, зробили їх класифікацію, описали умови розвитку, проводили тематичне картографування регіону
	М.А. Ломницький, 1887, Розточчя, Карпати	Польові геологічні та натуралістичні дослідження	Досліджував геологію Розточчя та західних областей України, приділяв увагу вивченню ерозійних та денудаційних процесів
	П.А. Тутковський, 1914–1927	Польові геологічні і геоморфологічні дослідження	Вивчав річкові долини, ярково-балкові системи, карстові форми рельєфу Волині
	Н.О. Розов, 1925	Польові дослідження, робота зі статистичними і фондовими матеріалами	Складена картограма розповсюдження ярів по території України
	О.С. Козьменко, 1935–1937	Польові і напівстаціонарні дослідження розвитку ерозійних процесів	Досліджував ярково-балкові системи, розробив класифікацію протиерозійних заходів
Другий (післявоєнний)	С.С. Соболев, О.С. Скородумов, О.С. Козьменко, 1946–1960	Комплекс польових і картометричних досліджень	Розглянуті питання виникнення та закономірностей функціонування і розвитку ярково-балкових систем, методи боротьби з ерозією
	А.Д. Кучерук, 1960–70-і рр., Поділля	Комплекс польових методів досліджень	Досліджував процеси ерозії і карсту на Поділлі. Вважав, що ці процеси тісно пов'язані між собою, оцінював вплив на них кліматичних та геологічних умов
	Д.Л. Арманд, С.І. Сільвестров, 1950–1965	Польові і стаціонарні дослідження	Розроблена класифікація яркової ерозії на сільськогосподарських угіддях, здійснений аналіз факторів яркової ерозії
	М.М. Шелякін, 1960–1980, східні та центральні регіони країни	Комплекс польових досліджень	Досліджував проблеми ґрунтозахисного землеробства, формування ерозійно-стійких агроландшафтів
	Г.І. Швебс, О.О. Світличний, С.Г. Чорний, 1970–1990	Комплекс польових, стаціонарних та напівстаціонарних методів досліджень	Розробили методологічні основи ерозієзнавства як науки, вивчали протиерозійну стійкість ґрунтів, займалися питанням моделювання водної ерозії

Продовження таблиці 1

	І.П. Ковальчук, М.Г. Кіт, Я.С. Кравчук, 1970-ті рр., західні області України	Стаціонарні, напів-стаціонарні, експериментальні, польові дослідження	Дослідження ерозійно-аккумулятивних процесів у різних ланках басейнових геоморфосистем
	О.Г. Тарарико, 1980–1990; І.П. Ковальчук, 1980–1990	Комплекс польових методів досліджень	Займалися дослідженнями протиерозійної стійкості ґрунтів і впливу природних та антропогенних факторів на розвиток ерозійних процесів
Третій (сучасний)	С.Ю. Булігін, М.В. Куценко, С.В. Костріков, 90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст. І.П. Ковальчук, М.Я. Симоновська	Комплекс методів моделювання розвитку ерозійних процесів. Методи польових, стаціонарних та напівстаціонарних досліджень ярів	Моделювання площинної та лінійної ерозії на Середньоруській височині Дослідження динаміки, встановлення причин та закономірностей розвитку лінійної ерозії, особливостей поширення ярів у басейні Дністра
	Г.І. Швебс, О.О. Світличний, С.Г. Чорний	Комплекс польових, стаціонарних, напів-стаціонарних, дистанційних методів досліджень і моделювання розвитку ерозійних процесів	Займаються обґрунтуванням протиерозійних заходів, оцінкою ерозійної небезпеки, розробляють методологію ерозієзнавства, моделі водної ерозії і досліджують сучасні тенденції розвитку ерозійних процесів
	М.В. Куценко, С.В. Костріков	Комплекс польових, напівстаціонарних методів досліджень ерозії та її геоінформаційного моделювання	

Вивчення ерозійних процесів на території України бере свій початок з другої половини XIX століття. В класичних роботах В.В. Докучаєва досліджуються фактори яркової ерозії. На території європейської частини Російської імперії він виділив два основних чинники – пухкість порід та значну глибину річкових долин; він відзначав, що яри можуть утворюватися в результаті суфозії, але це властиво тільки для окремих районів. На початку XX століття ним було обстежено українські чорноземи та охарактеризовано ерозійні процеси, які активно розвиваються на них. Займаючись дослідженнями яркової ерозії, він зробив висновок про стадійність утворення ерозійних форм рельєфу, виокремив три стадії їх розвитку. Зазначав, що яри утворюються на початковій стадії, балки – на проміжній, долини річок – на кінцевій стадії розвитку. Кожний яр – унікальний у своєму розвитку і може розвиватися, минаючи одну зі стадій, тобто порушувати стадійність [5, 6, 7, 8, 12, 20].

Питання яркової ерозії здавна перебувало у полі зору вітчизняних вчених. Так, Степан Рудницький у праці “Знадоба до морфології Подільського сточища Дністра” (1913) детально охарактеризував поширення ярів у Подільському

Придністер’ї, здійснив їх класифікацію, виявив причини виникнення, описав умови розвитку та функціонування [22, 23, 26].

Ще один видатний дослідник природи – О.О. Борзов – був одним із засновників вітчизняної геоморфології, склав першу збірку матеріалів про рельєф Руської рівнини і його розвиток. У його праці “Географические наблюдения в области Подольского левобережья р. Южного Буга” було детально описано кліматичні умови, ґрунти, геологію, природні умови Поділля. О.О. Борзов зазначав, що на цій території широко розповсюджені ерозійні форми рельєфу (яри, балки). Спостереження за ростом сучасних ярів дають можливість зробити висновки як про шляхи вироблення долин, так і про зміни форм рельєфу на території дослідження. З цього погляду, зазначав О.О. Борзов, всі сучасні яри можна поділити на дві категорії. 1) яри, які не досягнули гранітів; 2) яри, які в своєму донному рості наштовхнулися на кристалічну основу. Перші мають каньйоноподібний вигляд і характеризуються значним ростом, хоча і не досить інтенсивним. Другі досить швидко припиняють свій ріст углиб і розвиваються вшир завдяки зсувам, які ступінчасто розташовані вздовж схилу [Борзов, 1951].

Детальне вивчення рельєфу західного регіону України розпочалося з другої половини XIX століття, особливо активно після створення у 1883 р. Інституту географії у Львівському університеті. Керівники Інституту різних років (А. Реман, 1883–1910, Е. Ромер, 1911–33, А. Циргофер, 1933–39, Ю. Полянський, 1939–41) – географи широкого профілю – сприяли проведенню геоморфологічних досліджень, часто самі їх проводили, а також виховували молодих науковців – географів-геоморфологів. Ерозійні ландшафти, розташовані вздовж північного краю Поділля та Опілля, досліджували польські вчені: М. Ломницький (1887), А. Циргофер (1927), В. Тейсейр (1934), З. Падзо (1936), Ю. Чижевський. З 80-х років XIX ст. на теренах Галичини, у тому числі й нинішньої Тернопільської та Львівської областей, розпочалися роботи з геологічного знімання у масштабі 1:75 000. Їх здійснювали польські дослідники А. Ломницький і В. Тейсейр. Результати знімання знайшли своє відображення у Геологічному атласі Галичини (1895–1912), що видавався впродовж низки літ [Косик, 2007].

О.С. Козьменко у своїх працях, які вийшли у 1939 та 1949 роках, зазначав: “Если нельзя лечить болезнь, не зная ее природы, то нельзя бороться с “оврагами” не зная их генезиса”. Тому він до гідрографічної мережі зараховував всі різкі заглиблення земної поверхні, якими протікають поверхневі води (мережу улоговин, долин). Ось деякі з основних положень, які були сформовані О.С. Козьменком під час проведення польових досліджень:

1. Розмежування понять давньої та сучасної ерозії. Результатом давньої ерозії, зумовленої відступом Скандинавського льодовика, було утворення гідрографічної мережі (улоговин, суходолів, долин) і пов’язаних з ними схилів та лесових відкладів, які надають певній місцевості того чи іншого унікального морфологічного ландшафту. Сучасна лінійна ерозія приурочена переважно до гідрографічної мережі місцевості.

2. Головним фактором просторового розміщення сучасних ерозійних форм рельєфу на розораних територіях є відносна різниця висот вододілів та низин, що прилягають до них. При більшій різниці відносних перепадів висот розмив ґрунту відбувається інтенсивніше [13, 14, 17].

У роки після Другої світової війни вирішення ерозійних проблем степової і лісостепової зон України реалізовувалося у вигляді “Сталінського плану перетворення природи”. Він був викладений у постанові ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР від 20 жовтня 1948 р. “Про план полезахисних лісонасаджень, упровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків і водойм для забезпечення високих і стійких врожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР” [Заславський, 1978].

С.С. Соболев у праці “Развитие эрозионных процессов на территории Европейской части СССР и

борьба с ними” детально розглядає питання виникнення та закономірностей розвитку ярів і методів боротьби з ними. Ним розроблена теорія розвитку ерозійних ландшафтів. Він зазначає, що рельєф є вирішальним фактором розвитку лінійної ерозії. Цей вчений розмежував яри на “первинні” – ті, що розвиваються у вершинах балок та річкових долин і схилах, та “вторинні” – яри в днищах балок, і виокремив чотири стадії їх розвитку. Вперше створена серія карт факторів ерозії, ґрунтово-ерозійна карта європейської частини СРСР. Але С.С. Соболев зазначав, що дана карта не повною мірою відображає реальну ситуацію щільності ярково-балкової мережі, оскільки як фактичний матеріал використовувалися карти дрібного масштабу, які не дозволили врахувати ерозійні форми малих розмірів, менше 0,5 км. [Соболев, 1958, 1960, 1961; Скородумов, 1961, 1973; Костяков, 1960].

У 60-ті роки XX ст. карстові та ерозійні форми Поділля досліджував А.Д. Кучерук. У його монографії [19] представлений опис фізико-географічних, кліматичних, геологічних умов розвитку карсту. Значна увага приділяється опису ерозійних процесів, які широко розповсюджені на Поділлі. Він зазначав, що процеси ерозії та карсту не тільки пов’язані між собою, а й з процесами вивітрювання та гравітаційного зміщення порід вздовж схилів. Описав закономірності географічного розташування ерозійних та карстових процесів на території Поділля [4].

Д.Л. Арманд у зв’язку з потребами сільського господарства країни особливу увагу приділяв факторам та класифікації яркової ерозії на територіях, які зайняті сільськогосподарськими культурами, а також питанням термінології [5, 26, 27].

У 1974 році був створений Український науково-дослідний інститут захисту ґрунтів від ерозії (в 1990-ті роки – Інститут охорони ґрунтів Української аграрної академії наук). В інституті займалися дослідженням проблем ґрунтозахисного землеробства, зокрема формуванням ерозійно-стійких ландшафтів, прогнозуванням ерозійних процесів та районуванням території України за їх інтенсивністю. Одним із провідних вчених інституту був М.Г. Шелякін [11, 25, 26, 34].

Потужна ерозієзнавча наукова школа сформувалася у 70 – 80-х роках минулого століття в Одеському державному (нині національному) університеті ім. І.І. Мечникова. Особливе місце у вивченні ерозійних процесів на території України займають праці лауреата Державної премії України Г.І. Швєбса. Він був одним з перших, хто розробив методологічні основи ерозієзнавства як науки, обґрунтував принципи класифікації ерозійних ландшафтів, розробив підходи до математичного моделювання водної ерозії ґрунтів, оптимізації землекористування на ерозійно-небезпечних територіях. Велику увагу вчений приділяв дослідженню водної ерозії на території України, впровадженню геоінформаційних технологій в дослідження ерозії, вивченню особливостей прояву ерозійних процесів на зрошуваних землях

тощо [15, 24, 35].

У 70-х роках минулого століття стаціонарні, напівстаціонарні й експериментальні польові дослідження ерозійно-аккумулятивного процесу в різних ланках басейнових геосистем (у тому числі площинного змиву та яркової ерозії на схилах) проводилися в західному регіоні України науковцями географічного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка (О.І. Болюх, М.Г. Кіт, І.П. Ковальчук, Я.С. Кравчук, Я.Б. Хомин та ін.). Ці дослідження проводяться і нині [Ковальчук, 1997; Косик, 2007].

Цікаві дослідження (із застосуванням геоінформаційного моделювання) ерозійного морфогенезу проводять харківські вчені – д.т.н, проф. І.Г. Черваньов, д.с.-г. н., проф. С.Ю. Булигін, д.г.н. С.В. Костріков, к.г.н. М.В. Куценко [3].

О.Г. Тарарико у книзі “Агроэкологические основы почвозащитного земледелия” (1990) охарактеризував основні природні та антропогенні фактори розвитку ерозійних процесів на території України, дослідив протиерозійну стійкість ґрунтів різних регіонів країни, брав участь у розробці та впровадженні контурно-меліоративної системи землеробства, за що був удостоєний Державної премії.

У теперішні часи дослідженням ерозійних процесів на території Мізоцького кряжу займаються співробітники Рівненської геологічної експедиції Північного державного регіонального геологічного підприємства “Північгеологія”. Також дослідження та спостереження за розвитком ерозійних процесів на території північної частини Рівненської області проводяться у Національному університеті водного господарства та природокористування (м. Рівне).

У Львівському національному університеті імені Івана Франка на кафедрах геоморфології та палеогеографії, конструктивної географії та картографії дослідженнями ерозійних процесів займалися І.П. Ковальчук, Я.Б. Хомин, М.Я. Симоновська, М.А. Петровська, Р. Гнатюк, Ю.В. Зінько.

Проблеми ерозієзнавства вивчаються також у Харківському національному аграрному університеті ім. В.В. Докучаєва (С.Ю. Булигін), Національ-

ному науковому центрі “Інститут ґрунтознавства і агрохімії ім. О.Н. Соколовського” (М.В. Куценко), Чернівецькому національному університеті імені Ю. Федьковича (М.С. Кожуріна, М.В. Дутчак), Національному університеті біоресурсів і природокористування України (С.Ю. Булигін, В.М. Кривов, Н.К. Шикла, О.І. Пилипенко, І.М. Сазонов та ін.) та в Миколаївському державному аграрному університеті (С.Г. Чорний).

Висновки. Початок досліджень ерозійних процесів на території України пов’язаний з іменами В.В. Докучаєва, С.Л. Рудницького, О.О. Борзова. Ці дослідники були одними із перших, хто помітив дану проблему і в тій чи іншій мірі займався її вивченням. Щодо Мізоцького кряжу, то дослідженнями геологічної і геоморфологічної будови, ґрунтів, частково ерозійних процесів у першій половині ХХ століття займалися польські вчені А. Ломницький, В. Тейсейре, А. Циргофер, Ю. Чижевський та вітчизняні вчені С.Л. Рудницький, П.А. Тутковський, С.С. Соболев та ін. Найбільший внесок у дослідження ерозійних процесів та формування ерозієзнавства як науки у другій половині ХХ століття на теренах України зробив доктор географічних наук, професор Г.І. Швебс, у творчому доробку якого проблема ерозії ґрунтів та наукового обґрунтування ерозійно-небезпечних земель займає особливе місце. Ці дослідження продовжили вітчизняні вчені К.Л. Холуп’як, Н.К. Шикла, І.Г. Черваньов, І.П. Ковальчук, О.О. Світличний, С.Ю. Булигін, О.Г. Тарарико, М.В. Куценко, С.В. Костріков та інші.

У наш час дослідженнями ерозійних процесів на території Мізоцького кряжу займаються науковці та співробітники Рівненської геологічної експедиції ПДРГП “Північгеологія”. Характер прояву ерозійних процесів вивчається з 80-х років минулого століття. Незважаючи на те, що дослідженнями ерозійних процесів на території кряжу займалися багато вчених, ярково-балкові та річкові системи кряжу на сьогоднішній день є недостатньо вивченими з еколого-географічних позицій і потребують подальшого дослідження.

Література

1. Борзов А.А. Географические работы. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1951. – 552 с.
2. Брауде И.Д. Закрепление и освоение оврагов, балок и крутых склонов. – М., 1959.
3. Булигін С.Ю., Думін Ю.В., Куценко М.В. Оцінка географічного середовища та оптимізація землекористування. – Харків: ТОВ “Світло зі Сходу”, 2002. – 168 с.
4. Волощук М.Д., Джемелинский А.А., Хынку А.А. Способы мелиорации разрушенных оврагами земель (обзор). – Кишинев: МолдНИИТИ, 1976 – 52 с.
5. География овражной эрозии / Под ред. Е.Ф. Зориной. – М.: Изд-во МГУ, 2006. – 324 с.
6. Гужевая А.Ф. Овраги Среднерусской возвышенности // Труды Ин-та географии АН СССР. Материалы по геоморфологии и палеогеографии СССР. – М.-Л., 1948. – Т. 42. – Вып. 1.
7. Докучаев В.В. Способы образования речных долин Европейской России. – М., 1949. – Вып. 2.
8. Докучаев В.В. Овраги, их происхождение и деятельность. – СПб., 1887. – 76 с.
9. Докучаев В.В. Овраги и их значение // Собр. соч. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т.1. – С. 103-111.

10. *Заславский М.Н.* Эрозия почв. – М.: Мысль, 1978. – 245 с.
11. *Захист ґрунтів від ерозії / За ред. В.А. Джамалія і М.М. Шелякіна.* – К.: Урожай, 1986. – 240 с.
12. *Ковальчук І.П.* Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз. – Львів: Інститут українознавства, 1997. – 440 с.
13. *Козьменко А.С.* Борьба с эрозией почв. – М., 1949. – 160 с.
14. *Козьменко А.С.* Основы противоэрозионной мелиорации. – М.: Сельхозгиз, 1954. – 422 с.
15. *Копистинський М.М.* Протиерозійні гідротехнічні споруди. – К.: Урожай, 1983. – 136 с.
16. *Косик Л.* З історії вивчення сучасних морфодинамічних процесів за результатами стаціонарних і напівстаціонарних досліджень // *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис.* – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – Випуск 15.
17. *Косов Б.Ф.* Рост оврагов на территории СССР // Эрозия почв и русловые процессы. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – Вып. 1. – С. 61-69.
18. *Костяков А.Н.* Основы мелиорации. – М.: Сельхозиздат, 1960. – 750 с.
19. *Кучерук А.Д.* Карст Подолья. – К.: Наукова думка, 1976. – 198 с.
20. *Масальский В.* Овраги черноземной полосы России, их распространение, развитие и деятельность. – СПб, 1897. – 251 с.
21. *Рожков А.Г.* Борьба с оврагами. – М.: Колос, 1981. – 199 с.
22. *Розов Н.А.* Овраги Украины. – Киев, 1927.
23. *Рудницький С.* Знадоби до морфології Подільського сточища Дністра // 36. Математ.-природопис.-лікар. секц. НТШ. Т. XVI. – Львів, 1913. – 310 с.
24. *Сазонов И.Н., Штофель М.А., Пилипенко А.И.* Система мероприятий против эрозии почв. – К.: Вища школа, 1984. – 248 с.
25. *Светличный А.А., Черный С.Г., Лисецкий Ф.Н.* Проблема эрозии почв в научном наследии Г.И. Швевса и основные направления его развития // *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.* – 2009. – № 849. – С. 8-15.
26. *Светличный А.А., Черный С.Г., Швевс Г.И.* Эрозиоведение: теоретические и прикладные аспекты: Монография. – Сумы: Университетская книга, 2004. – 410 с.
27. *Сильвестров С.И.* Рельеф и земледелие. – М.: Сельхозгиз, 1955. – 200 с.
28. *Скородумов О.С.* Эрозия почв и борьба с ней. – К., 1955.
29. *Скородумов О.С., Пастушенко В.О., Дунаевський В.Н.* Ерозія ґрунтів і боротьба з нею. – К.: Видавництво УАСГН, 1961. – 238 с.
30. *Соболев С.С.* Развитие эрозионных процессов на территории европейской части СССР и борьба с ними. – М.: Изд-во АН СССР. Т. 1 (1948). – 307 с.; т. II (1960). – 248 с.
31. *Соболев С.С.* Борьба с эрозией почв. – М.: Знание, 1958. – 32 с.
32. *Соболев С.С.* Защита почв от эрозии и повышение их плодородия. – М.: Сельхозиздат, 1961. – 232 с.
33. *Тарарико О.Г.* Агроэкологические основы почвозащитного земледелия. – К.: Урожай, 1990. – 183 с.
34. *Холупяк К.Л.* Устройство противоэрозионных лесных насаждений. – М.: Лесная промышленность, 1973. – 150 с.
35. *Швевс Г.И.* Теоретические основы эрозиоведения. – К: Вища школа, 1981. – 222 с.

Стаття надійшла 8.02.2011 р.

Антропогеографічні дослідження

УДК [911.3:32]:1

Юрій Кисельов

ГЕОСОФІЯ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ГЕОПОЛІТИКИ

Обґрунтовано зв'язок геософії і геополітики як об'єктно споріднених наукових географічних дисциплін. На конкретних прикладах доведено сутність геополітики як практичної геософії. Здійснено спробу зіставлення предметної області геополітики та політичної географії. Відзначено частково природничий характер геополітики як науки. Схарактеризовано геополітичне значення окремих аспектів географічного положення України. Наголошено на геополітичному значенні сакрально-географічних об'єктів.

Ключові слова: геополітика, геософія, дух геопростору, ландшафт, етнос.

Yuriy Kyselyov. Geosophy as a theoretical basis of geopolitics. *The connection between geosophy and geopolitics as objectively related scientific geographical disciplines is substantiated. Geopolitics as applied geosophy is substantiated with concrete examples. An attempt to compare the subject areas of geopolitics and political geography is made. A partially natural character of geopolitics as a science is noted. Geopolitical significance to some aspects of the geographical position of Ukraine is characterized. The geopolitical significance of sacral and geographical objects is stressed.*

Key words: geopolitics, geosophy, spirit of geographical space, landscape, ethnicity.

Постановка проблеми та її актуальність. Суперечливість і фактична незавершеність процесів розбудови незалежної Української держави на двадцятому році її існування мають, у тому числі, свою геопросторову складову. Означений стан сучасної України пов'язаний, зокрема, з нерозв'язністю проблеми вибору її зовнішньополітичного курсу. Відтак, наша держава має гостру потребу в удосконаленні концептуальних наукових основ дотримання національної безпеки. Останні, на нашу думку, мають спиратися на засадничі положення модерної геополітики як науки про одержавлений геопростір. Сутнісно та генетично геополітика тісно пов'язана з широким колом інших фізико- та суспільно-географічних дисциплін, адже сама географія є, за визначенням акад. С. Рудницького, "простірною" [7, с. 23] наукою про земну поверхню й досліджує географічне середовище (яке, на думку вчених-методологів, і є об'єктом сучасної географії) й закономірності його просторової диференціації. Тому видається вкрай необхідним активне залучення до формування засад безпекової політики держави даних географічних досліджень.

Одним із напрямів сучасних географічних

досліджень є геософія – теорія людського геопростору, змістом якої є дослідження ландшафту в контексті його сприйняття народом, що населяє його. Позаяк ідеться про простір, зайнятий конкретними фізичними тілами й пронизаний силами природи, а також освоєний людськими спільнотами й насичений продуктами їхньої життєдіяльності, то поєднання всіх зазначених геопросторових феноменів, разом узятих, набуває певного значення, в тому числі, з погляду проблем національної безпеки. Саме тому, на нашу думку, геософія може виступати теоретичною основою геополітики.

Огляд останніх публікацій з проблеми. Найбільш ґрунтовно сучасний погляд на геополітику та її основні проблеми викладено у фундаментальних працях теоретиків української суспільної географії – проф. О. Шаблія та проф. О. Топчієва. Зокрема, О. Шаблій, здійснюючи розгорнутий аналіз історії геополітичної думки, зауважує щодо її наукових і квазінаукових виявів, окреслює зв'язки геополітики з політичною географією, наводить огляд модерних геополітичних концепцій провідних держав світу й особливо наголошує на генезі геополі-

літичних доктрин України, що розроблялися впродовж XX ст. [8, с. 243-244]. О. Шаблій не включає геополітику до циклу географічних наук (відносячи її до сфери інтересів політології й державознавства), тоді як О. Топчієв убачає в ній одну зі складових політичної географії (поряд із політико-географічним країнознавством, електоральною географією тощо). Водночас він висвітлює свій погляд на становлення й розвиток геополітики, формує поняття геополітичного простору й аналізує феномен кордонів. Як і О. Шаблій, О. Топчієв характеризує основні геополітичні концепції, зокрема, українські та російські, а також розглядає основні світові геополітичні моделі останнього сторіччя [6, с. 446-476].

Об'єктом нашого дослідження є одержавлений людський геопростір.

Предмет дослідження – поєднання природних і суспільно-географічних чинників, що зумовлюють певні риси геопростору, які впливають на функціонування держави, визначають рівень безпеки її кордонів та беруть участь у формуванні ментально-поведінкових рис державотворчого етносу.

Мета роботи – довести можливість переведення в практичну геополітичну площину окремих теоретико-методологічних положень геософії.

Завданнями роботи є:

- окреслити характер геополітики як інтегрованої дисципліни на межі природничої та суспільної географії;
- співвіднести геополітику й політичну географію як об'єктно споріднені географічні науки;
- конкретними прикладами довести геополітичне значення геософічних і сакрально-географічних досліджень;
- обґрунтувати сутність геософії як “теоретичної геополітики”.

Виклад основного матеріалу. У наявній географічній літературі, зокрема українській, немає однозначного тлумачення термінів “геополітика”, “геополітичний”. Нерідко вони неправомірно отожднюються з поняттями “політична географія”, “політико-географічний” (прикладом може бути відома стаття проф. М. Паламарчука та доц. О. Паламарчука [5]). Ми вважаємо за необхідне виразно розрізнити згадані поняття, погоджуючись при цьому з твердженням проф. О. Топчієва, який зазначає, що політична географія вивчає державу у відношенні до геопростору, а геополітика – геопростір у відношенні до держави [6, с. 452]. Тобто, геополітика досліджує вплив природно-ландшафтних рис геотерії (тобто, території та акваторії, разом узятих) на функціонування держави, формування засад її внутрішньої й зовнішньої політики, спосіб життя й ментально-поведінкові риси державотворчого (титульного) етносу. Таким чином, теоретико-методологічні підвалини геополітики багато в чому спираються на ідеї, закладені в основу концепції географічного детермінізму. Відповідно, геополітика, хоч її предмет і має суспільний зміст,

усе ж значною мірою є й галуззю природничого знання, тоді як політична географія, зосереджена переважно на дослідженні особливостей взаєморозташування держав, є суто суспільною дисципліною.

За проф. В. Колосовим, який писав на цю тему понад двадцять п'ять років тому, геополітика має у своїй основі “спроби зі спекулятивною метою поставити у пряму залежність політико-географічні явища та процеси, зовнішню політику держав від особливостей їх географічного положення та фізико-географічних чинників – клімату, спектру природних ресурсів, рельєфу тощо” (переклад наш – Ю.К.) [4, 10]. Незважаючи на деякі ідеологічні нашарування совєтської доби, зазначена дефініція (яка містить і правдиві зерна) вже становила істотний поступ після багатьох десятиріч мовчанки навколо геополітики. Разом із тим, у наведеному визначенні, по-перше, міститься суперечність із шойно згаданою нами своєрідною взаємною протилежністю політичної географії та геополітики (два протилежні поняття не можуть розглядатися як частина стосовно цілого); по-друге, за останні чверть століття втратило актуальність уявлення про економічну географію як одну з підсистем системи географічних наук, що перебуває на одному шаблі з природничою (фізичною) географією. Тому ми, виходячи з геософічних позицій та зосереджуючи увагу на феномені етносу, а не держави, й через те піддаючи деякому узагальненню окремі аспекти зв'язків держави з геопростором, пропонуємо своє бачення сутності геополітики.

На нашу думку, геополітика – це межева наукова галузь на пограниччі географії й політології, що вивчає роль ландшафту (в найширшому постнекласичному значенні цього поняття) в усіх виявах державної організації етносу. Ми розуміємо геополітику як прикладну науку, покликану сприяти утвердженню національної безпеки в її геопросторовому аспекті. Геософія, яку ми вважаємо теоретичною основою геополітики, є науковою галуззю, що виникла й розвивається на межі географії та філософії й має за концептуальний об'єкт свого дослідження людський геопростір, тобто геопростір у його сприйнятті й осмисленні людськими спільнотами, насамперед, етносами. Однією із суттєвих складових предмету геософії є ландшафтно-етнічна взаємодія, продуктом якої є дух геопростору. Його фрагменти, представлені різними ландшафтами, в той чи інший спосіб впливають на формування духовної сфери етносів, приурочених до них. Дух етносу визначає його ментально-поведінкові особливості, зокрема, такі геополітично важливі, як волелюбність і войовничість. Треба відзначити й безпосередню геополітичну роль, яку відіграє вигляд ландшафту. Підстави для такого твердження нам дають принципові відмінності між лісовими чи болотними ландшафтами, з одного боку, та степовими або пустельними, з іншого. Наслідком дії таких протилежних сутностей стає неоднаковий рівень захищеності кордонів, що

пролягають у різних ландшафтних умовах.

Одним з яскравих прикладів того, як геософічні особливості простору країни набувають геополітичного значення, може бути місце й роль США в сучасному світі. Ця держава має чи не найсприятливіше фізико-географічне положення серед країн західної півкулі, а, маючи третю у світі площу й омиваючись водами трьох океанів, вона одночасно ще й розташована в найкращих для життєдіяльності людини природних поясах – помірному (в його південній частині) та субтропічному (зокрема, в областях середземноморського /Західна Каліфорнія/ та мусонного /Міссісіпська низовина/ клімату). На нашу думку, такі географічні чинники, як міжекеанічне положення вищезгаданої велетенської держави, природні умови її території та неоднорідний дух геопростору, викликаний їх різноманітністю, строкатістю етнічного складу населення та досить значною пасіонарністю американської етнополітичної нації, разом роблять цілком закономірним панівне становище США, принаймні, в межах Нового Світу (а певною мірою – й на всій планеті). Однією з географічних передумов перемоги цієї великої держави в “холодній війні” П половини ХХ ст. ми вважаємо те, що в її головного супротивника – Советського Союзу, що також мав величезну (у два з половиною рази більшу за Сполучені Штати) площу й різноманітні цінні природні ресурси, чи не половина території припадала на апасіонарні ландшафти тайги й тундри.

Слід відзначити, що в країнах, що характеризуються екстремальними природними умовами, зазвичай формуються політичні режими авторитарно-тоталітарного типу. Підтвердженням цієї тези можуть слугувати приклади Арабського халіфату, Монгольського ханства, Московської держави. На нашу думку, тут простежується закономірність, пов’язана з дією духу геопростору, що генерується через взаємодію ландшафту й етносу: суворий ландшафт породжує суворі, жорсткі стосунки в суспільстві, створеному етносом, що вміщений у цей ландшафт. Навпаки, демократичний устрій притаманний державам, що утворилися в помірно теплих ландшафтах із достатнім зволоженням (помірно континентальний і середземноморський сектори) за висхідних фаз розвитку державотворчих етносів (тобто, пасіонарного піднесення й акматичної фази, за Л. Гумільовим [1]). Яскравими прикладами є класична Еллада, Римська республіка, приатлантичні країни Європи, козацька Україна або сучасні США. В зазначеній закономірності (геософічній – *sic!*) ми вбачаємо зв’язок із геополітичними побудовами Г. Маккіндера та Н. Спайкмена, зокрема, ідеями протистояння моря й суходолу та “Гартленду” з “Римлендом” [6, с. 459-461].

Констатований нами “лісо-степовий дуалізм” [3] українського етноландшафту цілком відповідає фактичній приуроченості нашої держави до “внутрішнього півмісяця” Г. Маккіндера. Поширення ареалу розселення українців на “відносно проти-

лежні” [2, с. 202] – лісову та степову – фізико-географічні зони, розмежовані широкою смугою лісостепу з її найродючішими чорноземами, створює вагомий природно-географічний й геософічний передумови для досягнення українською нацією провідних позицій у світі. Так само й положення Української держави між “Гартлендом” і “Римлендом”, що, протистоячи одне одному, закономірно одне одного й послаблюють, є геополітичною передумовою майбутнього входження України до числа світових лідерів. Ми не ставимо за мету спрогнозувати конкретні шляхи досягнення нею такого статусу та перебіг імовірних політичних процесів, завдяки яким піднесення нашої держави може стати реальністю – ці питання не входять до предмету нашого дослідження.

На нашу думку, наведені приклади виразно підтверджують висунуте нами вище припущення щодо частково природничого характеру геополітики як галузі наукового знання. Варто зауважити, що йдеться саме про наукову геополітику, яка від часів А. Мегана, Г. Маккіндера та низки їхніх сучасників намагається сформулювати достатньо об’єктивну картину співвідношення світових державних потуг у зв’язку з їх фізико-географічним положенням. Така геополітика історично протистояла “квазінауковій”, за висловом проф. О. Шаблія, геополітиці К. Гаусгофера та його однодумців, положення якої часто проголошувалися волюнтаристично й фактично пристосовувалися до стратегічних планів і устремлень німецького Третього Райху.

Геополітика пов’язана також із сакральною географією, адже об’єкти в межах певної держави, яким надавалося значення священних, практично в усі часи входили до сфери інтересів інших держав, де ці об’єкти вважали “своїми”. Яскравий приклад становлять претензії Російської імперії на Константинополь, який ідеологи московського православ’я й самодержавства трактували як “другий Рим, що впав”, тоді як “Москва – третій Рим, а четвертому не бути”. Сьогодні та ж Росія надає вагому геополітичну роль Києву з його Софійським собором і Києво-Печерською лаврою, прагнучи повернути це місто, а з ним – і всю Україну, до орбіти своєї міжнародної політики. Так само Ізраїль і палестинські араби однаковою мірою мають особливий – не лише суто духовний, а й геополітичний – інтерес до Єрусалиму – сакрального центру як іудейської, так і мусульманської (а також і християнської) релігії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дві географічні наукові дисципліни – геософія та геополітика – тісно пов’язані між собою. З одного боку, обидві вони, досліджуючи переважно суспільні феномени (людський геопростір, державу), мають під собою потужну природничо-наукову методологічну основу. З іншого боку, простежується об’єктний зв’язок між цими дисциплінами, адже одна й та сама реальність може розглядатися і з позицій етноперцепції ландшафту, і з погляду

держави.

Геополітика має незаперечні зв'язки й з політичною географією, проте, ототожнення цих наук є недопустимим. Водночас ми вважаємо неприйнятним і розгляд геополітики як розділу (частини) політичної географії. На нашу думку, найбільш правильним є трактування двох зазначених дисциплін як таких, що доповнюють одна одну, адже їх предметна область наче спрямована в протилежні сторони: геополітика вивчає геопростір із позицій держави, а політична географія – державу з погляду геопростору.

Численні приклади свідчать про надання геополітичного значення геософічним феноменам і сакрально-географічним об'єктам. Це пов'язано з

прагненням окремих держав через анексію частини державної території сусідньої країни мати такі об'єкти на власній території (отже, священні місця мають стратегічне, а, відтак, і оборонне значення).

Одним з імовірних напрямів подальших досліджень поставленої нами проблеми ми вважаємо проведення наукознавчих студій сучасної геополітики як практичної геософії (тобто, йдеться про переміщення центру уваги від геософії – як це здійснено в нашій роботі – до геополітики). При цьому важливим було б акцентування на якісній зміні сутності геополітики в умовах найновіших викликів світові та окремим державам і націям на початку ХХІ ст.

Література

1. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилёв. – Москва: Айрис-пресс, 2006. – 558 с.
2. Кисельов Ю.О. Деякі геософічні аспекти ландшафтно-етнічних взаємозв'язків / Кисельов Ю.О. // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Т. 21 (60). – № 2. – География. – Симферополь: ТНУ ім. В.І. Вернадського, 2008. – С. 201-205.
3. Кисельов Ю.О. Лісо-степовий дуалізм як концепція українського національного геопростору / Ю.О. Кисельов // Region – 2010: стратегія оптимального розвитку: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Харків, 4-5 листопада 2010 р.) / Гол. ред. колегії В.С. Багіров. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – С. 143-145.
4. Колосов В.А. Политическая география сегодня / В.А. Колосов. – Москва: Знание, 1985. – 48 с.
5. Паламарчук М.М. Геополітичне положення України (сутність і основні риси) / М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук // Укр. геогр. журн. – 1994. – № 1. – С. 3-9.
6. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
7. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії / Олег Шаблій. – Львів – Мюнхен: Редакційно-видавничий відділ Львівського держуніверситету, 1993. – 223 с.
8. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / Олег Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.

Стаття надійшла 15.06.2011 р.

УДК 911.375.5 (477.43.44)

Олег Афанасьєв

ПЕРВІСНІ ФОРМИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ У ПРАДАВНІ ЧАСИ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

З позицій історії географії та регіональної історичної географії розглянутий процес формування первісних форм природокористування в межах Південно-Східної України. Виокремлені й проаналізовані історико-географічні етапи формування та розвитку первинних форм природокористування. Обґрунтовані три точки біфуркації в історії природокористування регіону.

Ключові слова: первинні форми природокористування, первісна антропосфера, Південно-Східна Україна, географічні артефакти, політосферна революція.

Oleh Afanasyev. Primary use of nature in South-Eastern Ukraine in ancient times: a historical-geographical analysis. Historical-geographical aspects of the formation of primary use of nature in South-Eastern Ukraine are considered. Historical-geographical stages of formation and development of primary forms of nature use are selected and analysed. Three points of bifurcation in the history of the use of nature in the region are substantiated.

Key words: primary forms of the use of nature, primary anthroposphere, South-Eastern Ukraine, geographical artifacts, politosphere revolution.

Вступ. Південно-Східна Україна (ПдСУ) є специфічним регіоном за багатьма ознаками, в т.ч. економічними, культурологічними, суспільними; відрізняється власною історією природокористування й процесами формування антропосфери взагалі. Втім, з позицій історико-географічного наукового напрямку ця регіональна специфічність лишається недослідженою, тоді як можна говорити, що риси відмінності регіону закладалися й формувалися протягом усього історичного часу, починаючи від первісних суспільств. Отже, історико-географічний аналіз процесів регіонального природокористування прадавніх часів є актуальним напрямом досліджень в контексті розуміння інтегральних процесів співвідношень в системі “людина – середовище” в історичній ретроспекції, й містить значну наукову новизну. Цими обставинами зумовлена актуальність статті.

Вихідні передумови. Поняття “природокористування” є значно поширеним як в науковому теоретичному обігу, так й в середовищі практичної діяльності. Втім, трактування його досить широке – від вузькофахових визначень, пов’язаних із тими чи іншими сферами науково-практичного інтересу (екологія, суспільне виробництво, видобуток корисних копалин тощо), до широкого розуміння природокористування в якості характеристики глобальної системи «людина – навколишнє середовище (людина – природа)», процесів, взаємозв’язків, відносин в ній. У фундаментальному підручнику “Землезнавство” [2] обґрунтовується розуміння історії природокористування з позицій теорії Л.М. Гумільова, тобто, природокористування є супутнім до етногенезу – супроводжує й наочно відображає увесь процес формування й розвитку того чи іншого етносу на певній території (територіях). Підтверджує логічність й обґрунтованість подібного розуміння історії природокористування й Б.Д. Лановик із співавторами [6], які виводять історію господарства України і світу від прадавніх, первісних суспільств. Виключаючи аналіз дискусійності щодо такого розширеного тлумачення сутності природокористування, відзначимо, що наше розуміння природокористування як історико-географічного змістовно-методологічного компоненту ґрунтується, на думку академіка Ж. Сулейменова, на тому, що “Історія людського суспільства – це історія природокористування” [9], тобто, на тому підході, що людина від моменту її появи на теренах певної території одразу розпочинає використовувати ті чи інші її ресурси для власного розвитку. Отже, природокористування є невід’ємним складовим еволюційного розвитку людини, форми якого із плином часу ускладнюються й урізноманітнюються. Звідси уявлення про стадійність й еволюційність формування антропосфери. Враховуючи те, що формування людських суспільств в окремих регіонах відбувалося з різною періодичністю, можна стверджувати, що й антропосфера, як суцільна оболонка людського буття, формувалася за стадійно-регіональним принципом. У вітчизняній науці практично відсутні ґрунтовні наукові історико-географічні дослідження стадійності процесу при-

родокористування регіонального змісту. Особливо стосується це й Південно-Східної України, як історико-культурного, суспільно-господарського регіону. Втім, передумови для формування його специфічності й регіональної відмінності були закладені ще від прадавніх часів, від появи первинних форм природокористування й формування первісних суспільств.

Мета і завдання статті. Метою статті є історико-географічний аналіз процесу формування первісних форм природокористування у ПдСУ – від періоду першої появи людини на просторах регіону, до епохи Великого переселення народів, «шлях» якого пролягав саме крізь територію дослідження.

Виклад основного матеріалу. З повною точністю відповісти на питання про те, коли на теренах ПдСУ з’явилася перша людина, не в змозі жодна наука; історія, археологія, палеогеографія, палеогеографія та інші науки, до орбіти наукового інтересу яких це питання може відноситися, здатні тільки на основі непрямих свідчень дискутувати про це. Втім, якою б не була ця відповідь, можна з надвисокою ймовірністю передбачувати, спираючись на окремі поодинокі географічні артефакти¹, що первісні люди на території досліджуваного регіону почали з’являтися ще в ранньому палеоліті. За Б.Д. Лановиком, територія України в період палеоліту належала до високорозвинених районів світу [6, с. 5], являла частину загальнолюдського еволюційного простору. Тобто, вже з прадавніх часів простір сучасної ПдСУ входив до світової демосфери.

Свідченнями про минулі історичні періоди людського розвитку, етапність та просторові параметри розвитку й формування антропо- і соціосфери, характер взаємовідносин давніх людей з навколишнім геопростором (тобто, характер природокористування), є окремі спільності (комплекси) подібних між собою археологічних пам’яток, які відносяться до одного часу і поширені в певній місцевості, в науці їх прийнято називати археологічними культурами. За археологічними культурами стоять певні спільноти – окремі племенні угруповання, первісні народи чи групи споріднених народів. Між окремими авторами-археологами, істориками немає ясності й однозначності щодо «черговості» й просторових меж поширення окремих археологічних культур. Натомість, узагальнюючи низку наукових публікацій, нами складена узагальнююча таблиця, яка структуровано подає хроно-хорологічну характеристику процесу формування демосфери на теренах ПдСУ (табл.1).

Розглянемо основні віхи історії природокористування території ПдСУ, основні особливості процесів й форм господарювання та технічних досягнень, що були притаманні населенню регіону

¹ *Географічні артефакти* – ті матеріальні й духовні витвори попередніх поколінь, які є надбанням розвитку культури й суспільства, науки як такої, є географічними за змістом й духом, складають підґрунтя для історико-географічних досліджень й можуть вважатися такими, що репрезентують геоситуацію минулих часів.

археологічних культур, які зазначені у табл. 1.

Таблиця 1

**Характеристика початкових процесів формування демосфери
Південно-Східної України в прадавні часи***

Доба	Археологічні культури на теренах ПдСУ, загальний ареал їх поширення	
100–40 тис. до н.е. Ранній палеоліт	Єдиний культурний пласт населення відсутній; окремі стоянки й знахідки тейякського, мікромустьєрського, леволлуазького типу культур	
40–10 тис. до н.е. Пізній палеоліт	Особлива східноєвропейська культура: на території ПдСУ не було неперервного розвитку населення, не існувало єдиної лінії етнокультурного розвитку. Тому немає єдиного типу матеріальної культури. В регіоні перетинались історичні шляхи різних груп населення, культура більшості яких складалась і початково розвивалась поза цією територією	
9– 6 тис. до н.е. Мезоліт	Кукрекська, окремі стоянки й знахідки	
6–5,5 тис. до н.е. Ранній неоліт	Сурсько-Дніпровська (р-н Дніпрових порогів, Посамар'я й Поорілля) [Назва від о. Сурського] Азово-Дніпровська (Степова Наддніпрянина, Крим, Приазов'я)	
5,6–4,4 тис. до н.е. Неоліт	Курганна (Правдосеопейська спільність) [за 10]	Дніпро-Донецька (від Вісли до Дніпра, ймовірно – до Волги й Уралу)
4,5–3,2 тис. до н.е. Ранній енеоліт		Середньостогівська (Приазов'я між Дніпром й Доном до Сер. Поволжя) [Назва за ур. Сер. Стіг на пд.сх. о. Хортиця]
		Новоданилівська (Скелянська) й Нижньомихайлівська (Півд. Придніпров'я)
3,5–3 тис. до н.е. Середній енеоліт		Кемі-Обінська (Ниж. Приазов'я, Ниж. Подніпров'я, Крим) [Назва за курганом Кемі-Оба поблизу м. Білогірськ]
		Квітнянська (Постмаріупольська) Пізнотрипільська (Усатівська) / Трипілля-Кукутені (Побужжя, ареали на Криворіжжі та Присамар'ї) [Назва за с. Усатове на Одещині]
		Ямна (від Уралу до пониззя Дунаю, в основному – степи Причорномор'я)
2–1,5 тис. до н.е. Рання бронза	Катакомбна (Півн. Причорномор'я, Подоння, Ниж. Поволжя, Півн. Кавказ). Локальні варіанти культури: <i>донецька, передкавказька, харківсько-воронезька</i> й ін. Багатопружкової (багатоваликової) кераміки (межиріччя Дніпра і Сів. Дінця, пізніше – весь степ і лісостеп України)	
1,6–1,2 тис. до н.е. Середня бронза	Зрубна (степ і лісостеп Сх. Європи від Дунаю до Волги)	
1,4–1 тис. до н.е. Пізня бронза	Сабатинівська (Півн. Причорномор'я, Ниж. Подніпров'я, пн.-зах. Приазов'я) [Назва за с. Сабатинівка Кіровоградської обл.]	
	Білозерська (Півн. Причорномор'я, Ниж. Подніпров'я, пн.-зах. Приазов'я)	
	Чорноліська (лісостеп поміж Дністром і Дніпром, згодом – басейн р. Ворскла, Інгулець, Придніпров'я)	
100–400 рр. н.е. Залізний вік	Черняхівська (в період розквіту обіймала більшу частину сучасних українських і молдовських земель по правобережжю й північній частині лівобережжя Дніпра)	
700–1000 рр. н.е.	Салтівська / Салтівсько-Маяцька (Півн. Причорномор'я, Приазов'я, Подоння) [Назва за с. Верхній Салтів Харківської обл.]	

*Складено за [1, 3, 4, 7, 8].

1. Для людей раннього палеоліту на теренах ПдСУ були притаманні тип виробництва «аморфна індустрія» [1], мисливство на тварин, використання вогню. В антропологічному відношенні це були неандертальці (мустьєрць з сапієнтними рисами – родич населення Передньої Азії та Палестини).

2. У пізньому палеоліті на просторі сучасної ПдСУ поширилися кроманьйонці, які на початкових етапах колонізації краю співіснують із представниками негроїдної раси – «негроїди Грімальді» [4]. Особливостями місцевих кочових культур були сезонність поселень (у печерах і наземних житлах з кісток тварин), специфічні риси мисливського

господарства, а також виробничі знаряддя з каменю. У населення були прикраси з морських черепашок і бурштину. Оформилася найдавніша форма родової організації – материнська родова громада.

3. У мезоліті відбувалася суттєва зміна географічних умов території, зумовлена відступом Дніпровського льодовика. Поступово формуються степові природні умови. В населення з'являються наземні постійні житла, воно набуває рис осілости, але із зміною видового складу мисливських тварин (зникненням великих видів), відбувався перехід до бродячого способу життя. Характерні збирання, рибальство, полювання на дрібних тварин. У ці часи

в ПдСУ з'являються переселенці з Близького Сходу й Кавказу, які започаткували перехід до відтворювального типу господарства. Поява скотарства й примітивного землеробства.

4. У ранньому неоліті відбуваються важливі процеси у природокористуванні. Так, з'являються навички свійського скотарства (ВРХ, кози, вівці, свині), рибальство, мисливство, мотичне землеробство; відбувається приручення тварин (собака, бик). Також відбувається поступовий перехід до патріархального укладу.

5. Дніпрово-Донецька археологічна культура вважається перехідною до землеробства. Зародження навичок металургії – найдавніші для півдня Східної Європи вироби з металу (знайдені кільце і циліндрична пронизь з міді і золота, а також пластинчаста підвіска).

6. У ранньому енеоліті на теренах ПдСУ вперше в Європі приручено коней й освоєно верхову їзду. Розвиваються металургія, ремесла, триває перехід від мотичного до орного землеробства, розвиток регулярного обміну, зародження майнової нерівності.

7. Пранароди археологічних культур середнього енеоліту сформували нові племінні утворення з культурною змішаного характеру. З'являється оригінальне декоративно-прикладне мистецтво (оформлення та розпис поховальних камер, первісна скульптура – антропоморфні стели із схематично зображеними головами людини, окремих деталей обличчя та рук, на нижній частині деяких стел висічені зображення тварин, різних знарядь праці, зброї). Найвидатніший артефакт – Керносівський ідол. Представники квітнянської культури першими розпочинають будівництво в Придніпров'ї курганів («могили») та використовувати колесо. Вже у пізньотрипільських народів кургани відіграють сакральну роль й слугують для поховань.

8. До часу пізнього енеоліту відноситься найдавніша знахідка у Східній Європі повозки – в кургані Сторожова Могила (Дніпропетровськ). Основним заняттям населення було скотарство, поруч хліборобства, мисливства і рибальства. Розвивалася металургія міді.

9. Катакомбну культуру часів ранньої бронзи гіпотетично ототожнюють з киммерійцями (досить суперечлива точка зору, ймовірніше – хибна). Притаманне напівкочове скотарство і землеробство у річкових долинах, ремесла – металургія міді й бронзи, виробляли кам'яні й бронзові зброю й прикраси. Вели обмін з навколишніми племенами, в т.ч. були пов'язані з Передньою Азією, Іраном, Єгиптом. Характерні родові поселення (батьківський рід). В одному з поховань поблизу м. Перещепине знайдені найдавніші на території України зображення тризуба (двозуба), датовані XVIII–XVI ст. до н.е. [4].

10. Зрубна культура середньої бронзи ототожнюється із скіфами та сарматами. Господарство має ознаки патріархально-скотарського способу виробництва. Розводили велику і дрібну рогату худобу (інтенсивно відбувався перехід до відгонного пастушого скотарства), займалися обробкою металу.

11. У пізній бронзі на просторах сучасної ПдСУ з'являються праслов'янські племінні союзи.

Одна з основних форм поселення – укріплене городище. Основне заняття населення – хліборобство; відоме було і розведення рогатої худоби, коней, свиней. Широкі контакти з Фракією, скіфами й грецькими колоніями на узбережжі Чорного моря. Суперечливим є питання етнічної належності (версії: фракійці, іллірійці, предки слов'ян).

12. Представників черняхівської культури початку залізного віку ототожнюють із племенами різного етнічного походження (даки, сармати, германці, скіфи, анти або венеди). Осілі хліборобсько-скотарські племена удосконалили плуг, розширили склад культурних злаків, орні землі займали великі простори. Розвинулися різні ремесла, бронзоліварство, залізообробка, ювелірство та гончарство. Велася активна торгівля з римськими колоніями, звідки імпортувалися амфори, скляні кубки, глиняний посуд; у торговельних операціях вживалися римські монети. Культура була знищена, ймовірно, навалюю гунів в кін. IV ст.

13. Салтівська (Салтівсько-Маяцька) культура стала перехідною між давнім й середньовічним періодами розвитку території ПдСУ. Виникла у народів Хазарського каганату під час їх переходу від кочового способу життя до осілого (в широкому смислі її прийнято визначати як “державну культуру” каганата). Мала місцеву сармато-аланську основу з впливами сусідніх хліборобських народів (слов'ян, народів Візантії, Закавказзя). Зводилися укріплені фортеці, такі як Саркел, відбудована з цегли. Культура загинула під ударами печенігів на поч. X ст.

Висновки. Отже, як свідчить з проведеного історико-географічний аналіз, для регіону ПдСУ загалом був характерний еволюційний процес формування традицій природокористування, при цьому багато в чому прогресивний в порівнянні із іншими регіонами Східної Європи. В історії природокористування регіону можна виділити три точки біфуркації (за термінологією й критеріями, визначеними М.В. Багровим та ін. [2, с. 403]):

1) *палеолітична революція* (10 – 8 тис. р. до н.е.) – припадає на часи кукурекської культури; відбулася в краї після Дніпровського зледеніння, вона ознаменувалася переходом від збиральництва й примітивного полювання до досконалішої первинної технології полювання з використанням загону тварин і вогню;

2) *неолітична революція* (6 – 4 тис. р. до н.е.) – припадає на часи сурсько-дніпровської, азово-дніпровської та дніпро-донецької культур; панівною формою природокористування стає землеробство, спосіб життя – осілим, уклад суспільних відносин – патріархальний; інтенсивно відбувається одомашнення тварин;

3) *політосферна революція*² (7 ст. до н.е.) – регіон ПдСУ долучається до світової політосфери, процес формування якої тривав; з'являються первісні ознаки державницького управління й первинного примітивного, але адміністрованого права, територіального управління; історії відомі імена декількох киммерійських царів (Теуша, Тугдамме, Сандакурру).

² Термін вводиться автором статті.

Внаслідок повної відсутності документальних джерел й свідчень про майже весь первісний період щодо регіону ПдСУ, часто доводиться тільки передбачати загальні риси й тенденції еволюції форм й способів природокористування, аналітичним шляхом встановлювати чинники формування господарсько-культурних типів за окремими археологічними знахідками. Втім, доведеним можна вважати те, що територія ПдСУ розвивалася в прадавні

часи, у напрямі, загальному для всього Східно-європейського макрорегіону напрямі, для природокористування в регіоні були притаманні ознаки, що й сьогодні визначають його спеціалізацію – металургія, землеробство, міжнародна торгівля. Тож дослідження прадавніх форм природокористування засобами й методами історичної географії дозволяє визначити загальні закономірності регіонального економічного розвитку загалом.

Література:

1. Археология Украинской ССР. Скифо-сарматская и античная археология / Под ред. С.Д. Крыжицкого и А.С. Русаевой. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 2 – 591 с.
2. Багров М.В. Землезнавство: Підручник / М.В. Багров, В.О. Боков, І.Г. Черваньов; За ред. П.Г. Шипченка. – К.: Либідь, 2000. – 464 с.
3. Витоки: Від найдавніших часів до першої половини IX ст. / Упоряд. О.І. Гуржій; Авт. передм. В.М. Ричка, О.І. Гуржій. – К.: Україна, 1995. – 416 с.
4. Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. посібник / Л.Л. Залізник. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
5. Зырянов А.И. Регион: пространственные отношения природы и общества: Автореф. дис... д-ра геогр. наук: 25.00.24. / Пермский государственный университет. – Пермь, 2007. – 49 с.
6. Лановик Б.Д. Історія господарства: Україна і світ / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко. – К.: Вища шк., 1995. – 480 с.
7. Національний атлас України / Гол. ред. Л.Г. Руденко. – К.: ДНВП “Картографія”, 2008. – 440 с.
8. Степанчук В.М. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. – К.: Наш час, 2008. – 192 с. – (Сер. “Невідома Україна”).
9. Сулейменов Ж. Завтра начинается сегодня / Ж. Сулейменов, И. Панасенко // Казахстанская правда. – 2010. – № 272-273 (26333-26334). – С. 4.
10. Gimbutas M. The Kurgan wave № 2 (с. 3400-3200 BC) into Europe and the following transformation of culture // Journal of Indo-European Studies 8. – 1980. – P. 273-315.

Стаття надійшла 12.09.2012 р.

УДК 911.3: 332.2 (477.8) (091)

Петро Сухий, Костянтин Дарчук

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Розкрито особливості розвитку земельних відносин у Західноукраїнському регіоні у XVIII - XX століттях. Охарактеризовано особливості здійснення земельно-кадастрових робіт за умов перебування цієї території під владою інших держав та у складі України.

Ключові слова: земельні відносини, земельний кадастр, землеустрій, ринок землі, Західна Україна.

Petro Sukhyi, Kostyantyn Darchuk. A history of development of land relations in Western Ukraine. The features of development of land relations in the Western Ukraine in the XVIII – XX centuries are examined. Features of the land surveys are described when this territory was part of other states and now in Ukraine.

Key words: land relations, land survey, land arrangement, land market, Western Ukraine.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства в усі часи був пов'язаний із землею, яка й нині залишається основним засобом та предметом праці людства й джерелом суспільного багатства. Саме тому важливим є дослідження ретроспективних аспектів розвитку і становлення земельних відносин не лише на загальнодержавному, але й регіональному рівнях.

В історії України було чимало історично-обу-

мовлених подій, які суттєво вплинули на формування та розвиток земельних відносин. Основними з яких було постійне розчленування її західної частини, включно до середини XX ст.

Територія Західноукраїнського регіону має складний і тривалий процес розвитку. Ця територія свого часу входила до складу Київської Русі, Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Австрійської, Російської та Австро-Угорської імпе-

рій, Польщі, Румунії й Чехословаччини. Все це наклало певний відбиток на “психологію” населення, розвиток господарства та формування його структури. Поряд із цим, та чи інша держава, яка володіла цією територією або ж її окремими частинами, визначала не тільки структуру господарства, але й його організацію які безпосередньо розвивались на законодавчо закріплених земельних відносинах та землеустрої. При цьому саме різноманітність культур і політичних систем підкреслюють унікальність даного регіону з-поміж інших на теренах України, створюючи передумови досліджень у різноманітних сферах, включаючи земельну.

Метою дослідження є розвиток і становлення земельних відносин на теренах Західної України з середньовіччя по теперішній час.

Аналіз попередніх досліджень. Зважаючи на актуальність та важливість формування земельних відносин, вивчення питань історичного розвитку займаються фахівці різних галузей наук: економісти-аграрники, фахівці із землеустрою, економіко-географи. Початковим етапом наукових досліджень історії та системи землеустрою слід вважати кінець XVIII – початок XIX століть, коли вийшли у світ перші наукові праці з даної проблематики. Розвиток та зміст землеустрою досліджували такі вчені та практики, як: І.С. Володін, В.В. Горлачук, Д.С. Добряк, М.О. Володін, А.Я. Сохнач, А.Г. Тихонов, А.М. Третьяк, П.Ф. Козьмук, Я.І. Костецька, П.А. Столипін, Л.Я. Новаківський, П.Т. Саблук та ін.

Виклад основного матеріалу. Перші кроки в земельних відношеннях були зроблені людством ще в первісному суспільстві, коли племенами встановлювалися не тільки межі мисливських територій, але й розмежовувалися землі між скотарськими та землеробськими племенами. Власне на цьому етапі й виникла необхідність встановлювати межі територій та закріплювати їх відповідними межовими знаками.

Згідно літописних фактів, ще за декілька століть до моменту офіційного прийняття Християнства, у найбільших центрах Київської Русі проводилося індивідуальне вивчення писемності та певною мірою розвивався землеустрій. Саме в ті часи з’являються феодальна рента та трипільна система сівозміни, пізніше законодавство Київської Русі під назвою “Руська правда”, правові норми якого визначали і охороняли права на земельні ділянки, що знаходилися у господарському призначенні. Розвиток суспільно-виробничих відносин спричиняє класове розшарування суспільства й виникнення приватної власності, що кардинально змінюють земельні відносини. Землеустрій починає здійснювати земельну політику в інтересах певного (завичай панівного) класу, через закріплення права власності на землю та організацію її використання.

З переходом західноукраїнських земель до складу Речі Посполитої (1569 р.), почали відбуватися зміни на землях, що регулювалися “Руською правдою” та Литовськими статутами. Загально-

визнаним для частини територій стає збірник норм права західноєвропейського середньовіччя – “Саксонское зеркало” (1224–1230 рр.). В якому відображався специфічний порядок регламентації суспільних, у тому числі земельних відносин, спрямованих на функціонування і підтримання німецької феодальної системи.

На звільнених від польської шляхти землях (Волинське воєводство, 1793 р.) почали виникати “вільні військові поселення”, які користувалися значними привілеями, а саме звільнялися від ряду податків та повинностей. Такі поселення являли собою зовсім нові явища – державно-феодальну власність, тобто підпорядковувалися місцевим і центральним органам гетьмансько-старшинських адміністрацій. Було знищено велике і середнє феодальне землеволодіння, монополію магнатів, шляхти і церкви на землю, яку почали вільно продавати і купувати. Саме період кінця XVIII – початку XIX століть можна вважати зародженням “цивілізованого” ринку земель. Домінуючими формами земельної власності, стали державна та козацька. Поступово формувалася старшинська власність, частка якої була значно нижчою, так як у володінні старшин знаходилися окремі будинки, хутори, млини, слободи, села. Відстояла свої давні права на землю дрібна і середня українська шляхта. Збереглася й збільшилась земельна власність православних монастирів і духовенства. Ці традиції привілейованого землеволодіння мали значний вплив на відродження феодальних відносин. Проте, з часом, до кінця XVIII ст., царський уряд повністю ліквідував вільності гетьмансько-старшинської України. Почали впроваджувати заходи із розповсюдження на її території загальноросійського законодавства, яке закріплювало кріпосництво.

У Закарпатській Україні землі переважно знаходилися у власності угорських, німецьких, молдавських феодалів. Так, четверта частина всіх поселень Закарпаття входила до Мукачево-Чинадієвської латифундії графа Шенборна. У другій половині XVIII ст. у Закарпатті нараховувалося понад 6 тис. родин шляхти. У Північній Буковині великими землевласниками були монастирі та бояри молдавського походження. Середні та дрібні земельні наділи належали власникам, що мали українське походження.

У Придністер’ї зберігалася перемінне землекористування. Щороку селянським дворам надавалося стільки землі, скільки вони могли обробити, виходячи з наявності робочої сили та худоби. В деяких районах Східної Галичини, зокрема в Косівській волості, існувало закупне землекористування. При цьому закупний підданий мав право спадкового користування землею за встановленими примусами, а залежні українські селяни не мали права спадкового володіння та розпорядження землею. Вони лише користувалися наділом впродовж терміну виконання примусу на користь двору.

Давню історію має й землевпорядна діяльність на західноукраїнських землях пов'язана із проведенням австро-угорського, польського та чеського земельних кадастрів. Найдосконалішим із них був перший земельний кадастр, принципи та порядок проведення якого були взяті за основу із центральноєвропейських кадастрів. Після захоплення Австрійською монархією західноукраїнських земель (1795 р.) та проведення певних адміністративних, фінансових та аграрних реформ при Імператорі Йосифі II розпочалися роботи, спрямовані на створення єдиного земельного кадастру, який згодом отримав назву Йосифіканської (1785–1788 рр.), та Францисканської (1819–1920 рр.) метрик. Саме цей етап у розвитку земельних відносин пов'язаний із проведенням опису земель у спеціальних реєстрах, в які заносили: дані про власника землі, розміри та місцезнаходження земельних ділянок, спосіб обробітку земель, їх якість та прибутковість.

Головна мета робіт, які проводились під егідою Міністерства землеробства і аграрних реформ, полягала у ефективній експлуатації західноукраїнських земель шляхом перепису й оцінки земель для розподілу державного податку між землевласниками. При одночасному переведенні всіх селянських повинностей із відробітків (панщини) і натурального оброку на грошовий податок, який селяни мали платити поміщику залежно від

розміру та якості землі.

На початковому етапі австрійським урядом планувалось здійснювати оподаткування за так званими фаціями (фаційними ознаками) – статистичними даними про дохідність земель, встановленими самими землевласниками. Разом з тим податкові фації через суб'єктивні причини не достовірно відображали справжню дохідність земель і в подальшому спотворювали показники для яких здійснювалось оподаткування. Через це у 1785 р. австрійським урядом було розпочато перший загальний перепис і оцінку земель. Ці роботи зазвичай покладалися на місцеві комісії у складі общинного старости (війта), присяжних і обраних общиною шести представників – мужів довіри. Комісія працювала під наглядом циркулярного комісара, економа та інженера, контролювала обмірювання земель Генеральна урбаріальна комісія провінції. Робота починалася з опису меж території общини, після чого обмірювалися земельні ділянки, що входили до її складу. Не підлягали опису лише складно доступні землі гірських місцевостей, громадські та польові дороги. Вимірювання проводилося в одиницях, прийнятих для даної провінції, які згодом переводилися в австрійські морги (що відповідає 0,56 га). Обмірювання і оцінка земель проводилися у присутності членів комісії та обов'язково власника земельної ділянки [5].

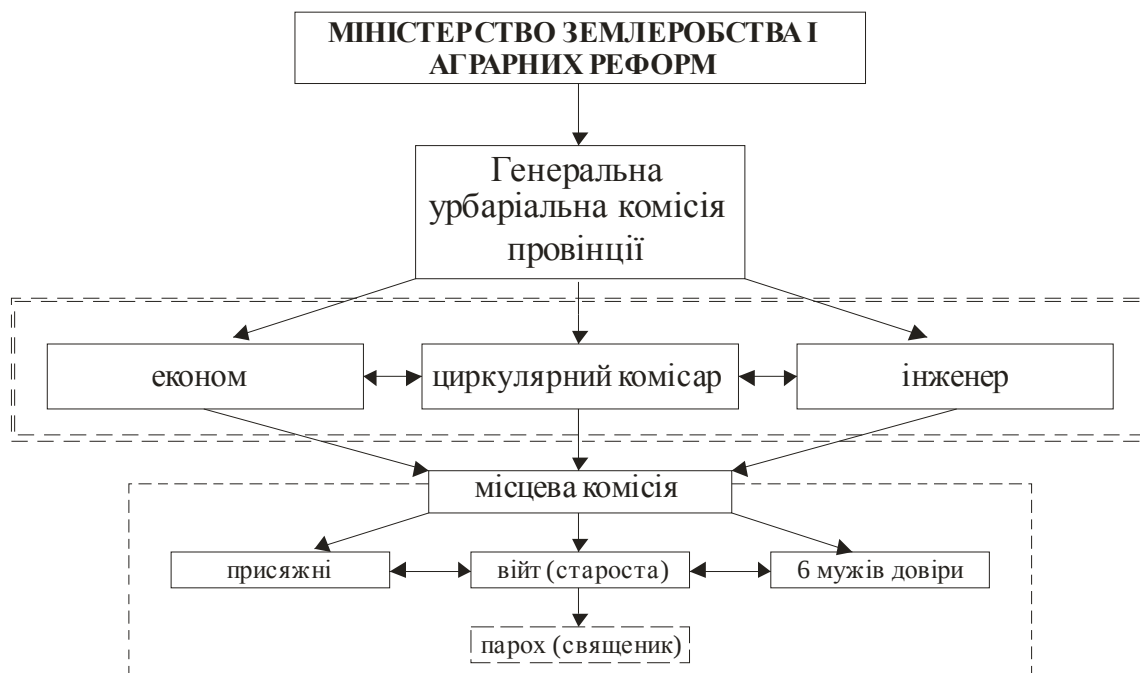

Рис. 1. Ієрархічна схема реалізації Йосифіканської та Францисканської метрик

За результатами проведених робіт складався протокол обмірювання та дохідності земель, який перебував на зберіганні у старости общини або місцевого священика. З цими матеріалами міг ознайомитися кожен, хто прагнув перевірити достовірність записів.

Проте, проведені Йосифом II заходи з оціню-

вання земель викликали незадоволення серед заможної частини населення. Великі та середні землевласники були зацікавлені в тому, щоб оцінка земель проводилася за даними, які вони самі повідомляли. Уже після смерті Імператора вони домоглися скасування податкової системи, в основі

якої були матеріали оцінки земель.

Майже після двох десятиліть після завершення робіт Йосифіканського земельного кадастру австрійський уряд не відмовився від думки взяти за основу розрахунків поземельного податку достовірніші дані, ніж відомості самих оподатковуваних і в 1817 р. прийняв рішення про тимчасове використання, з метою, оподаткування матеріалів того ж таки Йосифіканського кадастру. При цьому передбачалося в Йосифіканську метрику внести зміни, що сталися з 1788 р. у власності, площах та дохідності земель. Виправлення Йосифіканського кадастру загалом у Галичині було проведено у 1819-1923 роках, як наслідок виконання робіт стали матеріали тимчасового (так званого провізорного) францисканського кадастру.

У Східній Галичині в 1828 р. був запроваджений новий земельний кадастр, відомий під назвою “дефінітум”. Цей кадастр із незначними змінами проіснував на території Галичини аж до 1939 р. коли територію Галичини було приєднано до складу Радянської України. На відміну від попередніх кадастрів, в яких оцінка земель інколи проводилася за величиною валового доходу, кадастром “дефінітум” вона виражалася за показниками чистого доходу. Оцінці підлягали всі земельні угіддя, що поділялися на вісім класів залежно від генетичного виду ґрунтів та їх фізико-хімічних властивостей, висоти над рівнем моря, кліматичних умов, меліоративного стану, шляхів сполучення тощо. Класи земель встановлювалися залежно від розміру чистого доходу з різних за якістю земель за 15-річний період на підставі таких відомостей: пересічні ринкові ціни всіх продуктів землеробства; вартість робочої сили та ціна робочої худоби; ціна та орендна плата за окремі земельні ділянки, мастки і господарства; звіти з господарських книг про валовий дохід і витрати на виробництво.

Земельнокадастрові роботи завершувалися складанням зведених таблиць площ і дохідності земельних ділянок общин, на основі яких визначалися площі земель, які підлягали оподаткуванню, і суми чистого щорічного доходу. Результати земельнокадастрових робіт відображались на кадастрових картах.

У середині XIX ст. гостро постало питання про реформування земельно-аграрних відносин. Причиною цього став занепад панщинно-кріпосної системи господарства у Східній Галичині, Буковині та Закарпатті, яка значно гальмувала економічний розвиток Західної України. За цих умов австрійський та угорський уряди взяли на себе ініціативу розв’язання селянського питання — скасування кріпосне право. Таким чином землевласники втрачали верховну владу над селянами, які оголошувалися громадянами держави, за якими зберігалися землі, якими вони користувалися раніше. Проте, ще зберігалася земельна власність великих землевласників, монастирів і держави. На початку XX ст. вона становила в Галичині 40,3 %,

Північній Буковині — 46 %, Закарпатській Україні — 70,9 % [5].

Із кінця XIX ст. посилювалася руйнація поміщицької власності, вона почала переходити до орендарів, купців, селян. Із 1868 до 1884 року в Галичині діяв Рустикальний банк, який позичав селянам гроші під заставу землі та виконував функції посередника купівлі-продажу земель. За період 1881-1907 роки зафіксовано 4 тис. випадків купівлі-продажу поміщицької землі. У 1852-1912 роках поміщицька власність у Східній Галичині зменшилася з 44,4 % від загальної площі землі до 31,8 %. Проте українське селянство за 1852-1912 роки придбало близько 38 тис. га землі, а колоністи з Польщі та Західної Галичини — 237 тис. га [5].

Характерною ознакою аграрних відносин у Західній Україні була мобілізація земельної власності. На початку XX ст. у Галичині 43 % великої земельної власності займало магнатські латифундії площею понад 10000 моргів, 32,67 % усієї землі належало господарствам площею понад 1000 моргів. У Буковині 63 господарства, на кожне з яких припадало понад 2 тис. га, мали 30,2 % загальної кількості землі. В Закарпатській Україні 756 поміщикам (0,8 % загальної кількості землевласників) належало 45 % землі.

Великою кількістю землі володіла католицька й уніатська церкви, Буковинський православний релігійний фонд: у Галичині — 126 тис. га, в Буковині — 270, в Закарпатті — 20 тис. га [5].

Земельні (селянські) реформи решти території західноукраїнських земель, які входили до складу Російської імперії у 1861 р. теж відзначилися розпадом господарсько-кріпосної системи і виникненням нового капіталістичного ладу. Відбулися докорінні зрушення в розподілі земельної власності, які характеризувалися: ліквідацією особистої залежності селян від землевласників, наділення їх землею та визначення повинностей за неї.

Поворотним пунктом реформування земельних відносин став Указ “Про організацію землеустрою і утворення Комітету із землевпорядних справ” (4 березня 1906 р.). Для товарного селянського господарства урядом П.А.Столипіна в 1906-1911 роках було організовано проведення землепорядних заходів щодо ліквідації внутрішньо-господарського черезсмузжя, забезпечення приватної власності, поліпшення конфігурації земельних ділянок. Таким чином, в період реформи Столипіна землеустрій набув вирішального значення. Проте, Столипінська реформа не була завершена через першу Світову війну та Жовтневий переворот, тому в країні залишилась значна кількість малоземельних селян, що негативно впливало на подальший соціально-економічний розвиток регіонів.

Із 1919 р. в Закарпатті земельно-кадастрові роботи проводилися фінансовими органами Чехословаччини, в основу яких було запозичено методику австро-угорського кадастру. Характерною особливістю робіт чеського відомства кадастрових

вимірювань було приділення більшої уваги геодезичним і картографічним дослідженням.

Складно відбувалось становлення земельного законодавства в подальшому на західноукраїнських землях. 14 квітня 1919 року ЗУНР ухвалила Закон “Про земельну реформу” основу якого склали норми про конфіскацію поміщицьких, церковних земель і земель, які використовуються для спекуляції або тих, що не оброблялися своїми силами. Проте, в законі не зазначалось, яким чином вилучались землі – з відшкодуванням їхнім попереднім власникам чи ні, як надавалась земля громадянам ЗУНР – за викуп чи без такого. Але даний закон не був реалізований через низку історичних обставин, внаслідок яких у травні 1923 року ЗУНР припинила своє існування.

Важливе місце у проведенні земельнооцінювальних робіт у Східній Галичині належить створенню польського земельного кадастру (1935 р.). Він також базувався на методиці оцінки землі, розроблений у австро-угорських кадастрах. Оцінці підлягали шість видів земельних угідь: рілля, городи, сіножатті, пасовища, землі під водою і ліси, що у свою чергу, поділялися на три класи, а всі інші угіддя – на шість класів. Класи виділяли за відповідними ознаками, а всі чинники оцінювалися відповідною кількістю пунктів (балів), отримавши назву – “пунктовий” метод оцінки земель. Усі якісні ознаки ґрунтів оцінювалися сумою пунктів від 24 до 100, які характеризували різницю у чистому доході. Пунктовий метод оцінки земель мав практичне застосування не тільки у Галичині, а й на інших теренах. Однак його недоліком був довільний вибір і оцінка природних властивостей ґрунтів, тобто не враховувався одночасний вплив природних особливостей на врожайність культур.

Одним із перших декретів “совітської” влади був “Декрет про землю”, який відмінив приватну власність на землю, передбачав її націоналізацію з повною конфіскацією. Подальший крок у земельних відносинах в Україні було зроблено у грудні 1927 року - проголошено курс на колективізацію сільсь-

кого господарства. 15 грудня 1928 року був прийнятий закон “Общие начала землепользования и землеустройства”, в якому наголошувалася пріоритетність націоналізації земель, як основи “совітського” земельного ладу. У період суспільної колективізації було прийнято ряд законодавчих актів, направлених на створення колгоспного ладу, ліквідацію куркульства, закріплення колгоспного землекористування. Таким чином, починаючи з 1929 до 1935 року колективізація охопила тільки на Волині 91 % селянських господарств.

Після завершення Другої світової війни всі західноукраїнські землі були включені до складу Радянського Союзу, що певною мірою змінило характер ведення земельних відносин у них. Важливою дією “совітської” влади була подальша колективізація сільського господарства, що визначалося спеціальними постановами. Пленум ЦК ВКП(б), який відбувся в лютому 1947 року, переорієнтував землевпорядкування на однотипні сівозміни в усіх господарствах, незважаючи на різноманітний ґрунтовий покрив, неоднакову забезпеченість кормовими угіддями та інших чинників [9].

Висновки. Вивчення історичного шляху розвитку земельних відносин в Західній Україні дозволяє зробити висновок про те, що на кожному етапі розвитку регіону застосовувалися різноманітні правові та господарські методи щодо регулювання земельних відносин. Більшість із них спрямовувалися на забезпечення комфортного життя панівних верств населення: шляхти, поміщиків, магнатів, які, в свою чергу, примножували власні здобутки, нехтуючи загальносуспільними.

Проте, зазначимо і позитивні риси: по-перше – зацікавленість землевласників у раціональному та найпродуктивнішому використанні земельних ресурсів; по-друге – зосередженість значних площ угідь у незначній кількості землевласників. Тобто, саме той поділ певною мірою є виправдано раціональним щодо використання земель.

Література.

1. Аврех А.Я. Столыпин П. А. и судьбы реформ в России. / А.Я. Аврех – М.: Политиздат, 1991. – С. 121-125.
2. Германъ И.Е. История русского межевания. 3-е издание. / И.Е. Германъ – М.: Типолитография, 1914.
3. Грушевський М.С. Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. / М.С. Грушевський – К., 1991. – 560 с.
4. Даниленко А.С. Стан первинного ринку землі в Україні. / А.С. Даниленко // Власність в Україні. – 1 (2) 2001. – С 34-43.
5. Костецька Я.І. До історії земельних відносин і земельних реформ в Україні. / Я.І. Костецька // Вільний аграрник. – 1996. – № 1. – С. 136-142.
6. Кофод А.А. Русское землеустройство / А.А. Кофод. – С.-Пб.: Сельский вестник, 1914. – 127 с.
7. Муравйов А.В. Историческая география эпохи феодализма. / А.В. Муравйов, В.В. Самаркин. – М.: Просвещение, 1973. – 143 с.
8. Пашкевич І.П. Земельні аукціони: етапи розвитку і удосконалення / І.П. Пашкевич // Землевпорядний вісник. – №2. – К., 2008. – С. 9-10.
9. Третяк А.М. Історія земельних відносин та землеустрою : навч. посібник. / А.М. Третяк. – К.: Аграрна наука, 2002. – 208 с.

Стаття надійшла 25.10.2010 р.

УДК 911.3:[314+572,9]

Микола Назарук

ДЕМОГЕОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У М. ЛЬВОВІ НА ЗЛАМІ XX ТА XXI СТОЛІТЬ І ЇХ ВПЛИВ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ УРБОСИСТЕМИ

Вивчено особливості розвитку демографічних процесів у м. Львові на зламі XX та XXI століть. Розглянуто причини виникнення депопуляційних явищ, структуру зайнятості населення, аналіз тенденцій до зменшення населення, їх вплив на структуру виробництва у місті.

Ключові слова: демографічні процеси, зайнятість населення, демографічне навантаження населення працездатного віку.

Mykola Nazaruk. Demographic processes in the city of Lviv at the turn of the XX - XXI centuries and their influence on the functioning of the urban system. The peculiarities of the development of the demographic processes in the city of Lviv at the turn of the XX - XXI centuries are presented. Reasons for the causes of depopulation, employment structure, the analysis of tendencies for population decrease and their influence on the structure of production in the city are considered.

Key words: demographic processes, population employment, demographic load of working-age population.

У географії населення об'єктом дослідження є територіальні спільності людей, які сформувалися на базі суспільно – природного функціонування. Конкретним виразом об'єкта є населення окремого поселення. Сутнісною ознакою територіальної спільності населення є його єдність, яка обумовлена природними і суспільними взаємозв'язками, що виникають у результаті їх спільної життєдіяльності. Вивчення просторових особливостей життєдіяльності населення у всій сукупності його зв'язків і взаємообумовленостей, зумовлених затяжною економічною кризою на зламі XX та XXI століття на теренах міста Львова є метою нашої роботи. В цей період м. Львів пережив складні трансформаційні процеси. Демонтаж структур планової економіки і створення ринкових відносин йдуть пліч – о – пліч і є болісними для широких верств населення. Криза, яка була спричинена адапційними процесами, різко вплинула

на демографічні процеси на території одного з найбільших промислових, економічних та наукових центрів Західної України м. Львова. Прискорення трансформаційних процесів у житті суспільства, що спостерігалось на зламі тисячоліть зумовило актуальність дослідження проблем, пов'язаних із формуванням демографічних втрат та пошуків шляхів їх розв'язання. Комплексному теоретико-практичному дослідженню питань організації зайнятості населення в умовах адаптації економіки до ринкових відносин присвятили свої праці українські вчені Е. Лібанова, В. Стешенко, О. Рудницький, О. Хомра, Л. Шевчук.

Негативні тенденції у природному відтворенні населення стартували з 1995 року і в 2000 році досягнули найвищого показника (-2 196), а через десять років процес природного руху населення, хоча і був від'ємний, але вже стабілізувався (рис. 1, 2).

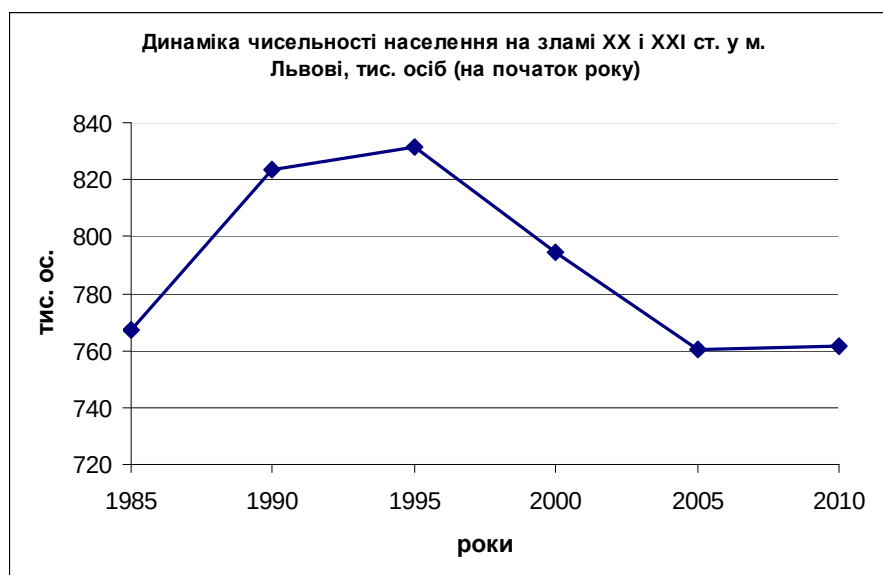

Рис. 1. Динаміка чисельності населення м. Львова у 1985–2010 рр.

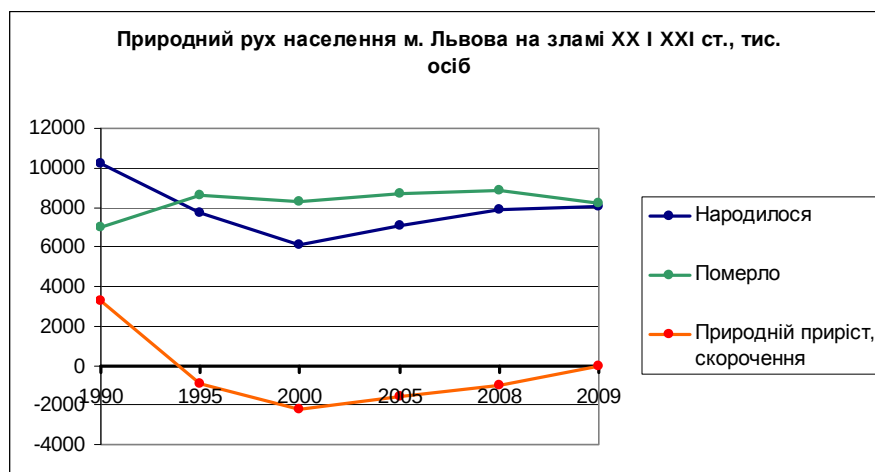

Рис. 2. Природний рух населення м. Львова у 1990–2009 рр.

На зламі тисячоліть у м. Львові не було навіть простого відтворення поколінь, що негативно вплинуло на формування в майбутньому трудового потенціалу. Скорочення народжуваності, зумовило

процеси “старіння населення”, збільшення кількості осіб старшого віку, призвело до зростання демографічного навантаження на населення працездатного віку (рис. 3, 4, 5).

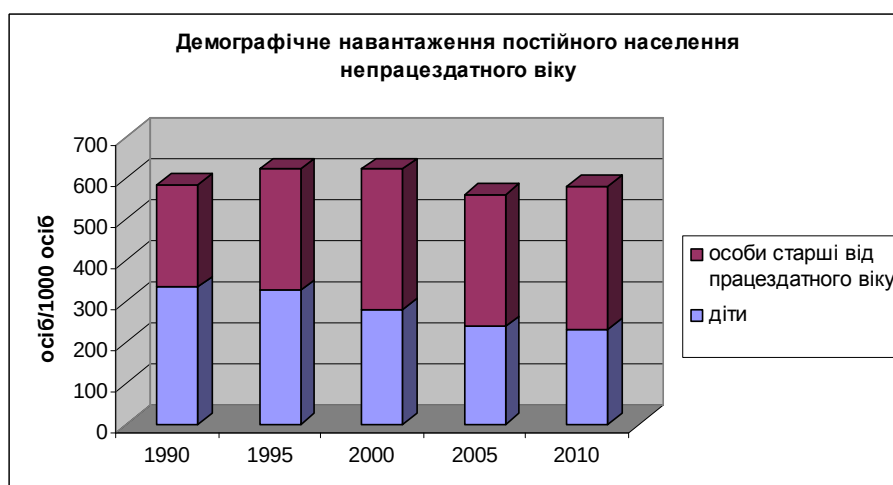

Рис. 3. Демографічне навантаження постійного населення непрацездатного віку у м. Львові у 1990–2010 рр.

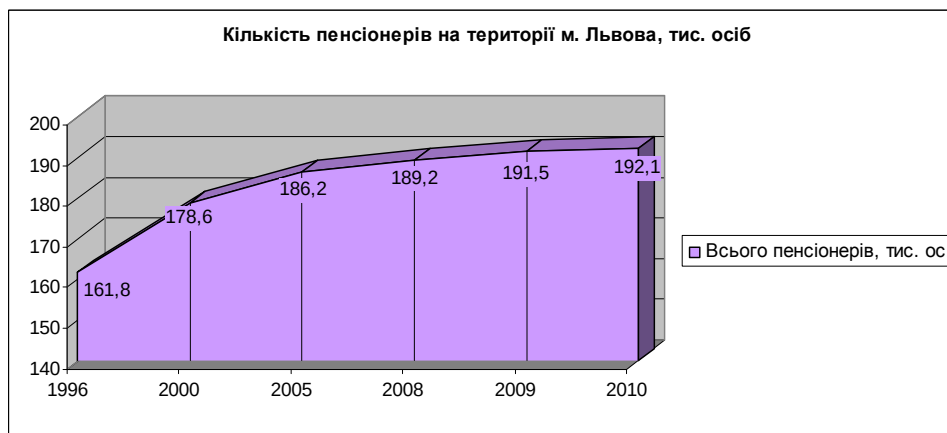

Рис. 4. Кількість пенсіонерів у м. Львові у 1996–2010 рр.

Структурні зміни в економіці вплинули на характер міграційних процесів на території міста. Кількість осіб, що доїжджають щодня на роботу, зменшилася удесятеро. У 80 – ті роки ХХ століття щоденно довозилося 120 тисяч мігрантів з навколишніх сіл і міст області. Значна частина працівників у господарстві міста забезпечувалася за рахунок маятникових мігрантів. Близько 60% маятникових мігрантів були прописані в п'яти адміністративних районах навколо Львова – Пустомитівському, Яворівському, Городоцькому, Мостиському і Жовківському. Особливо багато маятникових мігрантів було у виробничих об'єднаннях “Елек-

трон”, “Конвєср”, “Автонавантажувач”, “Львівприлад”, на автобусному, інструментальному й арматурному заводах. Радіус щоденного доїзду мігрантів до Львова становив до 80 – 90 км. В кінці ХХ століття ситуація різко змінилася. Більшість великих підприємств оголосили себе банкрутами і припинили роботу. Люди почали повертатися у село, у великих кількостях виїжджати у інші країни в пошуках кращої роботи. З'явилися мігранти навпаки – люди, що виїзджали на сезон на роботу (в село, Росію, Захід). З поглиначів мігрантів Львів перетворився на їх постачальника.

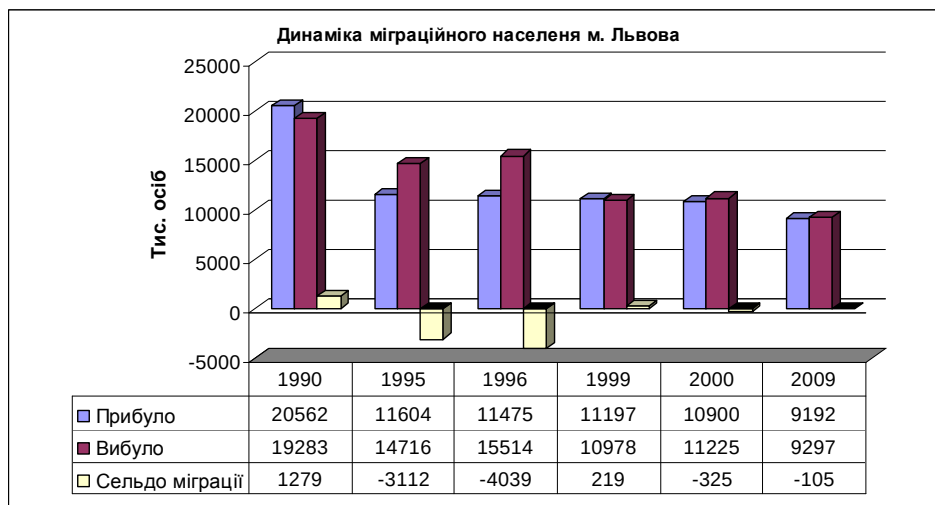

Рис. 5. Динаміка міграційного населення м. Львова у 1990–2009 рр.

Вперше за повоєнні роки у Львові на зламі ХХ та ХХІ століття було зафіксовано зменшення загальної кількості населення, яке розпочалося у 1993 і тривало аж до 2003 року. Основним чинником такого скорочення став міграційний вплив населення

(від'ємне сальдо міграції). Структурна переорієнтація економіки призвела до скорочення працівників та зростання безробіття. У міському центрі зайнятості розпочали розраховувати навантаження на одне вільне робоче місце, це вперше за післявоєнний період.

Рис. 6. Кількість безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості м. Львова у 1995–2010 рр.

Недостатньо продумане, нескоординоване та нецілеспрямоване управління відповідними відомчими і територіальними структурами, неврахування міграційних процесів призвело до того, що наприкінці ХХ століття у статистичних даних про

населення міста з'явилася графа “рівень зареєстрованого безробіття на кінець року”. Як видно з рис. 7, найбільший рівень безробіття зафіксований у 1999 році і становив 3,38 % (або 16 366 осіб).

Рис. 7. Рівень безробіття за даними державної служби зайнятості у м. Львові у 1995–2010 рр.

У процесі приватизації державної власності започаткувалися тенденції скорочення працівників на приватизованих підприємствах. Дефіцит державного бюджету спонукав уряд скорочувати витрати на утримання бюджетної сфери. Скорочення чисельності працюючих спостерігається в сферах освіти, науки, культури, охорони здоров'я, надання послуг населенню.

Формування активного ділового середовища на зламі століть сприяло розвитку малого підприємництва у м. Львові. Динаміка розвитку малих підприємств відображена на рис. 8. Мале підприємництво сприяло вирішенню проблем зайнятості. Воно створювало нові робочі місця, а також поглинало надлишкову робочу силу під час циклічних спадів та структурних зрушень в економіці.

Рис. 8. Кількість підприємств на 10 тис. наявного населення м. Львова у 2000–2009 рр.

Станом на 1.01. 2010 року кількість найманих працівників малих підприємств становила 31,7 тис. осіб. Найбільша частка малого бізнесу зосереджена в сфері роздрібної торгівлі та громадському харчуванні.

Рис. 9. Частка найманих працівників малих підприємств у загальній кількості найманих працівників на підприємствах – суб'єктах підприємницької діяльності у м. Львові у 2000–2009 рр.

За період реформування економіки міста зміни, що відбулися в сфері відносин власності, безпосередньо вплинули на структуру трудових ресурсів, їх розподіл за сферами прикладання праці. При цьому проявились і продовжують існувати і діяти тенденції скорочення працівників як на приватизованих, так і державних підприємствах, зростає приховане та відкрите безробіття. В цей період висока мобільність кадрів спостерігається, в

основному, у виробничій сфері. Слід констатувати, що рівень безробіття зростає, а попит на трудові ресурси знижувався. У Львові, як у всій країні, значних масштабів набуло приховане безробіття, коли працівники багатьох підприємств вимушено зайняті неповний робочий день, працювали лише кілька днів на тиждень чи знаходилися в безоплатних відпустках, з ініціативи адміністрації і т.п.

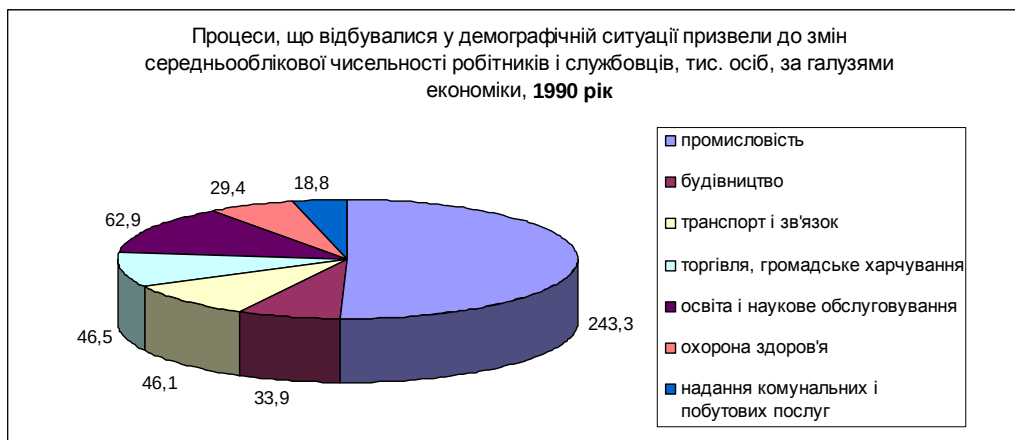

Рис. 10. Середньооблікована чисельність робітників і службовців у галузях економіки м. Львова у 1990 р.

За роки незалежності суттєво змінилася структура промислового виробництва. У продовж декількох десятиліть провідне місце серед галузей промисловості займало машинобудування та металообробка (ще у 1991 році – 59,3 %, де переважала продукція військово-промислового комплексу, а саме

приладобудування. Станом на 1.01.1991 року було працюючих: на ВО “Львівприлад” – 6152 особи, ВО “Полярон” – 10293 особи, заводі “Мікроприлад” – 4119 осіб, заводі “Біофізприлад” – 2110 осіб. Тепер домінуючою є харчова промисловість (рис. 10).

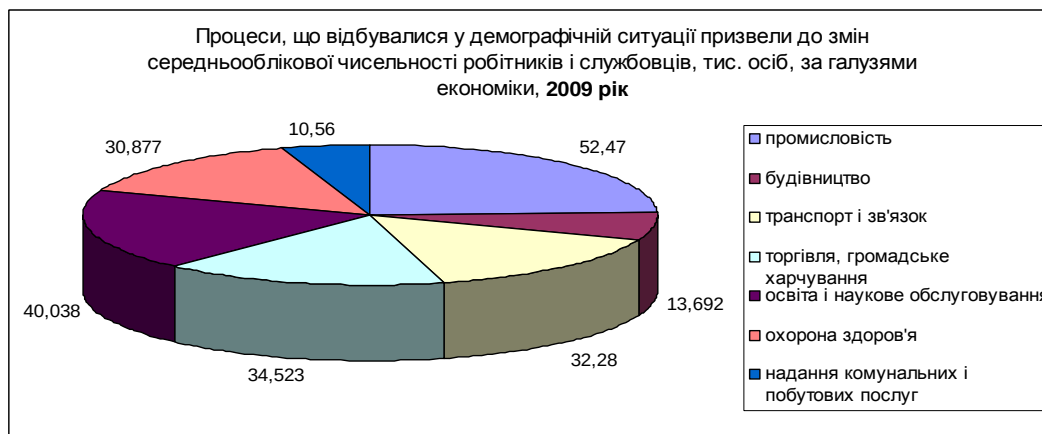

Рис. 10. Середньооблікована чисельність робітників і службовців у галузях економіки м. Львова у 2009 р.

Висновки:

- унікальність демографічної кризи на зламі віків є продуктом еволюційного демографічного переходу з надзвичайно несприятливими умовами, спричиненими соціально-економічною кризою;
- конструктивно-географічне дослідження демографічних процесів у Львові в період здобуття незалежності України і самостійного управління

соціально – економічним розвитком стверджує, що спільність людей – соціум у своєму розвитку як компонент урбосистеми – став індикатором її розвитку та модифікації;

- процес регулювання зайнятості населення має забезпечити найефективніше використання трудового потенціалу для отримання максимального економічного і соціального ефекту.

Література

1. Демографічні перспективи України до 2026 року / Нац. акад. наук; Ін-т економіки: [Стешенко В., Рудницький О., Хомра О., Стефановський А.]. – К., 1999. – 55 с.
2. Основні економічні та соціальні показники міста Львова за 1990–2000 роки. – Львів, 2002. – 167 с.
3. Львів у цифрах. Статистичний збірник. / Головне управління статистики у Львівській області. – Львів, 2006. – 102 с.
4. Назарук М.М. Львів у XX столітті: соціально-екологічний аналіз. – Львів: Укр. акад. друкарства, Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 348 с.
5. Статистичний щорічник Львівської області за 2009 рік. / Головне управління статистики у Львівській області. – Львів, 2010.
6. Шевчук Л.Т. Медико-соціальні аспекти використання трудового потенціалу: регіональний аналіз і прогноз. – Львів, 2003. – 489 с.

Стаття надійшла 11.03.2012 р.

УДК 712.5:504.064.4

Ірина Гамалій

ІНЖЕНЕРНІ СПОРУДИ ВОДНИХ ЛАНДШАФТНО-ІНЖЕНЕРНИХ СИСТЕМ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ: СТАН І ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті наведено результати еколого-географічного аналізу інженерних споруд як одного з блоків водних ландшафтно-інженерних систем Правобережного Лісостепу України на прикладі басейнів рік Рось, Дністер, Південний Буг. Проаналізовані сучасний стан і функціонування цього блоку, названі основні причини аварій інженерних споруд.

Ключові слова: активні інженерні споруди, водні ландшафтно-інженерні системи, Правобережний Лісостеп України, функціонування.

Iryna Hamaliy. Engineering structures of water landscape and engineering systems of the Right Bank Forest-Steppe Ukraine: their condition and problems of functioning. This article outlines the results of the ecological-geographical analysis of engineering structures as one of the blocks of water landscape-engineering systems in the Right Bank Forest-Steppe Ukraine using as example the rivers Dniester, Pivdennyi Buh, and Ros' river basins. Current conditions and functioning of this block are described, and the basic reasons for failures of engineering structures are identified.

Key words: active engineering structures, water landscape-engineering systems, Right Bank Forest-Steppe Ukraine, functioning.

Постановка проблеми. Правобережний Лісостеп України (ПрЛсУ) вирізняється високим рівнем зарегульованістю річок. За деяким винятком, тут на 1 км² території припадає близько 1 га водного дзеркала водойм. Понад 1 га/км² становить водна поверхня ставів і водосховищ у Вінницькій, Київській, Одеській, Черкаській, Кіровоградській областях та в басейнах Південного Бугу, окремих приток Дністра, Дніпра (зокрема, р. Рось) [1, 20]. Штучні водойми відіграють важливу роль у формуванні сучасного ландшафту і водно-ресурсного потенціалу ПрЛсУ.

Стійке зниження водоспоживання у басейнах рік Рось, Дністер, Південний Буг у межах ПрЛсУ є наслідком загальноекономічних змін постпереходного періоду [1, 7–9, 10, 13, 14, 20]. Він характеризується поступовим зниженням темпів гідротехнічного будівництва, що пов'язано зі зменшенням їхнього використання в господарській діяльності. У цей період спостерігалось інтенсивне погіршення

геоекологічного стану природної і гідротехнічної систем штучних водойм. Це відбивається на динаміці рівня води в напрямі зменшення амплітуди коливання і стабілізації, що прискорює заростання акваторії вищою водною рослинністю, заболочування, замулення, призводить до зміни хімічного складу води та інших негативних явищ.

Однієї з найважливіших тем, що обговорюються сьогодні, є проблеми стійкості функціонування (розвитку) гідротехнічних комплексів і розроблення превентивних заходів, спрямованих на безпечне функціонування гідротехнічних споруд.

Прикладами нестійкої рівноваги для систем “Водосховище – Навколишнє природне середовище” може бути аварійна ситуація, пов'язана з переповненням об'єму водосховища і наступним переливанням води через гребінь греблі, руйнуванням напірного фронту і переходом системи в нові просторово-часові межі, або повним замуленням чаші водосховища і відповідно переходом системи

на новий рівень функціонального розвитку [15].

Вивчення штучних водойм як водних ландшафтно-інженерних систем (ВЛІС) дозволяє прогнозувати процеси їхнього функціонування і запобігти негативним явищам в процесі експлуатації.

Водні ландшафтно-інженерні системи – географічні антропогенні блокові системи – водосховища, стави, канали, які займають проміжне положення між ландшафтними системами (ЛС) та інженерними спорудами (ІС), функціонування яких контролюється управлінською підсистемою (УП) в особі людини, що надає право називати їх ландшафтно-інженерними системами (ЛІС) [7–9].

У певному сенсі їх можна розглядати у якості «нових» інтегративних геосистем – аналогів природних водойм, але з наголосом на те, що ВЛІС (водосховище, став) функціонує як стійка система доти, доки існує гребля чи / та дамба, що їх утримують.

Структурно-функціональні особливості ІС залежать від призначення (використання) певної ВЛІС. Вони можуть бути представлені виробничою чи невиробничою сферами (ВЛІС виробничого призначення: водопостачання, регулювання стоку, зрошення, риборозведення, енергетика, боротьба з повеннями та паводками; ВЛІС невиробничого призначення: рекреація, декорація, покинуті водойми). ІС за їх функціональністю можна поділити на активні та покинуті.

Таким чином, вивчення еколого-географічних проблем і структурно-функціональних змін ВЛІС басейнів р. Рось, Південний Буг, Дністер у межах ПрЛсУ є особливо актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Запропоноване дослідження базується на теоретико-методологічних основах і принципах еколого-географічного аналізу (ЕГА) і оцінювання територій, сформованих у наукових працях В.А. Барановського (2001, 2006), С.О. Афанасьєва, М.Д. Гродзинського (2004), В.М. Пашенка (1994); систематизації антропогенних ландшафтів і комплексів, запропонованій Г.І. Денисюком (1998); питаннях безпеки експлуатації гідротехнічних споруд, розглянутих Л.К. Малик (2001, 2005); системному підході в оцінці впливу водосховищ на довкілля, запропонованому В.Л. Бондаренком, В.Б. Дьяченком та ін. (2006) та наших попередніх дослідженнях [7–9]. Разом із тим питання ЕГА ВЛІС з урахуванням комплексного басейнового підходу на основі екосистемного принципу для обґрунтованого прийняття рішень щодо раціонального використання і охорони водних ресурсів басейнів надмірно зарегульованих рік досліджується недостатньо.

Виходячи з актуальності порушених проблем, **метою дослідження** є еколого-географічний аналіз особливостей стану і функціонування активних інженерних споруд ВЛІС в умовах ПрЛсУ.

Виклад основного матеріалу. Серед ІС досліджуваних об'єктів, зокрема гребель, є такі, що експлуатуються сотні років і зарекомендували себе загалом стійкими спорудами. Наприклад, Білоцерківське середнє (1830 р., р. Рось), Паволоцьке

(1863 р., р. Роставиця), Строківське (1880 р., р. Роставиця), Саливківське (2-га полов. 19 ст., р. Протока), Скибинецьке (1898 р., р. Роська), Шамраївське (поч. 20 ст., р. Роставиця), Комунарівське (1883 р., р. Постолова), Турбівське (1892 р., р. Десна), Писарівське (1898 р., р. Постолова), Новогребельське (1899 р., р. Десна) водосховища [2–5, 16].

Але більшість гребель побудовано за сучасними методами, на основі сучасних інженерних проєктів. Надійнішими виявилися бетонні і буюбетонні греблі [12] (наприклад, відповідно Білоцерківське верхнє (Глибочанське), Стеблівське водосховища (р. Рось); Сабарівське, Первомайське водосховища (р. Південний Буг) та Щербаківське, Дибинецьке, Богуславське, Корсунь-Шевченківське водосховища (р. Рось); Сутиське, Брацлавське, Чернятське водосховища (р. Південний Буг) [2–5, 16]), приблизно у 3 рази менш надійними виявилися кам'яно-земляні греблі [12] (наприклад, Білоцерківське середнє водосховище (р. Рось), Саранське водосховище (р. Південний Буг) [2–5, 16]), руйнація яких викликається переливанням води через гребінь і відмовою у роботі затворного обладнання, засміченням водоскидних отворів сміттям, торфовими масивами, які спливають тощо. Найбільша кількість аварій відзначена на ґрунтово-насіпних греблях [12], які складають більшість для ІС ВЛІС досліджуваного регіону.

Безпека ІС, особливо невеликих, знижується також через відсутність у більшості власників ВЛІС проєктної документації, що заважає оцінити їх стан і безпеку, встановити відповідність забезпеченості розрахункових витрат водоскидів класу споруд. Через це, а також через майже щорічне розмивання і нерівномірне відновлення їхніх гребель надавати докладні дані про них важко.

Через те, що ВЛІС базуються на місцевому поверхневому весняному стоку якість їхнього функціонування багато в чому визначається надійністю розрахунків місцевого стоку.

Безсистемне створення ВЛІС на малих ріках, яке використовується у багатьох випадках на низькому інженерному рівні, має несприятливі економічні і екологічні наслідки. Прикладом інженерної і технічної недосконалості можуть бути сотні малих і дуже малих ставів, втрати на випаровування і фільтрацію в яких складають понад 40 % їхньої корисної віддачі.

Сьогодні у басейнах рік Рось, Південний Буг, Дністер у межах ПрЛсУ функціонують малі ГЕС. Це такі відносно потужні станції як Гайворонська, Корсунь-Шевченківська, Стеблівська, Ладижинська, Сандрацька, Юрпільська, Дибинецька та інші [17–19]. Гідросилове, гідромеханічне та електросилове обладнання ГЕС значно або повністю зношене. Споруди напірного фронту мають пошкодження, які в окремих випадках можуть призвести до аварії. У нижніх б'єфах також відбувається розмивання кріплення водозливних і берегових ділянок [10, 13, 14, 17–19].

Поряд із діючими існують також ГЕС, що виведені із експлуатації – законсервовані або спи-

сані. На сьогодні вони знаходяться у вкрай незадовільному стані і використовуються, в кращому випадку, для господарських потреб – як склади, контори, бази відпочинку. Але до сьогодні ці ГЕС у складі гребель приймають участь в утворенні напірного фронту та в забезпеченні зв'язку між берегами. За умови значного знесення та відсутності контролю сучасна “експлуатація” приховує в собі загрозу виникнення аварійної ситуації. Доцільно продовжити розпочату у 2000 році ґрунтовну програму технічного переозброєння активних ІС малих ГЕС і реконструкції та відновлення недіючих.

Технічний стан ІС впливає на якість води (гідрохімічний аспект), наприклад, на вміст розчиненого кисню; на інтенсивність процесів заростання і замулення, останнє, насамперед, позначається на морфологічних, морфометричних і гідрологічних особливостях, зокрема, на глибині й об'ємі; на гідробіологічних показниках, наприклад, відсутність ефективних систем рибозахисту на більшості водозабірних, гідротехнічних перепускних спорудах призводить до травмування, загибелі та зниження видового складу риби.

Заболоченню прибережних зон та верхів'їв ВЛІС сприяло, зокрема, невиконання службою експлуатації періодичного промивання водойм, яке при сучасному стані водоскидів здійснювати фактично неможливо: більшість споруд не має донних водопропускних отворів, а значна кількість наявних знаходиться в неробочому стані (перекосені затвори, відсутні підйомники).

Водоскидні та водопропускні споруди на водосховищах басейну р. Рось на 60 % знаходяться в задовільному стані, за винятком того, що їхня пропускна здатність не відповідає розрахунковим витратам. Існують водоскидні споруди незадовільної конструкції на р. Протока (окрім Ксаверівського водосховища) через їхню незначну пропускну здатність. Наприклад, до об'єктів підвищеної небезпеки у басейні р. Рось, де можлива аварійна ситуація, належать: Білоцерківське середнє водосховище, ІС якого потребують ремонту дамби і підйомних механізмів; ІС Білоцерківського верхнього водосховища потребують ремонту сегментних затворів; ІС Тетіївських водосховищ № 1, 2, 3 і Скибинецького водосховища – ремонту водоскидних споруд; потребують ремонту гребля, із пониженням НІР дамби на 0,5 м, і водовипуски Щербаківського водосховища; ІС Косівського водосховища – ремонту донного водовипуску; ІС ставів на р. Роська – ремонту водоскидних споруд і укріплення дамби; ІС ставів на р. Сквирка – ремонту гвинтопідйомного механізму [10].

Реконструкція гідровузлів передбачає роботи із переобладнання, технічного переозброєння водоскидів та водовипусків за індивідуальним підходом. Аварійні споруди пропонується ліквідувати та побудувати нові, з урахуванням пропуску максимальної розрахункової витрати. На спорудах, які знаходяться у задовільному стані, але не пропускають витрату високої забезпеченості, пропонується часткова реконструкція, що полягає у заміні підйомного обладнання та у зведенні додаткових

скидних споруд на недостатню пропускну спроможність [10, 13, 14, 17, 18].

Незадовільний технічний стан ІС є однією з причин, що може призвести до переведення низки водосховищ у категорію ставів (наприклад, Бабинецьке, Володарське, Животівське, Медівське, Новофастівське, Оратівське, Сніжнянське водосховища басейну р. Рось) [11]. Реконструкції потребують всі водосховища басейну р. Рось, з них 33,3 % – досипання каменем земляних гребель, 37 % – кріплення каменем земляних гребель, 96,3 % – реконструкції водоскидних споруд, 94,4 % – благоустрою, 100 % – днопоглиблювальних робіт [9].

43 % водосховищ басейну Південний Буг Одеської області перебувають у незадовільному технічному стані, в той час як 98 % ставів мають задовільний стан [14].

Загальна площа водосховищ Вінницької області менша від проектних даних приблизно на 1,0 тис. га [6]. Зменшення площ водного дзеркала і корисного об'єму сталося через незадовільний стан ІС, замулення та заболочення верхів'їв водосховищ.

За результатами інвентаризації, кадастрового і гідрографічного знімання виявлено, що для ряду водосховищ об'єм становить від 0,6 до 0,9 млн м³: басейн Південного Бугу – Слободомежирівське водосховище (р. Думка), Карабелівське водосховище (р. Кіблич), Осіївське водосховище (р. Оса), Балабанівське водосховище (р. Гірський Тікич), Слободищевське водосховище (р. Сорока); басейн Дністра – Тарасівське водосховище (р. Мурафа) [6].

На теперішній час значна кількість ставів басейну р. Рось мають незадовільний стан. Чаші ставів замулені на 60 % їх загального об'єму. Потужність донних торфово-мулових відкладень досягає 0,30–2,0 м, а мулових відкладів в пониженнях заплав та у тальвегах балок – 3,0–5,0 м [2, 10]. Ложа ставів у прибережних зонах та у верхів'ях заросли повітряно-водною рослинністю, на мілководді спостерігаються зарості чагарників та дерев. Місцями зарості займають 50–70 % загальної площі водного дзеркала [9].

Реконструкції та технічного вдосконалення потребують ІС рибогосподарського ставкового фонду (Вінницький, Білоцерківський, Київський, Житомирський, Черкаський рибокомбінати). До 300 га загальної площі нагульних ставів не використовується внаслідок відсутності ГТС (верховин та випусків) [10, 14].

На більшості ставів ІС (водоскидні (водопропускні) споруди) мають примітивні конструкції, окрім тих, які побудовані за останні 25–30 років і складають лише третину від наявних споруд. Така застаріла конструкція, не дозволяє маневрувати запірною-підйомним обладнанням, тому неможливо регулювати рівень води та забезпечити належний режим пропуску повеней. Якщо, до того ж, пропускну спроможність цих споруд не розрахована на пропуск максимальної розрахункової витрати, то при проходженні повеней високий рівень спричиняє підтоплення (затоплення) берегової зони та призводить до переливання води через греблі, що в свою

чергу, викликає розмивання. Проїжджі частини гребель ставів пропонується закріпити ґрунтово-щебіньковим покриттям. Це мінімально необхідний захід із умов експлуатації.

Практика експлуатації ВЛІС досліджуваних басейнів у межах ПрЛсУ показує, що у 70 % випадків руйнація гребель ставів відбувається внаслідок виходу з ладу водоскидів. Причина полягає, насамперед, у невідповідності розрахункових показників максимальних витрат і об'ємів, які фактично спостерігаються.

Запропоновані об'єми реконструкції водоскидних та водопропускних споруд до певної міри вирішують питання безаварійного пропуску повеней і ліквідації підтоплення та затоплення призаплавних земель. Заходи із поліпшення стану ВЛІС мають локальний характер і направлені, в основному, на подолання негативних наслідків, а не на запобігання (усунення) причин, що їх зумовили, і не завжди враховують вплив заходів на загальний стан у басейні річки. Необхідно перейти від спонтанного використання річок і збудованих на них ВЛІС до їх грамотної інженерної експлуатації на основі комплексного басейнового підходу.

Тепер 10 водосховищ та близько 300 ставів басейнів р. Рось і Південний Бугу межах Київської області потребують комплексної реконструкції. Наприклад, через недосконалі інженерні конструкції гідротехнічної споруди Стеблівського водосховища (р. Рось) в літній період систематично виникають надзвичайні ситуації щодо якості води на водозаборі м. Корсунь-Шевченківський; внаслідок замулення Веселокутського водосховища (р. Гнилий Тікич) під час весняної повені та дощових паводків виникає підтоплення прилеглої території; у незадовільному стані знаходиться Щербаківське водосховище, яке замулене на 70 %, чаша заросла водною рослинністю, чагарниками, деревами. Пропускна спроможність його зменшилася в процесі експлуатації. Через це масиви, розміщені нижче від греблі Володарського водосховища, підтоплюються при підвищенні рівня води в руслі р. Рось та в Щербаківському водосховищі. Через це доцільно утримувати рівень води у Щербаківському водосховищі на 0,9 м нижче від нормального підпірного рівня (НПР), Володарському – на 0,2 м нижче цього рівня. Постало питання щодо ліквідації дамби Володарського водосховища [10].

Через незадовільний стан ІС і підняття рівня води в ставах, які збудовані на р. Рось (Білоцерківський, Богуславський райони Київської області) і її притоках: правій притоці без назви,

р. Поправці, р. Красній та на лівих притоках р. Протоки у Білоцерківському районі, на р. Красилівка (басейн Гнилого Тікича) відбувалося підтоплення прилеглих територій [10, 14].

Розроблені басейновими управліннями водними ресурсами (БУВР) програми щодо покращення технічного стану ВЛІС фактично не фінансуються через брак коштів, тому виконуються лише найнеобхідніші роботи: часткові ремонти дамб, гідротехнічних споруд, берегоукріплювальні роботи для забезпечення їх роботи в повеневий період [10, 13, 14].

Для безпеки експлуатації ВЛІС важливо оцінити причини, що приведуть до ушкодження або руйнування ІС (зокрема, гідровузлів). До чинників ризику відносять як природні явища, так і діяльність людини [12]. Головним же антропогенним чинником ушкодження інженерних (гідротехнічних) споруд служить відсутність або недостатнє гідрологічне і інженерно-геологічне обґрунтування проектів.

У результаті проведених досліджень нами виділені такі основні причини аварій ІС: порушення правил експлуатації; часткова або повна відсутність проектної документації; невиконання ремонту укосів земляних гребель; неправильне регулювання стоку ВЛІС внаслідок чого ІС працюють в інтенсивнішому режимі, ніж передбачено проектом; капітальний ремонт ІС, обумовлений термінами експлуатації ВЛІС, замінюється поточним ремонтом.

Для оцінювання стану ІС варто враховувати, зокрема рівень спрацювання системи шлюзів, наявність ушкоджень ґрунтово-накидної греблі, характер функціонування і рівень руйнації паводкового (аварійного) водоскиду.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз причин нестійкого функціонування, виходу з ладу і негативного впливу ВЛІС на ландшафти прилеглих територій показав, що в значній мірі це зв'язано з відсутністю проектного обґрунтування, з неврахуванням природних чинників, порушенням норм і правил при будівництві. Профілактична стратегія раціонального водокористування можлива за умови переходу на басейновий принцип управління ВЛІС і ландшафтне планування. Необхідно до мінімуму скорочувати мілководні площі, збільшувати корисний обсяг води шляхом поглиблення водної чаші і будівництва технічно бездоганних ІС. Здійснення цих заходів дозволить збільшити амплітуду коливання рівня води, зменшити швидкість заростання ВЛІС, ступінь їхнього замулення і забруднення, забезпечить можливість управління їх, підвищивши їх ресурсний потенціал.

Література

1. Водне господарство в Україні / [за ред. А.В. Яценка, В.М. Хорєва]. – К.: Генеза, 2000. – 456 с.
2. Водогосподарські паспорти ставів басейну р. Рось. – Біла Церква: БМУВГ, 2005, 2008.
3. Водохозяйственные паспорта водохранилищ бассейна р. Рось. – Киев: Укргипроводхоз, 1980, 1983, 1984, 1985, 1986.
4. Водохозяйственные паспорта водохранилищ Винницкой области. – Киев: Укргипроводхоз, 1980, 1985.
5. Водохозяйственные паспорта водохранилищ Винницкой области. – Хмельницкий: филиал института "Львовгипроводхоз", 1985.
6. Гавриков Ю.С. Водний фонд Вінницької області: довідник / Ю.С. Гавриков, О.М. Коник. – Вінниця:

- RomiK°, 2006. – 144 с.
7. Гамалій І.П. Водні ландшафтно-інженерні системи Правобережного Лісостепу України: історія водогосподарського будівництва / І.П. Гамалій // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – 2010. – Випуск 21. – С. 97-103.
 8. Гамалій І.П. Історія розвитку будівництва водних ландшафтно-інженерних систем світу та України / І.П. Гамалій // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. – 2008. – Т. №1 (випуск 25). – С. 3-11.
 9. Гамалій І.П. Еколого-географічний аналіз активних інженерних споруд і управлінської підсистеми водних ландшафтно-інженерних систем басейну р. Рось / І.П. Гамалій // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия “География”. – 2009. – Т. 22 (61), № 2. – С. 177-187.
 10. Звіт про діяльність БУВР р. Рось з питань управління і контролю за раціональним використанням і охороною вод та відтворенням водних ресурсів у 2009 році // Біла Церква: БУВР р. Рось, 2010. – 95 с.
 11. Зміна категорій для деяких водойм Вінницької області з уточненням їх площ та об’ємів: протокол спільної технічної наради обласних управлінь по водному господарству і земельних ресурсів від 10.09. 2003 р. – Вінниця, 2003.
 12. Малик Л.К. Повреждения гидроузлов и их последствия / Л.К. Малик, Н.И. Коронкевич, Е.А. Барабанова // Вод. ресурсы. – 2001. – Т. 28, № 2. – С. 148-152.
 13. Річний звіт Дністровсько-Прутського БУВР “Про роботу з питань управління водними ресурсами та контролю за раціональним використанням і охороною вод та відтворенням водних ресурсів у 2009 році”. – Чернівці: Дністровсько-Прутське БУВР, 2010. – 339 с.
 14. Річний звіт про діяльність басейнового управління водними ресурсами річки Південний Буг з питань управління і контролю за раціональним використанням і охороною вод та відтворенням водних ресурсів за 2009 рік. – Вінниця: БУВР річки Південний Буг, 2010. – 240 с.
 15. Системный подход в оценке воздействия водохранилищ на окружающую среду / В.Л. Бондаренко, В.Б. Дьяченко, В.В. Гутенев, А.В. Федорян // Проблемы региональной экологии – 2006. – № 5 – Режим доступа до журн.: <http://www.ecoregion.ru/journal.php?num = 15.02.2011>.
 16. Справочник по водохранилищам СССР. Часть II. Водохранилища объемом от 1 млн м³ до 10 млн м³. Книга III. Водохранилища Украинской ССР. Экономические районы № 24, 25, 26. – Москва: Всесоюзное проектно-изыскательное и научно-исследовательское объединение “Союзводпроект”, 1989. – С. 203-216.
 17. Схема комплексного использования и охраны водных ресурсов бассейна р. Рось. I этап. Современное состояние и предварительный водохозяйственный баланс. Пояснительная записка // Госводхоз Украины Укрводпроект. – Киев, 1993. – 343 с.
 18. Схема комплексного використання та охорони водних ресурсів басейну р. Рось. Розділ 2. Загальна пояснювальна записка // Держводгосп України Укрводпроект. – Київ, 1996. – 265 с.
 19. Проблемы восстановления и развития малой гидроэнергетики Украины [Електронний ресурс] / Оксана Ливень – Режим доступу: <http://www.uaenergy.com.ua/c225758200614cc9/0/a336e3cb228245c6c22577970051153c>. – 13.09.2010.
 20. Яцик А.В. Водогосподарська екологія: у 4 т., 7 кн. / А.В. Яцик. – К.: Генеза, 2004. – Т. 3, кн. 5. – 2004. – 496 с.
- Стаття надійшла 28.04.2011 р.*

УДК 911.372.2

Світлана Добровольська

ЕТАПИ УТВОРЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ У ДНІСТЕРСЬКОМУ КАНЬЙОНІ

Для 485 із 517 населених пунктів Дністерського каньйону виявлені 19 етапів їхнього утворення. Просторово-часовий ретроспективно-сучасний аналіз поселень проведений за адміністративно-територіальними частинами регіону – районами і областями. Встановлені також три макроетапи виникнення поселень – ранній, середній і пізній, для яких запропоновані кількісні параметри: різке або плавне піднесення та різкий або плавний занепад.

Ключові слова: населені пункти, поселення, етапи, макроетапи, утворення

Svitlana Dobrovols'ka. Stages of formation of settlements in the Dniester Canyon. 19 stages of settlement formation were identified for 485 of the 517 settlements in the Dniester Canyon. A spatio-temporal retrospective-contemporary analysis of settlements was conducted according to the administrative-territorial structure of the region – rayons and oblasts. Three macrostages of origin of settlements were established –

early, middle and late – for which quantitative parameters were proposed – sharp or smooth rise and sharp or smooth decline.

Key words: *settlements, stages, macrostages, formation.*

Актуальність дослідження. На даний час питанням ретроспективно-географічних особливостей розвитку природних або адміністративних регіонів України надається, на жаль, недостатня увага. Якщо й вони (питання) певною мірою висвітлюються, то для таких вишукувань не властивий діахронічний аналіз, який вкрай необхідний щодо виявлення хронологічних особливостей виникнення населених пунктів будь-якої території. Саме такий наскрізно-часовий погляд на утворення поселенської структури того чи іншого регіону може стати ґрунтовною підвалиною об'єктивного адміністративно-територіального устрою нашої держави, особливо, коли його намагаються вирішити на найвищому урядовому рівні. Більше того, для самого Дністерського каньйону, в тих природних межах, які пропонуються нами, не визначалася часова етапізація утворення його поселень. Тому, беручи до уваги все висловлене вище, наголосимо, що дану тематику доцільно розробляти як для природних (на кшталт нашого), так і для історико-географічних або адміністративних регіонів України, оскільки вона є актуальною для нашого сьогодення.

Огляд літературних джерел. Аналіз хронологічних особливостей утворення населених пунктів проводився (або окремим питанням, або в контексті загальних ретроспективно-географічних вишукувань) у розрізі історико-географічних країв – Північної Бессарабії [4] і Волині [7] або природних регіонів, яким є Прут-Дністерське межиріччя [10]. Однак Дністерський каньйон у басейнових, а не адміністративно-територіальних, межах майже ніколи не був територіальним об'єктом ретроспективно-екістичних досліджень. Тільки до окремих його частин були спрямовані погляди науковців – географів, історико-географів, краєзнавців тощо. Скажімо, у складі Івано-Франківської області опосередковано вивчалася динаміка формування поселенської мережі каньйону впродовж XIV – XXI ст. [2] або етапи її утворення за весь історичний період [1]. Виявлення хронологічних періодів виникнення населених пунктів галицької частини каньйону як складової Західної України [9], північно-буковинської [11] та північно-бессарабської [5] частин було важливим питанням у контексті, відповідно, ретроспективно-географічних, географо-краєзнавчих і суспільно-географічних вишукувань.

Оскільки сточище р. Дністер є одним із трьох головних для Північної Буковини (воно в таких межах повністю входить до нашого регіону дослідження), то і для нього з'ясовувалися просторові характеристики його залюднення [12]. Для Поділля, в т.ч. і для подільської території Дністерського каньйону, розглядалися просторово-часові закономірності розвитку розселення, однак лише від

давньоруського періоду і до першої третини XX ст. [13]. Загалом, основою для будь-яких ретроспективно-поселенських досліджень (часового аналізу виникнення поселень або складання первісної поселенської мережі, виявлення територіальної організації останньої) є археологічні пам'ятки, детальний аналіз яких також, на жаль, не стосувався, загалом каньйону, а його частин [3, 8] і був акцентований або на їхній етнокультурній цінності [3], або на важливості їх як рекреаційно-туристичних об'єктів [8].

Постановка завдання. Із 517 населених пунктів (уточнена кількість поселень, порівняно з нашими попередніми даними [6]), які розміщуються в межах регіону дослідження, виявлені дані щодо їхнього утворення у 485, до числа яких включені також 7 поселень, які зараз не входять до сучасної поселенської мережі (сс. Бакота, Теремці, Студенця і Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької та сс. Атаки Кельменецького, Молодове Сокирянського і Дарабани Хотинського районів Чернівецької областей). Тільки у 39 населених пунктів (7,5 % до їхньої загальної кількості у Дністерському каньйоні) відсутні одночасно і пам'ятки археологічних культур, і дати їхньої першої писемної згадки, що могло б свідчити про факт піонерної появи тут людей, тобто про їхнє безпосереднє заснування. Отже, аналіз виникнення поселень буде вестись фактично за 478 сучасними населеними пунктами, що складає майже 92,5 % усіх теперішніх поселень Дністерського каньйону.

Виклад основного матеріалу. Утворення поселень на території Дністерського каньйону відбувалося від початку раннього палеоліту і тривало майже безперервно до XX ст. включно. За такий тривалий період варто виділити різні за інтенсивністю виникнення первісних поселень етапи, яких нараховується 19: I-й етап охопив ранній палеоліт (РП); II-й – середній палеоліт (СП); III-й – пізній палеоліт (ПП); IV-й – мезоліт (Мз); V-й – VI тис. до н. е.; VI-й – V тис. до н. е.; VII-й – IV тис. до н. е.; VIII-й – III тис. до н. е.; IX-й – II тис. до н. е.; X-й – I тис. до н. е.; XI-й – 0–500 рр. н. е.; XII-й – 501–900 рр.; XIII-й – 901–1300 рр.; XIV-й – 1301–1500 рр.; XV-й – 1501–1600 рр.; XVI-й – 1601–1700 рр.; XVII-й – 1701–1800 рр.; XVIII-й – 1801–1900 рр.; XIX-й – 1901–2000 рр.

Найкраща археологічна висвітленість та майже повна забезпеченість літописними свідченнями має місце для івано-франківської частини каньйону, де лише для 1 населеного пункту (0,8 % від усіх її поселень) не відзначено ніяких фактів щодо його першого заснування (див. табл. 1). Найгірша часова репрезентативність за відносними показниками спостерігається для поселень вінницької частини, де із 41 населеного пункту у 7 не

виявлено жодних свідчень щодо їхнього заснування (17,1 %). Для тернопільської частини, незважаючи на те, що кількість таких населених пунктів сягнула 21, однак їхня питома вага була дещо меншою – 15,1 %.

Із адміністративних районів значним показником археологічної і писемної невизначеності відзначаються населені пункти Муровано-Куриловецького району Вінницької області, де їхня частка досягає 36,4 % (правда, в абсолютних вимірах ця

величина склала 4 шт.) та Борщівського району Тернопільської області – 30,0 %, однак 12 поселень. Водночас, в регіоні мають місце 6 адміністративних районів, в яких не зафіксовано жодного поселення без археологічних культур і без дати першої писемної згадки – Городенківський, Тисменицький і Тлумацький Івано-Франківської, Заліщицький Тернопільської та Заставнівський і Кельменецький Чернівецької областей.

Таблиця 1

Поселенський склад адміністративних частин Дністерського каньйону

Назви частин адміністративних районів	Кількість всіх поселень	Кількість поселень із археологічними культурами	Кількість поселень без археологічних культур	Кількість поселень із датою першої писемної згадки	Кількість поселень без дати першої писемної згадки	Поселення без археологічних культур і без дати першої писемної згадки	
						загальна кількість	частка від усіх поселень даної території, %
1	2	3	4	5	6	7	8
1. Могилів-Подільський	30	18	12	25	5	3	10,0
2. Муровано-Куриловецький	11	3	8	5	6	4	36,4
<i>Вінницька частина</i>	41	21	20	30	11	7	17,1
3. Галицький	14	4	10	13	1	1	7,1
4. Городенківський	37	27	10	37	-	-	0
5. Тисменицький	16	7	9	16	-	-	0
6. Тлумацький	54	31	23	54	-	-	0
<i>Івано-Франківська частина</i>	121	69	52	120	1	1	0,8
7. Борщівський	40	25	15	16	24	12	30,0
8. Бучацький	21	10	11	10	11	5	23,8
9. Заліщицький	52	36	16	52	-	-	0
10. Монастирський	26	10	16	21	5	4	15,4
<i>Тернопільська частина</i>	139	81	58	99	40	21	15,1
11. Кам'янець-Подільський	106*	77	29	98	8	6	5,7
12. Новоушицький	24	15	9	23	1	1	4,2
<i>Хмельницька частина</i>	130	92	38	121	9	7	5,4
13. Заставнівський	27	25	2	24	3	-	0
14. Кельменецький	21**	18	3	20	1	-	0
15. Сокирянський	20 [□]	17	3	16	4	2	10,0
16. Хотинський	18 ^{□□}	13	5	15	3	1	5,6
<i>Чернівецька частина</i>	86	73	13	75	11	3	3,5
Весь каньйон	517	336	181	445	72	39	7,5

* не входять сс. Бакота, Теремці, Студениця і Лука-Врублівецька

** не входить с. Атаки

□ не входить с. Дарабани

□□ не входить с. Молодове

Етапом найінтенсивнішого виникнення поселень став пізній палеоліт (III етап), коли утворилися поселенські старожитності у межах 99 сучасних населених пунктів, що склало 20,4% до всіх поселень Дністерського каньйону, для яких наявні археологічні і писемні дані щодо з'яви у них первісної людності (сутність даної величини буде однаковою і для всіх інших етапів). Причому, людність осідала на території всіх 5 адміністративних територій регіону, однак найбільше число залюднених населених пунктів зафіксовано для його чернівецької частини – 32, з-поміж якої виокремився Заставнівський район із 11 поселеннями. На лівобережжі каньйону, навпроти останнього району, на землях частини Заліщицького району, заселилися 13 населених пунктів, що разом із іншими адміністративними територіальними складовими Тернопільської області дало другу величину за кількістю піонерно заселених поселень у регіоні дослідження – 25. Хмельницька частина каньйону представлена тільки Кам'янець-Подільським районом, однак у його межах людність вперше з'явилася на землях 21 населеного пункту, що стало найвищою величиною з-поміж усіх адміністративних районів для пізнього палеоліту. Дещо менше поселень утворилося на івано-франківській території – 18, серед яких найбільше припало на Тлумацький район – 13. Епізодично була заселена вінницька частина каньйону, адже тут пізньопалеолітична людність замешкала тільки 3 населених пункти, що знаходилися у межах сучасного Могилів-Подільського району. Ще менша кількість піонерних поселень утворилася на теренах Галицького району Івано-Франківської та Борщівського району Тернопільської областей – по 2.

Наступним за кількістю заселених уперше населених пунктів став VIII етап, що охопив III тис. до н.е. За час його тривання первісна людність з'явилася на землях 84 населених пунктів (17,3 %), причому майже половина з них (45,2 % або 38 поселень) припала на хмельницьку частину Дністерського каньйону. В її межах виділився Кам'янець-Подільський район, де поселенські артефакти виявлені на території 30 сучасних населених пунктів, що стало найвищим результатом за всі 19 етапів утворення поселень для всіх адміністративних районів регіону дослідження. Треба відзначити, що за час восьмого етапу саме Дністерське лівобережжя залюднюється найбільше піонерними поселеннями, адже другою за їхньою величиною стала тернопільська частина із 29 новоутвореними населеними пунктами. З усіх її чотирьох адміністративних частин найзначніша кількість припала на Заліщицький район – 13 поселень. Із правобережжя каньйону найактивнішою частиною (стосовно первісного заселення) стала його чернівецька складова, де зафіксовано всього 8 населених пунктів із енеолітичними поселенськими старожитностями, а найбільше число з-поміж них (3) мало місце на землях Кельменецького району. На території івано-франківської частини каньйону населення заселило лише 4 населених пункти, що стало найменшим результатом за етап, причому абсолютна більшість із них

знаходилася у межах сучасного Городенківського району (3).

Третю і четверту позиції за кількістю населених пунктів, у межах яких вперше з'явилася первісна людність, займають, відповідно, XIV і VII етапи. Так, упродовж першого (1301-1500 рр. н.е.) виникло 62 населених пункти (12,8 %), а під час другого (IV тис. до н.е.) – 61 (12,6 %). За час тривання обох етапів первісне населення заселило всі чотири адміністративні регіони, однак для IV тис. до н.е. спостерігається рівномірність утворення поселень, на відміну від чотирнадцятого етапу. Так, упродовж сьомого етапу частка новоутворених населених пунктів коливалася від 8,2% (тернопільська частина) до 45,9 % (івано-франківська частина). В той же час, упродовж XIV-XV ст. така амплітуда була дещо більшою: від 1,6 % (чернівецька частина) до 54,8 % (івано-франківська частина). Як бачимо, найбільшим регіоном зосередження піонерних поселень стала івано-франківська частина каньйону, правда, її роль для XIV етапу була переконаливою. Окрім того, найбільшим осередком концентрації новоутворених населених пунктів впродовж IV тис. до н.е., як для Дністерського каньйону, так і для його частини, що розглядається, був Городенківський район із 19 піонерними поселеннями, а впродовж 1301–1500 рр. н.е. – Тлумацький район із 13 поселеннями.

Зауважимо також, що для обох етапів на правобережжі каньйону утворювалася найзначніша кількість населених пунктів, однак для IV тис. до н.е. його частка була вагомнішою (68,9 % поселень сьомого етапу), ніж для XIV-XV ст. (56,4 %). Причому, для останнього часового проміжку другим ареалом за інтенсивністю первісного заселення виявилася лівобережжя Дністра, у межах його тернопільської частини – виникло 15 населених пунктів (24,2 %). Натомість, за час тривання сьомого етапу первісна людність, після івано-франківської частини, найбільше з'являлася на його чернівецькій території – у межах 14 поселень (23,0 %). У даному випадку, лівова частка таких піонерних населених пунктів знаходилася на території Заставнівського району – 9 поселень.

Звернемо увагу також на те, що найслабше поселення утворення під час сьомого етапу мало місце на землях тернопільської частини каньйону, де відзначене утворення первісних поселень у межах лише 5 сучасних населених пунктів. На території Борщівського (3 поселення) і Заліщицького (2) районів. Упродовж чотирнадцятого етапу людність вперше заселила терени лише одного населеного пункту, що зафіксовано у межах Хотинського району Чернівецької області.

Загалом, впродовж чотирьох етапів (III, VIII, XIV і VII) утворилося 306 населених пунктів, або майже 2/3 (63,1 %) від загальної кількості поселень, щодо яких виявлений час їхнього виникнення, або 59,2 % до всіх поселень, що складають натепер поселенську мережу Дністерського каньйону. Тому всі інші етапи утворення населених пунктів регіону дослідження значно поступалися зазначеним за

кількістю піонерних поселень. Так, упродовж наступного за кількістю новоутворених населених пунктів X етапу (1 тис. до н.е.) первісна людність з'явилася на землях 23 поселень, що майже в 3 рази менше від VII етапу. Причому, найактивнішою за поселеутворенням територією виступила хмельницька частина Дністерського каньйону, в межах якої постали 9 населених пунктів, 7 з яких зосереджувалися на землях Кам'янець-Подільського району. Ще менше поселень заповнила первісна людність тернопільську частину регіону – 7 населених пунктів, основна частка з яких заселила Борщівський район (5 поселень).

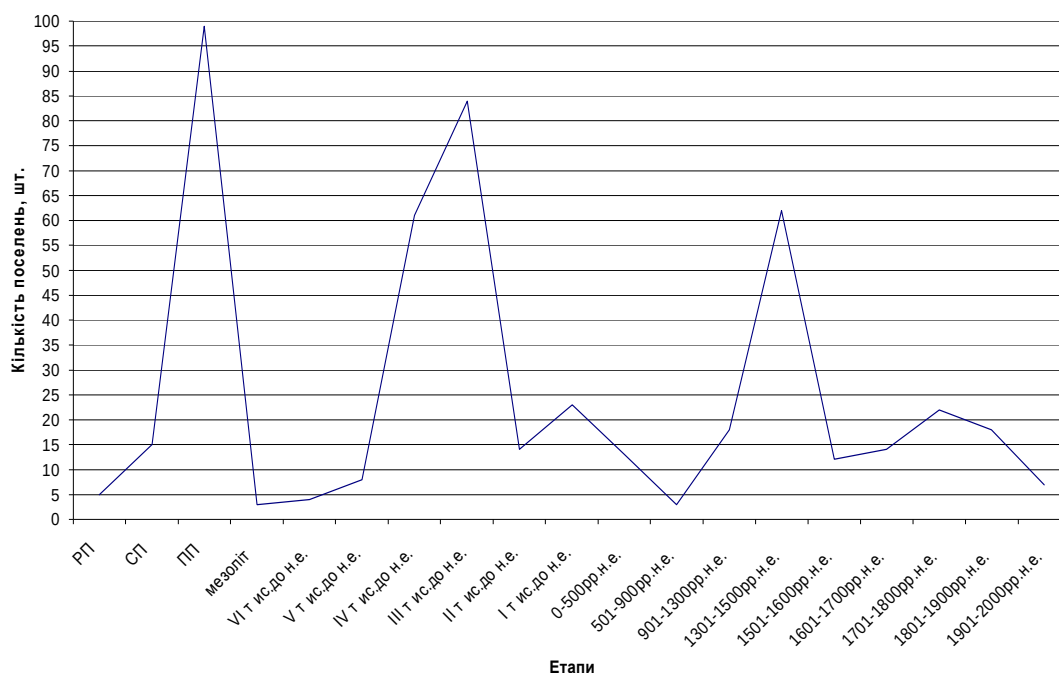
Найслабшу поселеутворювальну активність виявило населення мезоліту (IV етап) і доби формування ранньослов'янської державності (XII етап), що припала на 501–900 рр. Упродовж цих двох етапів виникло лише по 3 населених пункти. Причому, під час останнього з них відзначається деяка територіальна розосередженість розміщення піонерних населених пунктів. Так, вони одинично (по 1 поселенню) з'являлися у тернопільській (Заліщицький район), хмельницькій (Кам'янець-Подільський район) і чернівецькій (Хотинський район) частинах. Натомість, за час тривання мезоліту мала місце певна концентрація новоутворених поселень, адже вони зафіксовані тільки на землях Івано-Франківської області, у межах Тисменицького (2 поселення) і Тлумацького (1) районів.

Ледь більшу активність, порівняно з попередніми двома, виявило населення п'ятого етапу, що настав після мезоліту і тривав протягом VI тис. до н.е. За цей час первісна людність з'явилася у межах

4 населених пунктів, що займали суміжні території Дністерського ліво- і правобережжя – Кам'янець-Подільський район (3 поселення) Хмельницької і Хотинський район (1) Чернівецької областей. До етапів із дуже низькою активністю віднесемо і найперший, що охопив ранній палеоліт, адже давньопалеолітична людність за час його тривання зуміла заселити землі лише 5 населених пунктів. Незважаючи на таку доволі низьку поселенську активність, територія розосередження населення була дещо більшою, порівняно з п'ятим етапом. Зокрема, піонерні поселення утворювалися на чернівецькій частині каньйону (Заставнівський, Кельменецький і Хотинський райони – у всіх на території 1 населеного пункту), івано-франківській (Тлумацький район – на 1) і хмельницькій (Кам'янець-Подільський район – на 1).

Найперше, характеризуючи етапи утворення поселень загалом від раннього палеоліту і до кінця XX ст. відзначимо, що пересічно геометричною величиною піонерних поселень у регіоні дослідження є 15 населених пунктів. Етапи, впродовж яких первісна людність замешкувала території більше 15 сучасних поселень, мають високу поселеутворювальну активність, а ті, що менше – низьку. Виходячи з цього, наголосимо, що за весь час ретроспективного аналізу виникнення поселень чітко виділяється спад активності утворення поселень населенням Дністерського каньйону (див. рис.1). Це особливо показово можна простежити за 3 піками виникнення населених пунктів: від першого, що відповідав РП (99 поселень), до другого (III тис. до н.е. – 84) і третього (1301-1500 рр. н.е. – 62 поселення).

Рис.1. К-сть поселень, що утворилися вперше

Самі піки та їхні кількісні параметри (різке або плавне піднесення та різке або плавне спадання) характеризуватимуть макроетапи виникнення поселень у регіоні дослідження. Зокрема, перший (ранній) макроетап був найкоротшим, оскільки об'єднував лише 4 етапи – РП, СП, ПП і мезоліт. Окрім того, він відзначився різким підйомом кількості новоутворених поселень (від 5 до 99, що припали на 3 етапи) і ще стрімкішим їхнім спадом (від 99 до 3, що відбувся за 2 етапи). Означений факт підтверджується ще й тим, що при зростанні кількості новоутворених населених пунктів їхня пересічна величина за етап складала 40 поселень, а при зменшенні – вона досягнула 51. Однак, загалом, за ранній макроетап спостерігався спад поселеутворювальної активності первісної людності, оскільки пересічно геометрична величина піонерних поселень піднесення перевищувала 19 пос./етап, а зниження – була дещо більшою за 17.

Другий (середній) макроетап за числом етапів, які входили до нього, став найбільшим, бо об'єднав мезоліт, VI тис. до н. е., V тис. до н. е., IV тис. до н. е., III тис. до н. е., II тис. до н. е., I тис. до н. е., 0–500 рр. н. е., 501–900 рр. н. е. (всього 9). Для нього властивий повільніший і триваліший (порівняно з попереднім макроетапом) як підйом до II піку кількості населених пунктів, на території яких вперше з'явилася давня людність, так і спад їхньої кількості. Адже зростання таких поселень охопило п'ять етапів (від IV до VIII), за які населення заселило від 3 до 84 поселень, а зменшення також припало на п'ять етапів (від VIII до XII), впродовж яких заселенська активність людності вилилася у зменшенні піонерних поселень від 84 до 3. Аргументом повільнішого і збільшення, і зменшення числа новоутворених населених пунктів за етапи піднесення та спадання стала їхня пересічна величина, що, відповідно, становила 32 і 27. Все ж, середній макроетап став тим часовим періодом, за час якого, на відміну від попереднього, зросло число поселень, що утворилися вперше. Про це свідчить пересічна геометрична величина новоутворених населених пунктів за етапи піднесення (майже 14 пос./етап) та за етапи спадання (16 пос. за етап).

Нарешті, третій (пізній) макроетап став, пев-

ною мірою, проміжним між першим і другим, оскільки за кількістю етапів, що його утворили, він є більшим, ніж перший, проте меншим, ніж другий, адже до нього увійшли 8 малих часових проміжків виникнення поселень – 501–900 рр. н. е., 901–1300 рр. н. е., 1301–1500 рр. н. е., XVI ст., XVII ст., XVIII ст., XIX ст., XX ст. Окрім того, за числом етапів, що відносяться до піднесення, пізній макроетап подібний до раннього (3 етапи – XII, XIII, XIV), а за числом “зменшувальних” етапів – більший від середнього (6 етапів – XIV–XX). Однак на третьому етапі продовжувала витримуватися загальна тенденція уповільнення збільшення і зменшення кількості новоутворених населених пунктів відносно їхнього макроетапного піку. Так, пересічна величина піонерних поселень при зростанні до третьої максимальної величини складала 28 (діапазон коливання від 3 до 62 населених пунктів), а при зменшенні від неї до XX ст. – 22 (діапазон змін від 62 до 7). Відмінною від першого та спільною із другим етапом рисою є підтвердження, загалом, зростання кількості теперішніх населених пунктів, у межах яких вперше з'являлася людність. Причому цей показник на етапах зростання досягнув пересічно геометричної величини за всі 19 часових зрізів – 15 пос. за етап і став найвищим на етапах зменшення для всіх трьох макроетапів – 17,5 пос. за етап.

Висновки. Утворення населених пунктів Дністерського каньйону відбувалося впродовж 19 етапів, найінтенсивнішим з яких є пізній палеоліт (третьій етап), коли з'явилося 99 поселень. Наступними, за кількістю новоутворених поселень, стали восьмий (III тис. до н. е.), чотирнадцятий (1301–1500 рр. н. е.) і сьомий (IV тис. до н. е.) етапи, коли за час їхнього тривання виникли, відповідно, 84, 62 і 61 населених пунктів. Загалом, за чотири етапи поселенський склад нараховував 306 поселень, що склало 59,2 % до їхньої сучасної кількості. Найслабшу поселеутворювальну активність виявило населення мезоліту (четвертий етап) і доби формування ранньослов'янської державності (дванадцятий етап), що припала на 501–900 рр. Упродовж цих двох етапів виникло лише по 3 населених пункти.

Література

1. Гишук Р. Етапи формування первісної мережі поселень Івано-Франківської області / Р. Гишук // Наук. записки Тернопільського націон. пед. ун-ту. Серія: географія. – Тернопіль, 2008. – № 2 (24). – С. 16–22.
2. Гишук Р.М. Динаміка формування поселенської мережі Івано-Франківської області в XIV–XXI ст. / Р.М. Гишук // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту: Зб. наук. пр. Вип. 480–481: Географія. – Чернівці: ЧНУ, 2009. – С. 60–65.
3. Гишук Р.М. Дністерський каньйон як давній осередок археологічної етнокультурної цінності Прикарпаття / Р.М. Гишук // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму: мат. міжнар. наук.-практ. конф. (16–18 травня 2009 р., м. Тернопіль). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – С. 89–91.
4. Григор'єва Г.В. Просторово-часові особливості виникнення поселень Північної Бессарабії / Г.В. Григор'єва // Наук. вісн. Чернівецького націон. ун-ту: Зб. наук. пр. Вип. 458: Географія. – Чернівці: Рута, 2009. – С. 56–61.
5. Григор'єва Г.В. Суспільно-географічні процеси заселення Північної Бессарабії / Г.В. Григор'єва: Автореф. дис. ... канд. геогр. н.: 11.00.02 / Чернівецький нац. ун-т. – Чернівці, 2010. – 20 с.
6. Добровольська С.Я. Дністерський каньйон: межі, територія, поселенський склад / С.Я. Добровольська //

- Наук. записки Тернопільського націон. пед. ун-ту. Серія: географія. – Тернопіль: СМП “Тайп”, 2010. – № 2 (вип. 28). – С. 85-89.
7. Круль В. Особливості ретроспективного поселенського освоєння Волині / В. Круль, Г. Круль, С. Добровольська // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту: Зб. наук. пр. Вип. 391: Географія. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 143-153.
 8. Круль В.П. Археологічні об’єкти Північнобессарабської частини Дністерського каньйону / В.П. Круль, Г.В. Григор’єва, О.Р. Гадельшин // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму: мат. міжн. наук.-прак. конф. (16-18 травня 2009 р.), м. Тернопіль. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – С. 86-88.
 9. Круль В.П. Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України / В.П. Круль: Автореф. дис. ... д-ра. геогр. н.: 11.00.02 / Київський нац. університет. – Київ, 2006. – 32 с.
 10. Круль В.П. Часово-просторові особливості формування поселенської мережі та її територіальна організація на кінець XVI ст. у межах Прут-Дністерського межиріччя / В.П. Круль, Г.Я. Круль, О.Р. Гадельшин // Наук. вісн. Чернівецького націон. ун-ту: Зб. наук. пр. Вип. 458: Географія. – Чернівці: Рута, 2009. – С. 31-35.
 11. Круль Г.Я. Географо-краєзнавча оцінка процесів заселення Північної Буковини / Г.Я. Круль: Автореф. дис. канд. геогр. н.: 11.00.02 / Чернівецький нац. ун-т. – Чернівці, 2006. – 20 с.
 12. Круль Г.Я. Територіальні характеристики заселень сточищ основних річок Північної Буковини / Г.Я. Круль, Г.В. Григор’єва, О.Р. Гадельшин // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2007. – Вип. 14. – С. 33-39.
 13. Куница М.Н. Закономерности развития расселения: проявление цикличности (на примере Подолья) / М.Н. Куница // Исторична географія: початок XXI сторіччя: Зб. наук. пр. – Вінниця: Теза, 2007. – С. 88-100.

Стаття надійшла 5.05.2012 р.

УДК 64.016:640.432 (477.83)

Роман Скабара

ГЕОПРОСТОРОВІ ТА СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ РОЗВИТКУ РЕСТОРАННОГО ГОСПОДАРСТВА ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ІНДУСТРІЇ ГОСТИННОСТІ РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті подана загальна характеристика галузі ресторанного господарства у Львівській області, встановлено та досліджено особливості діяльності окремих її сегментів, виявлено проблеми і обґрунтовано перспективи ресторанного господарства у контексті розвитку індустрії гостинності. Наголошено, що проблеми і перспективи розвитку у Львівській області ресторанного господарства і туризму взаємопов’язаними, а тому потребують скоординованих заходів щодо їх подолання.

Ключові слова: туризм, ресторанне господарство, індустрія гостинності.

Roman Skabara. Geospatial and structurally-dynamic developments in the restaurant industry as part of the hospitality industry of a region (the example of Lviv oblast). This article provides some general characteristic of the restaurant industry in the Lviv oblast, describes the features of activity of its separate parts and reveals some problems and prospects of the restaurant industry in the context of hospitality industry. It asserts that the problems and prospects of development of the restaurant industry in the Lviv oblast and of tourism are interdependent, and thus require coordinated measures for their solution.

Key words: tourism, restaurant industry, hospitality industry.

Вітчизняне ресторанне господарство є невід’ємною частиною сфери послуг, тісно пов’язане і залежить від розвитку туристичної індустрії України та, зокрема, окремих її регіонів. З огляду на це, важливими і актуальними є наукові дослідження, метою яких є аналіз різних аспектів сучасного стану ресторанного господарства як частини сфери послуг, його місця і ролі у туристичній індустрії регіонів, напрацювання практичних рекомендацій щодо вдос-

коналення організації галузі на перспективу.

Об’єктом дослідження є ресторанне господарство Львівської області, а предметом – місце і роль ресторанного господарства у туристичній індустрії Львівської області, умови і фактори, що визначають актуальний стан і перспективи розвитку галузі, геопросторові та структурно-динамічні процеси розвитку.

Мета дослідження: встановити тенденції і

закономірності розвитку ресторанного господарства, виявити вплив головних чинників на його сучасний стан і перспективи розвитку в Львівській області.

Виклад матеріалу. Зазначимо, ресторанний бізнес є одним з компонентів індустрії гостинності. Тут зосереджена значна частина матеріально-технічної бази туристичної індустрії. Від якості будівництва, рівня устаткування й обладнання, різноманітності її типів істотно залежить ступінь комплексного обслуговування та задоволення потреб туристів у різних туристичних районах країни.

Незважаючи на усі економічні негаразди, сфера ресторанної індустрії має стійку тенденцію до зростання.

Сьогодні ресторани Львівської області пропонують своїм гостям страви кухонь більше, ніж 20 “національних напрямів”, у тому числі української, грузинської, вірменської, польської, угорської, грецької, єврейської, французької, американської, мексиканської, німецької, англійської, ірландської, іспанської, італійської, ліванської, японської тощо. В останні роки у ресторанній справі намітилася тенденція до синтезу кухонь різних етносів у рамках одного закладу (підприємства), одного меню, що дозволяє запропонувати гостям закладу (підприємства) громадського харчування максимум гастрономічного різноманіття.

Сучасний ресторанний бізнес, як ніколи раніше, пропонує широку номенклатуру послуг споживачам продукції та послуг громадського харчування. Ресторани, які почали діяти упродовж останніх років, умовно можна поділити на три групи: національні (представлена національна кухня народів світу, інтер'єр включає елементи національного декору, етнічні предмети вжитку); з предметною спеціалізацією, швидкого обслуговування; тематичні (або концептуальні, тому що створювалися “під ідею”, за певною концепцією); без чіткого спрямування.

Ресторанні підприємства і мережі об'єд-

нуються у громадські організації. Так, у Львові створена і успішно функціонує Львівська гільдія рестораторів. Це - громадська організація, яка об'єднує рестораторів та ресторанних постачальників. Основними напрямками її діяльності є: проведення професійних, ресторанних асамблей, навчання персоналу, інформаційне та консультативне обслуговування, створення фірмового стилю та виготовлення різноманітної друкованої продукції для ресторанів, кафе, барів, нічних клубів, казино, більйардних тощо.

Вигідне географічне положення (близькість кордону) Львівської області сприяє розвитку туристичної інфраструктури і, зокрема, ресторанного бізнесу. Станом на 1 січня 2008 року в області діяло 2814 підприємств (юридичних осіб), що мають торгіву мережу та мережу ресторанного господарства: 4794 об'єкти роздрібною торгівлі та 2128 об'єкти ресторанного господарства [1].

Їх кількість порівняно з 2006 роком зменшилась: об'єктів роздрібною торгівлі на 3,3 % (частка в Україні склала 6,7 %), а ресторанного господарства – на 6,5 % (частка в Україні – 8,1 %).

На 1 січня 2008 р. на Львівщині діяло 2128 об'єктів ресторанного господарства на 117 тис. посадкових місць (див. табл. 1). Проти 1 січня 2007 р. їх кількість зменшилась на 148 об'єктів (на 6,5 %), кількість місць – на 4,7 тис. (на 3,8 %). Збільшення мережі відбулося у Мостиському (на 47,5 %), Сколівському (на 17,6 %), Стрийському (на 5,9 %), Пустомитівському (на 4,4 %), Буському (на 4,3 %), Городоцькому (на 3,4 %), Самбірському (на 1,5 %) районах та у місті Борислав (на 8,3 %). Водночас скоротилась кількість об'єктів ресторанного господарства у Бродівському, Жовківському, Старосамбірському, Миколаївському, Сокальському, Перемишлянському, Яворівському (на 69,4-11,5 %) районах, містах Новий Розділ (на 12,5 %), Стрий (на 11,5 %), Червоноград (на 8,1 %), Дрогобич (на 7,1 %), Трускавець (на 6,9 %), Львів (на 1,3 %).

Таблиця 1

Динаміка кількості підприємств (юридичних осіб) і об'єктів ресторанного господарства у Львівській області у 2000-2007 рр.*

	2000	2005	2006	2007
	на кінець року; одиниць			
	Підприємства ресторанного господарства			
Всього	826	789	739	724
ресторани та кафе	510	603	578	587
Бари	266	158	131	106
їдальні	50	28	30	31
	Об'єкти ресторанного господарства			
Всього	2537	2229	2276	2128
у міських поселеннях	2022	1663	1615	1559
у сільській місцевості	515	566	661	569

*Укладено за даними Львівського обласного управління статистики.

Треба наголосити, що основна частина об'єктів ресторанного господарства області діють у місті Львові: 58,9 % ресторанів (76 зі 129), 52,7 % кафе

(525 з 996 одиниць), 45,6 % барів (150 з 329 одиниць) і 24,3 % їдалень (163 з 670 одиниць).

Серед міст обласного значення за кількістю

об'єктів ресторанного господарства треба відзначити місто-курорт Трускавець; тут діє 9 ресторанів, 19 кафе, 23 бари і три їдальні загалом на 4173 посадкові місця (у Львові – 48171 посадкове місце або 41,1 %).

Значна, як для Львівської області, кількість ресторанів діє у Жовківському, Пустомитівському, Сколівському районах.

Упродовж 2007 року кількість об'єктів ресторанного господарства в сільській місцевості скоротилась на 92 одиниці або на 13,9 % (у 2006 році – на 95 одиниць або на 16,8 %) і становила на кінець 2007 року 569 одиниць на 26 тисяч посадкових місць.

На 1 січня 2008 року іноземні інвестиції у підприємства ресторанного господарства зменшились на 1,3 %, інвестиції в основний капітал – на 15,2 %.

Питома вага збиткових підприємств зменшилась у ресторанному господарстві на 2,7 відсоткового пункта.

Основна частина підприємств ресторанного господарства Львівської області у 2007 р. – це ті, де працюють до 10 осіб (79,1 %); лише вісім підприємств мають кількість працівників від 51 до 200 осіб (див. табл. 2).

Товарооборот ресторанного господарства у 2007 р. становив 352,8 млн. грн. і збільшився порівняно з попереднім роком за фактичними цінами на 26,7 %, за порівняними – на 19,3 %. Його частка у загальному обсязі роздрібного товарообороту підприємств знижилась з 4,0 % у 2006 р. до 3,7 % у 2007 р.

Таблиця 2

Групування підприємств ресторанного господарства Львівської області за кількістю працівників*

	2000	2005	2006	2007
	на кінець року, одиниць			
Всього	826	789	739	724
у тому числі				
До 5 осіб	286	350	333	352
Від 6 до 10 осіб	302	274	252	221
Від 11 до 15 осіб	119	78	75	72
Від 16 до 20 осіб	46	33	28	26
Від 21 до 50 осіб	59	46	43	45
Від 51 до 100 осіб	10	7	8	7
Від 101 до 200 осіб	3	1	-	1

*Укладено за даними Львівського обласного управління статистики

Частка роздрібного товарообороту підприємств, основним видом діяльності яких є ресторанне господарство, становила 2,2 %, з них більше половини припадає на кафе, майже чверть – на ресторани, 9,3 % – на їдальні та постачання готової їжі, 6,7 % – на бари.

Оборот ресторанного господарства (з урахуванням товарообороту фізичних осіб – підприємців) збільшився у 2007 році проти 2006 року за порівняними цінами на 27,8 % і становив 633 млн. грн.

Сучасний рівень обслуговування вимагає від підприємств готельного господарства наявності широкого спектру додаткових послуг сфери сервісу, найбільш необхідними серед яких є телефонний зв'язок, послуги закладів харчування, автостоянок, камер зберігання, продаж преси, квитків на транспортні засоби, поштово-телеграфний зв'язок. Більше половини підприємств готельного господарства (58,6 %) діють як комплекси, до складу яких входили різні структурні підрозділи сфери сервісу.

Майже половина підприємств готельного господарства (56 одиниць) мають у своєму складі ресторани, кафе і бари, 47 підприємств – пральні та сауни, п'ята частина (27) – автостоянки.

Загалом у підприємствах готельного господарства області у 2007 році діяло 198 структурних підрозділів сфери сервісу (на 15,1 % більше, ніж у

попередньому році та на 88,6 % більше, ніж у 2000 році).

На категоровані готелі, які складали майже чверть від загальної кількості підприємств готельного господарства, припала майже половина структурних підрозділів сфери сервісу (85 одиниць), у тому числі 34 ресторани, кафе та барів (42 % від їх кількості), 12 автостоянок (42,9 %), 29 саун та пралень (половина).

Впродовж останніх років в ресторанному господарстві Львівської області, як і в індустрії гостинності регіону загалом, відбуваються структурно-динамічні процеси розвитку, які потребують детального аналізу і врахування при прогнозуванні тенденцій на майбутнє.

Впродовж 2000–2007 рр. відбулось скорочення кількості місць у кафе, барах і їдальнях при одночасному збільшенні кількості місць у ресторанах – від 8982 у 2000 р. до 11936 місць у 2007 р. (табл. 3). Якщо брати до уваги кількість об'єктів ресторанного господарства, то за цей період вона скоротилась на 409 одиниць за рахунок кафе і барів.

Для усіх типів об'єктів ресторанного господарства, крім їдалень, характерним є зростання місткості: ресторанів – з 88 до 93, кафе – з 35 до 38, барів – з 26 до 31.

Таблиця 3

Спеціалізація об'єктів ресторанного господарства Львівської області у 2000-2007 рр.*

	2000	2005	2006	2007
	на кінець року; одиниць			
Всього	2537	2229	2276	2128
у т.ч. ресторани, кількість місць	102 8982	114 10166	126 10654	129 11936
у розрахунку на 1 об'єкт	88	89	85	93
Кафе, кількість місць	1162 41213	1023 37918	1009 38090	996 38229
у розрахунку на 1 об'єкт	35	37	38	38
Бари, кількість місць	570 15082	393 11981	362 11195	329 10219
у розрахунку на 1 об'єкт	26	30	31	31
Їдальні, кількість місць	640 63062	682 57626	772 61794	670 56690
у розрахунку на 1 об'єкт	99	84	80	85
Постачання готової їжі	6	17	7	4
Кіоски ресторанного господарства	57	98	-	-

*Укладено за даними Львівського обласного управління статистики

Більшу частину роздрібного товарообороту підприємств ресторанного господарства Львівської області забезпечують кафе (31,9 %), ресторани (14,9 %) і бари (3,8 %), решту з 352,8 млн. грн. роз-

дрібного товарообороту підприємств ресторанного господарства забезпечили підприємства інших видів діяльності, які здійснюють ресторанне господарство – 156,3 млн грн або 44,3 % до підсумку (табл. 4).

Таблиця 4

Роздрібний товарооборот підприємств ресторанного господарства Львівської області за видами діяльності*

	2000	2005	2006	2007
	млн грн			
Всього	115,7	220,5	278,5	352,8
Підприємства ресторанного господарства	68,9	124,0	158,2	196,5
у тому числі				
Ресторани	14,9	21,1	39,0	52,4
Кафе	38,8	82,0	94,2	112,7
Бари	8,5	10,1	10,6	13,1
Діяльність їдалень та послуги з постачання готової їжі	6,7	10,8	14,4	18,3
з них				
їдалень	6,7	9,9	14,2	18,2
Послуги з постачання готової їжі	-	0,9	0,2	0,1
Підприємства інших видів діяльності, які здійснюють ресторанне господарство	46,8	96,5	120,3	156,3

*Укладено за даними Львівського обласного управління статистики

Основну частину роздрібного товарообороту підприємств ресторанного господарства становить реалізація продовольчих товарів (без алкогольних напоїв і тютюнових виробів) – 253,9 млн грн у 2007 р., алкогольних напоїв реалізовано на 93,7 млн грн, тютюнових виробів – на 5,2 млн грн.

Про те, що ресторанний бізнес, на нашу думку, важко зробити збитковим, говорить питома вага в роздрібному товарообороті т.зв. націнки ресторанного господарства – 159,6 млн грн або 45,2 % (!) роздрібного товарообороту.

Зберігаючи кращі традиції національної кухні, ресторани є візитною карткою гостинності регіону, формою проведення дозвілля і спілкування, ознакою престижу і фінансового достатку. Кожен ресторан відрізняється від інших власним стилем: національний, епохи лицарських турнірів і замків, сільський, мисливський, тощо.

Серед атрибутів інтер'єру можна побачити картини, фонтани, каміни, акваріуми, композиції з декоративних квітів тощо. Але основне, що складає престиж, - це смачні страви та широкий асортимент,

кулінарна майстерність, професійний рівень обслуговування клієнтів, інфраструктура сервісу, гостинний прийом.

Для розширення маркетингово-реklamних та менеджерських можливостей окремі ресторани популяризують послуги в Інтернеті шляхом створення фірмових веб-сайтів, розміщення їх у пошукових, комерційно-ділових, туристично-готельних інформаційних системах.

Важливим для ресторанного господарства Львівської області є налагодження прямих партнерських зв'язків з організаторами туризму в регіоні. Станом на 1.01.2009 р. ліцензіями на туристичну діяльність у Львівській області володіли 244 суб'єктів підприємницької діяльності, з них: 145 тур-агентів, 89 туроператорів, 10 туроператорів внутрішнього туризму.

Варто зазначити, що пріоритетним видом туризму на Львівщині протягом останніх років була екскурсійна діяльність, на яку у 2008 році припадало лише 57,6 % від обслугованих ліцензіатами впродовж року. Зниження даного показника пояснюється нестабільним становищем на україно-польському кордоні.

У 2008 році туристичними підприємствами Львівщини обслужено іноземних туристів із 31 країн світу, що становить 10% від загальної кількості обслуговуваних туристів.

Найбільше туристів приїжджає з Польщі (понад 5,9 тис. осіб), Білорусії (понад 1,3 тис. туристів), Латвії (понад 1 тис. осіб), Російської Федерації (близько 900 осіб) Німеччини (понад 800 осіб), Австрії (понад 700 осіб).

Дані моніторингу, який проводиться щороку у м. Львові у літній туристичний сезон, свідчать про наступне: на території міста щоденно перебуває

близько 3 тисяч іноземних туристів, а у вихідні до 5-6 тис., з яких 60 % - туристи з Польщі, 20 % – туристи з країн – учасниць СНД та інші.

Обсяг наданих туристичних послуг туроператорів та турагентів у 2008 році становив 168,215 млн. грн., що на 36,2 % більше у порівнянні з 2007 роком. Водночас зросли і платежі до бюджету ліцензіатів у 2008 році у порівнянні з минулим роком на 45 % і становили 5 млн. 818 тисяч гривень. В середньому на одного ліцензіата припадає 23,8 тис. грн.

У розрахунку на одного працівника, показники 2008 року випереджають аналогічні показники 2007 року: в середньому на одного працівника припадало по 172 туристів. За кількістю обслуговування лідерами в області є: Львівське ЗАТ по туризму та екскурсіях "Львівтурист", ТЗОВ "Акорд-Тур", СП "Міст-Тур", ДП СП "Трайидент консалтинг та інвестиції", ТЗОВ "Клуб мандрівників", ПП "Петбо", ТЗОВ "Кий Авіа Вест", ТЗОВ "Віват", ТЗОВ "Насорох", ТЗОВ "Тур-ретур".

Як тенденцію необхідно згадати те, що між закладами харчування йде боротьба в основному за іноземних і платіжоспроможних вітчизняних туристів. У Львові і у районах навколо нього дещо активізувалася реконструкція старих і з'явилися плани будівництва нових ресторанів, особливо з огляду на Євро-2012.

Висновки. Аналізуючи спектр проблем галузі, доцільно зробити висновок, що ключовим питанням найближчої перспективи слід вважати налагодження конкурентоспроможного ринку рекреаційних послуг шляхом модернізації наявної матеріально-технічної бази, підвищення загальної рівня сервісу, створення високоякісного туристичного продукту та сформувати органи управління галуззю.

Література

1. Роздрібна торгівля. Статистичний збірник. – Львів: Головне управління статистики у Львівській області, 2008. – 107 с.
2. Білецький М. Сучасні тенденції розвитку сфери послуг регіону // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: Зб. наук. праць. В 4-х т. – Київ: Вид-во географічної літератури "Обрії", 2001. – Т. 4. – С. 12-15.
3. Готелі та інші місця для короткотермінового проживання. Стат. зб. / Головне управління статистики у Львівській області. – Львів, 2008. – 89 с.

Стаття надійшла 28.03.2011 р.

УДК 338:91 (39.21, 06.61)

Галина Баб'як

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЯК ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕРЖАВИ

У статті розглянуто основні методичні підходи до дослідження трудового потенціалу як основи економічного потенціалу держави. Проведено обґрунтування запропонованих методичних підходів. Розроблені методичні підходи для кількісної оцінки трудового потенціалу. Запропоновано методику оцінки загальної величини трудового потенціалу для населення регіону та держави в

цілому. Подано методичку прогностичних розрахунків величини трудового потенціалу.

Ключові слова: трудовий потенціал, економічний потенціал, відтворення трудового потенціалу, умовний трудовий потенціал.

Halyna Babyak. Methodical approaches to the evaluation of labor potential as a basis for economic potential of a country. This article examines the basic methodical approaches to the study of labor potential as a basis for economic potential of a country. The proposed methodical approaches are substantiated and then developed for quantitative estimation of labor potential. A method for estimating the general size of labor potential is offered for the population of a region and of the country as a whole. Our method of calculating the size of labor potential is provided.

Key words: labor potential, economic potential, reproduction of labor potential, conditional labor potential.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. В умовах сучасної економічної кризи надзвичайно актуальною є проблема формування і використання трудового потенціалу регіону, формування та вдосконалення механізмів ринку праці. Необхідна і визначальна передумова такого вдосконалення полягає у глибокому й всебічному дослідженні економічних і статистичних закономірностей демографічного розвитку, руху та використання трудового потенціалу, розкритті рушійних сил, причин і механізмів цих закономірностей.

Трудовий потенціал став об'єктом широкого дослідження після того, як істотно змінився підхід до вивчення проблем праці, пов'язаний із змінами суспільно-економічних відносин, новим мисленням, необхідністю системного аналізу взаємозумовлених суспільно-політичних, соціально-економічних і демографічних умов відтворення робочої сили та її носія – людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Методичні аспекти вивчення трудового потенціалу були об'єктом дослідження багатьох вчених ще в роки, коли Україна належала до СРСР. Разом із тим, тодішні наукові розробки потребують суттєвого переосмислення з урахуванням сучасних реалій. Нині особливої уваги заслуговують праці М. Долішнього, С. Злупка, С. Пирожкова, С. Писаренко, Н. Тітової, Л. Шаульської та ін.

Для наукового обґрунтування формування і використання трудового потенціалу регіону особливого значення набуває розроблення теоретичних та методичних питань його дослідження. Ці питання до деякої міри відображені в науковій літературі, але в ній поки що не знайдено шляхів розв'язання проблеми використання трудового потенціалу регіонів в сучасних умовах. В економічній літературі дана проблема досі практично не розглянута. Немає цілісної методики комплексного вивчення даного питання. Перехід до ринкових відносин потребує нових, нетрадиційних підходів до вирішення проблеми формування і використання трудового потенціалу.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні трудового потенціалу з урахуванням різних факторів, що впливають на його формування і

використання.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Комплексне дослідження трудового потенціалу регіону потребує врахування всіх аспектів функціонування цього потенціалу і взаємодії з багатьма складовими, що в кінцевому підсумку визначають структуру трудового потенціалу й напрями відтворювальних процесів, які відбуваються в ньому. Рівень дослідження трудового потенціалу регіону і можливості інформаційної бази дають змогу розглядати його як багатовимірну систему, що складається з підсистем і характерна властивою їм групою показників. Такий підхід передбачає різнобічне дослідження потенціалу з урахуванням оцінок демографів, географів, економістів та інших фахівців.

Однією з таких підсистем і основною є демографічна. Вона характеризує первинні умови й чинники відтворення трудового потенціалу і охоплює показники природного та механічного руху населення, його здоров'я і режим відтворення та ін. Аналіз демографічної ситуації базується на характеристичності таких її елементів: віково-статевого складу населення, народжуваності, смертності, міграції, шлюбності та розлученості. Такий аналіз передбачає виконання двох умов. По-перше, наявність повної і правдивої статистичної інформації про всі демографічні процеси, по-друге, добір найточніших, із визнаних у сучасному демографічному аналізі, показників, які можна було б використовувати поряд із загальним коефіцієнтом народжуваності, загальним коефіцієнтом смертності й іншими.

Найпростіший показник – абсолютна чисельність народжених за певний проміжок часу – має першочергове значення для прогнозування перспективної кількості працездатних. Разом з цим, він не зовсім підходить для оцінки рівня і перспектив народжуваності.

Для аналізу змін репродуктивної діяльності жінок окремих вікових груп більшість учених рекомендують використовувати повикові коефіцієнти:

$$f_i = \frac{N_i}{S_i} \cdot 1000,$$

де N_i – число дітей, народжених у матерів

віку i ; S_i – середньорічна чисельність жінок у віці i = 15-19; 20-24; 25-29; 30-34; 35-39; 40-44; 45-49.

Найбільш точною комплексною характеристикою народжуваності є коефіцієнт сумарної народжуваності, який вказує на чисельність дітей, яких народить в середньому одна жінка за все життя при рівнях повікової народжуваності відповідного року:

$$F_{\text{сум}} = \sum_{15}^{49} \frac{5 f_i}{1000}.$$

Для формування трудового потенціалу неабияке значення мають смертність і тривалість життя. Найточнішою комплексною характеристикою рівня смертності є середня тривалість життя.

Особливе значення має також показник дитячої смертності, який найбільш точно характеризує рівень соціально-економічного розвитку регіону, рівень соціально-гігієнічної культури населення, стан охорони здоров'я і т. д.

Важливе місце в аналізі відтворення трудового потенціалу має статеві-віковий склад населення. Найпоширенішими і простими показниками є коефіцієнт демографічного навантаження (K) і коефіцієнт демографічного постаріння (W_{60}):

$$K = \frac{S_{0-15} + S_{55,60+}}{S_{16-54,59}} \cdot 1000,$$

де S_{0-15} – чисельність населення, молодшого від працездатного віку; $S_{16-54,59}$ – чисельність жінок і чоловіків відповідно у віці 16-54 і 16-59 років; $S_{55,60+}$ – чисельність жінок і чоловіків відповідно у віці 55, 60 років і старше.

Близький до цього коефіцієнта за змістом є показник постаріння населення:

$$W_{60} = \frac{S_{60+}}{S} \cdot 1000,$$

де S_{60+} – чисельність населення у віці 60 років і старше; S – загальна чисельність населення.

Розміри трудового потенціалу залежать від загального відтворення населення: бруто- і нетто-коефіцієнтів відтворення населення. Обидва показники відображають, в якому кількісному відношенні покоління батьків замінюється поколінням дітей, характерному для даного рівня повікової народжуваності та повікової смертності.

Аналізуючи процес відтворення трудового потенціалу, необхідно звернути увагу і на міграційний рух населення. Для характеристики цього аспекту варто використовувати коефіцієнти інтенсивності міграції за прибуттям або вибуттям.

Із урахуванням демографічних показників розроблені методичні підходи для кількісної оцінки трудового потенціалу. Найважливішими для характеристики демографічної складової трудового потенціалу регіону є такі показники: коефіцієнт природного приросту населення (K_{nn}); частка населення у

працездатному віці в загальній чисельності населення або коефіцієнт формальної працездатності населення ($K_{пз}$); коефіцієнт дожиття до наступного віку ($K_{дж}$).

Знаючи згадані показники, можна розрахувати інтегральний демографічний коефіцієнт трудового потенціалу (I_{dm}):

$$I_{dm} = K_{пз} \times K_{пз} \times K_{дж},$$

Умовний трудовий потенціал населення регіону (за Н. Тітовою) на першому етапі розрахунків за демографічним компонентом дорівнює:

$$ТП_1 = N_n \times I_{dm},$$

де N_n – чисельність населення.

Важливим компонентом є рівень освіти населення. Він зменшує або збільшує трудовий потенціал населення, що розрахований за тим самим демографічним компонентом:

$$ТП_2 = ТП_1 \times K_{oc},$$

де K_{oc} – коефіцієнт освіти.

Важливим при розрахунках ТП також є врахування рівня здоров'я, захворюваності, через що відбувається значне зменшення запасів праці, зменшення реального трудового потенціалу. Враховуючи це,

$$ТП_3 = ТП_2 \times K_{пзв} - Ч_{рег},$$

де $K_{пзв}$ – коефіцієнт здоров'я; $Ч_{рег}$ – кількість зареєстрованих у службі зайнятості.

Впродовж останнього часу неабиякого значення в плані формування і використання трудового потенціалу набуває так зване приховане безробіття. Воно завдає великої шкоди реалізації трудового потенціалу, знижує його рівень. Враховуючи цей показник:

$$ТП_4 = ТП_3 - B_{np},$$

де B_{np} – втрати робочого часу через приховане безробіття [5, с. 24].

Розрахунок трудового потенціалу стаціонарного населення, що визначається середньою тривалістю майбутнього трудового періоду життя, здійснюють за методом економічно активного життя. В основі визначення середньої тривалості майбутнього трудового періоду життя лежить комбінування показників таблиць смертності населення з показниками його зайнятості за віковими групами згідно з формулами:

$$T_x^{mp} = T_x \times d_x; \quad l_x^{mp} = \frac{T_x^{mp}}{l_x},$$

де T_x^{mp} – числа людино-років зайнятості; T_x – числа прожитих людино-років (за таблицями смертності); d_x – коефіцієнти зайнятості за віком; l_x^{mp} – середня тривалість майбутнього трудового періоду, років; l_x – числа тих, які доживають.

Загальну величину сукупного трудового потенціалу для населення будь-якого регіону отри-

маємо за формулою:

$$П^{mp} = \sum_{x=0}^{100} \times N_x \times l_x^{mp}$$

де N_x – чисельність населення за віковими групами, осіб; l_x^{mp} – середня тривалість майбутнього

трудового періоду для відповідного віку, років.

Враховуючи зайнятість населення, сумарно трудовий потенціал можна підрахувати за формулою:

$$ТП = П_{\phi} + П_n = (З_{вс} + З_{сс}) + (У_c + Б_n + П_{зн} + П) = H_{ea} + H_{en},$$

де $П_{\phi}$ – функціонуючі працівники; $П_n$ – потенціальні працівники; $З_{вс}$ – зайняті у виробничій сфері; $З_{сс}$ – зайняті у соціальній сфері; $У_c$ – дорослі учні та студенти; $Б_n$ – безробітні й тимчасово непрацюючі; $П_{зн}$ – пенсіонери, спроможні до праці; $П$ – підлітки до 16 років; H_{ea} – економічно активне населення; H_{en} – економічно неактивне населення.

З іншого боку, характеризуючи трудовий потенціал, варто виділяти основну і допоміжну частини демографічної складової. До основної

частини варто віднести всіх працівників працездатного віку, а також тих, хто у працездатному віці, але з відомих причин не бере участі у виробництві. Тобто, це працездатне населення у працездатному віці. Допоміжна частина охоплює працівників непрацездатного віку і непрацездатних у працездатному віці. Групування за такими ознаками необхідне при складанні балансів ресурсів праці.

Кількісно сукупні трудові можливості населення можна визначити за формулою:

$$ТП = [O_{mn} + D_{mn}] = [P_{nv} + P_{nn}] + [P_{nei} + P_{nn}] = H_n + H_{on},$$

де O_{mn} – основна частина трудового потенціалу; D_{mn} – допоміжна частина трудового потенціалу; P_{nv} – працівники працездатного віку; P_{nn} – працівники непрацездатного віку; P_{nei} – інші особи працездатного віку; P_{nn} – непрацездатні у працездатному віці; H_n – населення працездатне; H_{on} – населення з обмеженою працездатністю.

В сучасних умовах відсутності реальних перспектив зростання трудового потенціалу за рахунок збільшення чисельності населення і його працездатної частини пріоритетного значення набувають переважно інтенсивні чинники зростання трудових можливостей населення: стан здоров'я й працездатності, смертність населення, особливості структури його зайнятості та ін.

Для обґрунтування державної політики в галузі зайнятості людей особливе місце займають прогнози чисельності і складу населення та його трудового потенціалу.

Найбільш поширеними методами прогнозу-

вання є екстраполяційні методи, які базуються на інерційності процесів в часі. Одним з методів дисконтування є експоненційне вирівнювання Брауна. Експоненційна середня має вигляд:

$$Q_t = \alpha y_t + (1 - \alpha) Q_{t-1},$$

де α – параметр вирівнювання; y_t – поточний рівень ряду динаміки.

Експоненційна середня визначається для інтервалу вирівнювання m , тоді

$$\alpha = \frac{2}{m+1}.$$

Прогнозування методом експоненційного вирівнювання складається з таких етапів:

I. Визначення інтервалу вирівнювання та параметру вирівнювання α .

II. Розрахунок експоненційних середніх 1-го, 2-го та 3-го порядку:

$$Q_t^1 = \alpha y_t + (1 - \alpha) Q_{t-1}^1; \quad Q_t^2 = \alpha Q_t^1 + (1 - \alpha) Q_{t-1}^2; \quad Q_t^3 = \alpha Q_t^2 + (1 - \alpha) Q_{t-1}^3.$$

III. Визначення параметрів лінійного та параболічного рівнянь:

$$f_t = a_0 + a_1 t,$$

$$f_t = a_0 + a_1 t + a_2 t^2, \text{ де } a_0 = 3Q_t^1 - 3Q_{t-1}^2 + Q_{t-2}^3;$$

$$a_1 = \frac{\alpha}{2(1-\alpha)^2} [(6-5\alpha) Q_t^1 - 2(5-4\alpha) Q_{t-1}^2 + (4-3\alpha) Q_{t-2}^3];$$

$$a_2 = \frac{\alpha^2}{(1-\alpha)^2} (Q_t^1 - 2Q_{t-1}^2 + Q_{t-2}^3).$$

IV. Розрахунок точкових прогнозних оцінок за лінійним та параболічним рівнянням:

$$\epsilon_{t+l} = \epsilon_0 + \epsilon_1(t+l); \epsilon_{t+l} = \epsilon_0 + \epsilon_1(t+l) + \epsilon_2(t+l)^2,$$

де l – період прогнозу ($l = 1, 2, 3, 4, \dots, L$).

V. Визначення помилки та довірчого інтервалу прогнозу за формулою:

$$y_{t\pm} \pm S_p.$$

Висновки. Наведені методичні підходи дають змогу: по-перше, розрахувати обсяги й склад трудового потенціалу регіону, динаміку як у цілому, так і окремих складових запасів праці, структурні зрушення; по-друге, показати процес формування працівника нового типу, адекватного рівневі розвитку ринкових відносин в окремих галузях

господарства, здатного адаптуватися до умов ринку праці; по-третє, розкрити кількісні й якісні зміни умовного трудового потенціалу в сучасних умовах, нової економічної політики, пов'язаної з трансформацією планово-адміністративної економіки в соціально-ринкову.

Література

1. Брич В.Я., Сасенко М.Г. Трудовий потенціал АПК. – Тернопіль, 2001. – 288 с.
2. Долішній М.І., Злупко С.М., Злупко Т.С., Токарський Т.Б. Трудовий потенціал, зайнятість і ринок праці. – Львів, 1997.
3. Соціально-трудовий потенціал: теорія і практика / М.І. Долішній, С.М. Злупко та ін. У 2-х частинах. – К.: Наукова думка, 1994.
4. Стеценко С.Г., Швець В.Г. Статистика населення: Підручник. – К.: Вища школа, 1993. – 463 с.
5. Тітова Н.А. Трудовий потенціал і його реалізація в умовах формування регіональних ринків праці: Автореф. дис. ... д. е. н. – Львів, 1996. – 48 с.
6. Трудовий потенціал: зайнятість, теоретичні основи та регіональні особливості / М.І. Долішній, С.М. Злупко та інші. – Ужгород: Карпати, 1997.
7. Якість трудового потенціалу та управління трудовою сферою в Україні: соціальна експертиза: Монографія / О.І. Амоша, О.Ф. Новікова, В.П. Антонюк, Л.В. Шаульська та ін. – Донецьк, 2006. – 208 с.

Стаття надійшла 15.06.2011 р.

УДК 911:373(477.43)

Любов Альтгайм

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ У СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Висвітлено рівень соціального розвитку у сільській місцевості Хмельницької області. Зазначено регіональні розходження у функціонуванні й розвитку соціальної інфраструктури сільських поселень області. На основі цього обґрунтовано заходи із збереження цих поселень, які існують у складних суспільно-економічних умовах.

Ключові слова: сільські поселення, соціальний розвиток, село, соціальна інфраструктура, соціальні проблеми, невеликі поселення.

Lyubov Al'thaym. Social infrastructure development in the rural settlements of Khmel'nyts'kyi oblast. The level of social development in the rural area of Khmel'nyts'kyi oblast is described. Regional deviations in the functioning and development of social infrastructure of rural settlements are identified. Protective measures for the settlements with difficult socio-economic conditions are substantiated.

Key words: rural settlements, social development, village, social infrastructure, social problems, small settlements.

Актуальність теми. Сучасний занепад сільської місцевості області, як і країни загалом, зумовлений необґрунтованою впродовж десятиліть політикою щодо села, применшенням ролі сільського господарства в економіці держави, руйнацією соціально-економічної бази цієї галузі, відчуженням виробника від землі, неефективним використанням природно-ресурсного потенціалу, зниженням рівня

життя сільського жителя тощо. Як наслідок, сільське господарство перетворилося на громіздку, мало-ефективну, із відсталими технологіями та соціально непрестижну галузь економіки. Сповільнення ринкових перетворень, а іноді й відверте їх заперечення, призвели до загострення соціально-економічної кризи у сільській місцевості, що посилила демографічну кризу і зниження рівня життя сільських

мешканців.

Аналіз досліджень і публікацій. Методологічним питанням географії сільського розселення чи характеристики розселення окремих районів країни присвячені роботи В.В. Покшишевського, С.О. Ковальова, К.П. Космачова, В.С. Валіва, О.Р. Назаревського, Б.С. Хорєва, О.О. Мінца, Т.К. Дагаєвої і деякими іншими. Різним аспектам географії населення адміністративних областей були присвячені статті М.О. Петриги, С.С. Мохначука, В.А. Бутковської, Т.Г. Морар, М.О. Ковтонюка, Д.Ф. Крисанова, В.О. Білозерової. Розкрито проблеми виникнення, формування, особливостей розміщення, класифікації і типології міських і сільських поселень, динаміки їх населення у статтях М.В. Григоровича, Ю.І. Пітюренка, Б.І. Заставецького, Т.Б. Заставецького, С.С. Мохначука, О.В. Коржа, М.О. Ковтонюка, М.П. Крачила, Л.О. Ганечко, А.В. Степаненка, В.В. Загороднього, В.М. Косенка, Л.М. Денисюк, Д.В. Ткача, М.П. Якимової, М.Я. Яготіна та ін.

Постановка проблеми. Як показало дослідження, рівень соціального розвитку у сільській місцевості значно нижчий, ніж у містах. Це особливо стосується побутових послуг, забезпечення дошкільними, загальноосвітніми, навчально-виховними, лікувальними, культурними закладами населення сіл, особливо невеликих.

Внаслідок нечисленності мешканців, не всі галузі сфери послуг представлені у сільських поселеннях. Причинами цього є: недостатня увага місцевих і господарських органів до соціальних

проблем мешканців невеликих сіл; недосконалість типового проектування (зокрема, відсутність проектів будинків культурно-побутового призначення для малих елементів поселенської мережі) та ін.

Виклад основного матеріалу. Відсутність стаціонарних підприємств і установ у певній мірі заповнюється наданням послуг і задоволенням соціальних запитів населення пересувними формами обслуговування, а також періодичними поїздками мешканців невеликих поселень у центри розселення. Однак у зв'язку із недостатнім рівнем розвитку транспортної мережі, саме населення найвіддаленіших сіл, слабо забезпечених стаціонарними формами обслуговування, мають меншу можливість користуватися послугами пересувних засобів обслуговування, а також задовольняти свої запити за допомогою міжпоселенських пересувань із культурно-побутовими цілями. У таких віддалених поселеннях єдиним зв'язком із більшими поселеннями є телефонний зв'язок загального користування, кількість апаратів якого із 1990 року збільшилась у сільській місцевості Хмельницької області (таблиця 1). Також у сучасних умовах на допомогу приходить стільниковий зв'язок у тих місцевостях, де його оператори можуть забезпечити покриття.

Щодо якості житлового фонду у сільській місцевості, то тут намітились позитивні зрушення у кількості збудованих і введених у експлуатацію квадратних метрів житла (таблиця 2).

Таблиця 1

Телефонний зв'язок загального користування у Хмельницькій області*

Телефонні апарати	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Основні телефонні апарати загального користування, тис.	168,9	201,0	230,5	234,5	241,8	249,9	261,3	272,3	283,4	291,9	296,6
у тому числі:											
у сільській місцевості	46,1	49,5	54,0	55,1	57,0	59,4	62,1	66,4	71,6	73	73,8
з них домашні	27,0	36,0	46,5	48,2	50,6	53,5	56,1	60,5	65,8	67,3	68
Міжміські таксофони телефонної мережі загального користування, одиниць	421 ¹	192 ¹	434	705	1464	1455	1447	1441	1443	1169	1051

*Таблиця складена за даними Головного управління статистики у Хмельницькій області.

¹ Без міжнародних та універсальних таксофонів.

У віддалених населених пунктах житловий фонд фізично більше зношений, менше забезпечений комунальними зручностями. В них структура населення відрізняється більшою питомою вагою осіб старшого віку і незбалансованістю у статевому співвідношенні. Виняток становлять невеликі поселення, розміщені на території тих господарств, які вже тривалий час активно впливають на розвиток всіх населених пунктів. У селах, що перебувають на невеликій відстані від великих населених пунктів, якісніші характерис-

тики стану житла. Однак і в цій групі поселень спостерігається помітна диференціація залежно від рівня соціально-економічного розвитку господарств і місцевих умов.

Серед регіональних розходжень у функціонуванні й розвитку соціальної інфраструктури сільських поселень області необхідно відзначити такі:

- там, де добре розвинена шляхово-транспортна інфраструктура (автомобільне й залізничне сполучення), ширше розвинена сфера суспільного

обслуговування за рахунок порівняно щільного розміщення підприємств і установ соціально-культурного, комунально-побутового, санаторно-курортного призначення;

- там, де добре розвинена мережа виробничих несільськогосподарських об'єктів, кожний третій, зайнятий у господарстві, не пов'язаний із сільськогосподарським виробництвом.

Таблиця 2

**Введення в експлуатацію загальної площі житлових будинків
і кількість збудованих квартир у Хмельницькій області,
м² у розрахунку на 1000 населення***

Роки	Введено в експлуатацію, загальної площі, м ²	У тому числі, у сільській місцевості, м ²	Кількість збудованих квартир	У тому числі у сільській місцевості
1990	308,7	150,5	4,7	2,0
1995	195,6	138,1	2,4	1,4
2000	115,9	71,4	1,1	0,6
2001	121,6	57,1	1,1	0,5
2002	141,1	60,4	1,3	0,5
2003	172,4	63,8	1,7	0,5
2004	163,6	80,0	1,6	0,6
2005	208,7	82,6	2,1	0,6
2006	194,0	38,5	1,9	0,3
2007	228,9	34,9	2,4	0,2
2008	229,6	119,9	2,3	0,9

*Таблиця складена за даними Головного управління статистики у Хмельницькій області.

Зазначений факт свідчить про порівняно ширший вибір сфер додаткових джерел праці для працездатного населення сіл, про їхню меншу залежність від змін в організаційно-територіальній відбудові сільськогосподарських підприємств, про більшу стійкість поселень у розвитку. До них можна віднести сільські поселення західних і південних адміністративних районів Хмельницької області. Решті сільського населення приходить реалізовувати свої виробничі функції у місті або селищі міського типу, а разом із тими, хто вчиться, зайнятий у сільській місцевості у сфері послуг і несіль-

ськогосподарських галузях матеріального виробництва, вони становлять більше половини зайнятого трудовою діяльністю й навчанням населення. Сфера послуг у сільській місцевості області недостатньо розвинена. В останні роки мало будується і відкривається нових дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів (таблиця 3). А щодо забезпеченості закладів культури на кількість сільських мешканців у районах області, то найкраща ситуація спостерігається у закладах культури клубного типу, потім – бібліотек і значно гірша - кінотеатрів та закладів із кіноустановками.

Таблиця 3

**Введення в експлуатацію об'єктів соціальної сфери
у Хмельницькій області***

Роки	Дошкільні заклади, місць	Загальноосвітні навчальні заклади, тис. учнівських місць	Лікарняні заклади, ліжок	Амбулаторно-поліклінічні заклади, відвідувань за зміну
1990	1345	5,7	90	1004
1995	50	1,9	-	610
2000	35	1,3	68	22
2001	-	0,4	-	15
2002	50	0,7	40	-
2003	30	0,4	-	55
2004	-	0,2	25	80
2005	25	2,1	25	125
2006	50	0,3	50	111
2007	-	0,3	-	5
2008	50	0,5	50	55

*Таблиця складена за даними Головного управління статистики у Хмельницькій області.

Нестійкість розвитку, що супроводжується помітною зміною кількості великих і середніх сіл,

які постійно поповнюють склад малих елементів розселення, зумовлюється тим, що сільські мешканці

у цих місцях не мають додаткових джерел робочих місць, окрім галузей сільського господарства. А тому структура сіл є лише із двома типами населених пунктів: із наявністю різних функціональних виробничих об'єктів сільськогосподарського призначення і без них. Ці населені пункти могли б мати високу життєздатність і стійко розвиватися тривалий час. Велику роль у цьому може відіграти високий рівень забезпеченості зайнятого населення місцями додаткової праці і постійною роботою, наявність і функціонування об'єктів первинного обслуговування й ін. Надалі саме у цих поселеннях потрібно проводити все більше соціально-економічних заходів для загального розвитку.

Для всіх сільських поселень області помітно вираженими є особливості розвитку і функціонування особистого підсобного господарства й більша зайнятість у ньому мешканців, особливо у селах, де немає інших виробничих об'єктів.

Проведений аналіз стану й особливостей розвитку сільських поселень області показав, що назріла нагальна потреба їх соціального перетворення, прискорення комплексної перебудови малих населених пунктів. Роль і місце малих і середніх сіл у системах виробництва й розселення визначаються не часткою проживаючого у них населення, а їхньою питомою вагою у структурі сільських населених пунктів, ступенем заселеності й господарського використання території, умовами розміщення, рівнем розвитку особистого підсобного господарства і ін.

У таких поселеннях є певна частина будинків, що пустують, із занедбаними присадибними ділянками, які могли б використовуватися для задоволення потреб міського населення в активному відпочинку, а багато населених пунктів із прилеглою територією при відповідному облаштуванні – як місця рекреації. Завдяки наявності таких поселень є передумови включення у сільськогосподарський обіг віддалених і незручних земель. Найбільш сприятливою демографічна ситуація може скластися в адміністративних районах із розвинутою ієрархією мережі сільських поселень, коли поряд із великими селами є мережа дрібних поселень (причому коли основна маса сільських мешканців проживає у великих селах). Таким чином, підтримка оптимальної для даного регіону структури населених пунктів – важлива умова стабілізації й збереження сільської поселенської мережі.

Індикатором сприятливої чи несприятливої демографічної ситуації у сільській місцевості є наявність у соціальній інфраструктурі дошкільних закладів (таблиця 3), які були введені в експлуатацію.

Незважаючи на більш менш стабільні цифрові показники кількості дошкільних закладів і дітей у них, вони є необ'єктивними, тому що багато із них є абсолютно формальними, а на практиці переважна більшість таких закладів працюють неповний рік, або і зовсім не працюють, особливо у середніх і малих сільських поселеннях області.

Тому потрібно негайно вживати всіх заходів із

збереження цих поселень, адже малі села – це природна частина всіх сільських поселень. Малі села – це майбутнє багатьох теперішніх середніх і навіть великих селищ. Штучне укрупнення сіл не тільки неефективне, воно провокує подальше скорочення чисельності сільських поселень.

Ще один небажаний наслідок занепаду сіл – це труднощі використання розосереджених земельних ресурсів, особливо на тих територіях, що обезлюдніли. Там виникають нові соціальні проблеми, збільшуються витрати на виробництво. Потрібно врахувати досвід освоєння нових земель. Як правило, простіше втримувати мережу сіл від занадто швидкого зникнення, ніж створювати її заново.

Такого ж принципу потрібно дотримуватись вирішуючи проблему покращення торговельного, медичного, культурного, побутового обслуговування мешканців сіл області, одержання ними послуг зв'язку. У невеликих і віддалених селах, де немає підприємств і установ всіх галузей сфери послуг, необхідно розмістити пункти первинного обслуговування населення багатофункціонального призначення. Типовими проектами можна передбачити розташування в одній споруді магазину, аптечного кіоску, медпункту, приймального пункту служби побуту, бібліотеки, телефону суспільного користування, спортивно-розважальних закладів. Цей пункт може обслуговувати невелика кількість працівників. Крім того, частину об'єктів сфери послуг місцеві мешканці можуть розташовувати вдома (магазини, торгівельні палатки і кіоски, ремонтні майстерні і таке ін.) у спеціально пристосованих приміщеннях.

Для населених пунктів, де збереглися і функціонують окремі підприємства й установи соціальної інфраструктури, потрібно відкрити нові об'єкти сфери послуг, яких не вистачає. У районах потрібно застосовувати нові форми комплектації кадрами підприємств і установ сіл. Наприклад, прогресивною є практика обслуговування декількох сіл одним бібліотекарем, кіномеханіком, клубним працівником, медсестрою, продавцем, приймальником комплексного пункту. Організація таких форм особливо актуальна для поліських районів області, де сформована мережа малих сіл. У таких місцевостях обслуговування сільських мешканців можна здійснювати строго за графіком, у певні години і дні. Зважаючи на розподіл товарообороту об'єктів роздрібної торгівлі у сільській місцевості Хмельницької області (таблиця 4), запровадження такого досвіду обслуговування населення було б дуже доречним, бо кількість магазинів у сільській місцевості області є значно меншою від кількості самих сіл.

Також у селах області потрібно активізувати житлове будівництво за рахунок збільшення чисельності індивідуальних забудовників, а головні турботи із відновлення житлового фонду повинні взяти на себе сільськогосподарські підприємства різних форм власності. Потрібно найближчим часом підвищити темпи заміни застарілого й непридатного для подальшої експлуатації житла на комфортні для сільської місцевості будинки. Разом із розширенням

житлового будівництва потрібно продовжувати роботи із газифікації сільського житла природним мережним газом, забезпечення централізованого

водопостачання і місцевими каналізаційними системами, створення необхідної кількості лазень у малих селах.

Таблиця 4

Роздрібний товарооборот підприємств Хмельницької області, млн. грн.*

Роки	Роздрібний товарооборот підприємств		Товарооборот роздрібної торгівлі		Товарооборот ресторанного господарства	
	усього	у сільській місцевості	усього	у сільській місцевості	усього	у сільській місцевості
1995	317,7	49,7	293,4	47,2	24,3	2,5
2000	560,6	89,0	529,7	83,5	30,9	5,5
2001	702,6	108,2	670,1	102,4	32,5	5,8
2002	792,2	133,9	756,8	128,0	35,4	5,9
2003	1031,7	129,1	993,8	122,4	37,9	6,7
2004	1315,3	169,3	1274,3	161,4	41,0	7,9
2005	1803,1	211,8	1751,4	200,5	51,7	11,3
2006	2505,5	343,9	2446,6	331,0	58,9	12,9
2007	3368,3	418,9	3302,1	405,0	66,2	13,9
2008	5003,3	528,9	4920,4	513,4	82,9	15,5

*Таблиця складена за даними Головного управління статистики у Хмельницькій області.

Висновки. З метою ефективного використання наявних трудових ресурсів і створення умов для залучення додаткового контингенту працівників потрібно розташовувати невеликі виробництва у селах, де їх немає, а також проводити реконструкцію діючих, заміну застарілих будинків і споруд виробничого призначення. Особливу увагу потрібно приділити селам, які обслуговують великі ділянки сільськогосподарських угідь або відособлені земельні масиви. Таке збереження сформованої внутрішньогосподарської мережі населених пунктів доз-

волять запобігти подальшому збільшенню земельного навантаження на одне сільське поселення, послужить передумовою для поліпшення обробки земель і їхнього використання.

Прискорення соціально-економічного перетворення і розвитку села може бути досягнуте завдяки удосконалюванню форм організації й оплати праці, впровадженню різних форм власності, поліпшення культурно-побутових умов життя сільського населення, тощо.

Література

1. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
2. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми і перспективи. – К.: Наукова думка, 1994. – 195 с.
3. Доценко А.І. Сільське розселення в Україні: динаміка та структура. – К.: РВПС України НАН України, Вид. Фенікс, 2010. – 288 с.
4. Крисанов Д.Ф. Сельское расселение: социально-экономический аспект / Д.Ф. Крисанов // АН УССР. Ин-т экономики. – К.: Наук. думка, 1988. – 142 с.
5. Крисанов Д.Ф. Шляхи збереження і підвищення життєздатності сільських населених пунктів / Д.Ф. Крисанов // Демографічні дослідження. – 1986. – Вип. 10. – С. 80-85.
6. Фтомов Г.С. Расселение: вопросы теории и развития (на примере УССР) / Г.С. Фтомов, А.И. Кочерга, П.С. Коваленко. – К.: Наукова думка, 1985. – 263 с.

Стаття надійшла 25.05.2011 р.

УДК 911.3

Катерина Дударчук

ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті виявлено значення пам'яток археології для туризму, подано опис найбільш відомих археологічних знахідок на території Тернопільської області. Зроблено наголос на необхідності реєстру археологічних об'єктів як пам'яток архітектури, що мають важливе значення для розвитку туристичної галузі, а, отже, і для соціально-економічного розвитку як цілого регіону, так і окремих депресивних населених пунктів. Виявлено тенденцію до зростання зацікавлення науковців до аналізу та дослідження давніх знахідок на території регіону.

Ключові слова: археологічний туризм, пам'ятки археології, пам'ятки архітектури національного значення, стоянки, давньоруські городища.

Kateryna Dudarchuk. Object of archaeological tourism in Ternopil oblast. *In this article the meaning of archeological memories for tourism is depicted. We offer to take into account the meaning of their registration as the memories of architecture because of their great value in tourist industry and socio-economic life of region and separate village. In recent years we can see a tendention for growth of scientist's interet in archeological objects of Ternopil region.*

Key words: archeological tourism, archeological memories, the National objects of architecture, site of ancient settlement, stands of Kyivan Rus.

На сучасному етапі туризм як вид рекреації поділяється на багато видів. Окрім добре розвинутих, як от пізнавальний, спортивний, відпочинковий чи оздоровчий види, існують вузько-спеціалізовані напрями туризму. Це такі види туризму, які вимагають від споживача особливих (чітких) мотивацій: релігійний (паломництво), а також так званий археологічний туризм. Такий вид туризму цікавий для обмеженого кола споживачів – археологів, істориків, географів, краєзнавців тощо. Туристи в цьому випадку зацікавлені в ознайомленні із пам'ятками давніх культур певного регіону. Основою для розвитку археологічного туризму є археологічні пам'ятки. Археологічні пам'ятки – це “сукупність давніх артефактів та відкладень, пов'язаних у єдине ціле безпосереднім зіткненням, взаєморозташуванням і взаємопроникненням” [10, с. 20]. Такими пам'ятками є городища, кургани, могильники, залишки стародавніх поселень, культові місця, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару тощо. Варто зазначити, що детальна кількісна та якісна оцінка археологічних об'єктів дозволить використовувати їх у повному обсязі не лише для специфічного виду туризму, а й для синтезованих екскурсійних маршрутів. Доцільність включення таких пам'яток до нових чи вже відомих туристичних програм залежить від багатьох факторів, серед яких: кількість давніх поселень на території певного міста (якщо таких поселень виявлено більше, ніж три, в одному населеному пункті, то можна вважати, що він має високу історичну та культурну цінність), розміщення археологічного об'єкту відносно шляхів сполучення, близькість до інших туристичних пам'яток. Важливою умовою повноцінного використання таких ресурсів є їх музеєфікація – взяття на облік органами охорони культурної спадщини кожного об'єкту як єдиного музейного експонату [1, с. 166].

На Тернопільщині відомо понад 2 196 археологічних пам'яток (див. табл. 1). Шість із них мають національне значення. Це стоянки раннього палеоліту у Великому Глибочку (Тернопільський район) і Буглові (Лановецький район), могильник черняхівської культури у Чернелеві-Руському (Тернопільський район) та поселення цієї ж культури в Кобиллі (Збаразький район), давньоруські городища Богіт і Звенигород біля сіл Городища і Крутилів Гусятинського району.

На жаль, історія археологічних досліджень

регіону є поки що досить короткою (близько 150 років). Зрозуміло, що за такий час науковцям ще не вдалося розвідати та облікувати всі археологічні знахідки краю, а більшість тих, що вже розвідані, є музейними експонатами поза межами Тернопільщини. Як от знаменитий Михалківський скарб, залишки якого сьогодні перебувають у музеї Дідушицьких у Львові. Два унікальні скарби із золотими речами у селі Михалків Борщівського району були випадково знайдені на березі річки Нічлави у 1878 році і в той же день були розграбовані місцевими жителями. Вдалося зберегти 7,5 кг золотих знахідок – свідків початку залізної доби.

Об'єкти різних епох по території регіону представлені нерівномірно, однак їх наявність свідчить про те, що тут постійно проживали люди, які вносили в культуру краю особливості свого побуту, звичаїв. Велику цікавість викликають знахідки з найдавніших часів – часів появи людини. Це період кам'яного віку. Виходячи із знахідок давніх часів, археологи розділяють кам'яний вік на:

- палеоліт (від появи людини до 11 тисяч років тому), а в ньому виокремлюють ашельську добу (1 млн. років тому – 150 тисяч років тому), ранній палеоліт (1 млн. років тому – 40/35 тисяч років тому), муст'єрську добу (прибл. 150 – 40/35 тисяч років тому), пізній палеоліт (прибл. 40/35 тисяч років тому – 11 тисяч років тому);

- мезоліт (IX – VI/V тисячоліття до Р. Хр.);

- неоліт (VI – III тисячоліття до Р. Хр.).

У період палеоліту територія Тернопільської області, як і вся Західна Україна, входила до Східноєвропейського палеолітичного ареалу заселення. Осередками розселення були, скоріш за все, Західна Азія та південна частина Центральної Європи.

Період раннього палеоліту закінчився епохою Муст'є. У той час людина вчилася виготовляти примітивні знаряддя праці з каменю та дерева. Оскільки клімат того часу був холодним та суворим (250 – 175 тис. років тому на території України спостерігалось дніпровське зледеніння), люди змушені були шити собі одяг із шкір здобичі, а також постійно кочувати у місця, більш сприятливі для проживання. Займалися вони у той час збиральництвом та полюванням. У період пізнього палеоліту людина почала використовувати лук та стріли з кісток і рогу. У той час було приручено

собаку. Тоді ж у людини починає формуватися певне світобачення: виявляються перші прояви вірувань (язичництво). Період пізнього палеоліту співпав із післяльодовиковими коливаннями температури. Приблизно 10 тис. років тому на території нашого краю настало так зване половецьке потепління, що призвело до зміни в рослинному і тваринному світі. Великі звірі почали вимирати через нестачу звичних видів рослин. Кістки мамонта було знайдено в ярі Жаб'як, що знаходиться неподалік селища Вишнівця Збарзького району.

На Тернопіллі відомо близько 100 місць-знаходжень палеолітичних матеріалів. До сьогодні збереглися свідчення життєдіяльності людини ще з періодів раннього та середнього палеоліту (150 – 35 тис. років тому): стоянки поблизу сіл Глядки, Іванківці та Малашівці Зборівського району, с. Стінка Буцацького району (Стінка 1 та Стінка 2, де знайдено кам'яний інвентар доби муст'є (125 – 60 тисяч років тому)), а також вищезгадані стоянки, що мають національне значення, у Великому Глибочку та Буглові. Знаменитою пізньопалеолітичною знахідкою є стоянка на горі Куличівка Кременецького району. За кількістю знахідок вона посідає перше місце у Східній Європі. Археологами тут було виявлено понад 500 тисяч оброблених кременів, а також наземні житла, вогнища та безліч знарядь праці того віку – скобелі, різці та скребла із ручками, виготовленими з кісток тварин.

Період мезоліту (11 – 8 тис. років тому) характеризується значним стрибком у розвитку господарства: крім збиральництва та мисливства, людина опанувала рибальство, скотарство (приручені були вівця, свиня та коза), землеробство. Удосконалювалися відповідно і знаряддя праці: знайдено гачки для рибальства, перші човни, капкани на диких звірів. Людина переходила до відтворюючого типу господарства. Це пов'язано із значним потеплінням, що спостерігалось на території Західної України. Оскільки великі тварини вимерли, людина змушена була шукати нові способи полювання на меншу здобич (підкрадання та полювання за допомогою лука та стріли). Таким чином полювання набуває індивідуального характеру [9, с. 82]. Через рухливість людських колективів у пошуках їжі стоянки цього періоду невеликі за розмірами. Пам'ятки мезоліту на території регіону вивчені недостатньо. На сьогодні відомі такі мезолітичні стоянки: Глядки II, Ренів I, Мильно та Бліх II на території Зборівського району. Добре дослідженими вважаються стоянки с. Сапанів Кременецького району та Лисичники Заліщицького району [8, с. 5].

Неолітичний період (6 – 4 тис. р. до Р. Хр.) характеризується так званою “неолітичною революцією” – широко застосовувалися в господарстві скотарство та землеробство. Розвиток таких видів господарства був зумовлений зміною кліматичних умов на більш вологі та теплі (атлантичний кліматичний період), а, отже, появою родючіших

грунтів та поширенням лісостепової рослинності на території Західної України. Загалом, на кінець неолітичного періоду середні температури були значно вищими, ніж на сучасному етапі, що сприяло збільшенню рослинності [9, с. 86]. Поширилися нові види обробки каменю – шліфування, свердлення та полірування, що дозволило використовувати тверді кам'яні породи (наприклад, граніт). Винайдено нові знаряддя праці, крем'яний посуд, а також з'явилися такі види діяльності, як прядіння та ткацтво [5, с. 178]. У той час територію Західної України заселяли племена лінійно-стрічкової кераміки (друга половина V – початок IV тис. до Р. Хр.). Назва культури походить від глиняного посуду кулястої форми, який мав тонкі стінки та був прикрашений кількома заглибленими лініями-стрічками. Оскільки культура походить із Західної Європи, науковці припускають, що в V тис. до Р. Хр. на території Галичини проживали західноєвропейські племена, принісши провідну культуру. Проте такі племена проживали на нашій території всього 500 років, тому не справили значного впливу на культуру подальших епох [9, с. 99].

На території Тернопільщини неолітичні знахідки виявлені у м. Бучач (колодкоподібне кам'яне долото культури лінійно-стрічкової кераміки), с. Сокинець Буцацького району (сокиру періоду неоліту), с. Сороки Буцацького району (залишки поселення).

Наступним етапом став перехідний період між неолітом та бронзовим віком – енеоліт, або ж мідно-кам'яний вік (4 – 3 тис. р. до Р. Хр.). Сама назва говорить про те, що людина в цей час навчилася обробляти не лише камені, а й мідь та золото. З металів виготовлялися знаряддя праці та прикраси. Крім того, люди стали будувати житла з глини. Це була нова стадія розвитку суспільства, яка характеризувалася певними ознаками. Наприклад, в общинах розвинувся культ жінки, або матріархат. Образ жінки увіковічнювався у глиняних статуетках. Поширюється також вірування в культи, виникають міфічні уявлення про Світ та Буття, на основі яких виникають обряди поховання та жертвоприношення. Таким чином виникають курганні поховання. Значним соціальним зрушенням сприяв розвиток господарства: виникло общинне ремесло, торгівля, окреслився перший поділ праці, було винайдено колесо, а, відповідно, і нові види транспорту – вози. Змінилася соціальна структура общини: утворилася перша класова нерівність, з'явилися правителі (вожді). Отже, енеолітичний період приніс значне покращення в побуті людини.

До пам'яток енеоліту належать знахідки трипільської культури, культури кулястих амфор, а також лендельської культури. Найбільше в регіоні зафіксовано пам'яток трипільської культури. Трипільська культура виникла на території України у V тисячолітті до Р. Хр. Осередком виникнення культури вважається межиріччя Дністра та Південного Бугу (завдяки виникненню трипільської

культури племена Західної та інших частин України почали активно асимілюватися), крайньою західною модифікацією трипільської культури була короткотривала етнічна культура лійчастих посудин [9, с. 100]. У IV тисячолітті до Р. Хр. ця культура у своєму розвитку досягла високого рівня. На жаль, в наступному, III-му тисячолітті до Р. Хр., висока цивілізація землеробів і скотарів згасає. Проте досягнення в культурі землеробства, ужитковому мистецтві тощо не зникли без сліду, а, трансформуючись, передалися наступним групам населення України та інших частин Європи і Малої Азії. Дехто вважає, що трипільська культура трансформувалась у підкарпатську культуру.

Пам'ятки трипільської культури на Тернопіллі, зокрема у Заліщиках, Більче-Золотому (у печері Вертеба) та Кошилівцях, дали матеріали, які лягли в основу періодизації пам'яток Подністров'я [2, с. 31]. Найдокладніші розкопки печери Вертеба проводив учений-археолог О. Кандиба-Ольжич. Знайдені у печері людські кістки, залишки вогнища дали змогу припустити, що в часи трипільської культури вона слугувала для поховань та притулку під час небезпеки [3, с. 276]. У 2004 році в печері було створено перший в Україні підземний музей трипільської культури. Трипільське поселення, знайдене у Заліщиках, має велику наукову цінність. Воно було виявлене на території міста, де сьогодні діє цегельний завод. Під час робіт в одній із частин цегельні працівники відкрили та частково зруйнували дві культурні ями. Усі знахідки поселення були передані до відділу НТШ у Львові. Поселення трипільської культури виявлено також у м. Бучач. У 1930 році тут викопано "унікального в цілій Україні мініатюрного мідяного крокодила" [6, с. 134]. Поселення виявлено також у с. Рукомиш Бучацького району. Розкопки тут проводилися у 20-х роках XX ст. Було знайдено жіночі фігурки з глини, глиняні фігурки бичків; глиняний виріб у вигляді двох порожніх, сполучених між собою вальців, так званий "бінокль". Дехто вважає, що це був найдавніший на Бучаччині музичний інструмент – бубон. Кожному досліднику відоме трипільське поселення в урочищі Обоз біля села Кошилівці Борщівського району (відкрите в 1878 році А. Шнайдером). Найціннішими знахідками у цьому поселенні стали унікальні глиняні статуетки тварин.

Цікавими є знахідки трипільської культури у селах Стінка, Язлівець, Золотий Потік Бучацького району, Цебрів та Івашківці Зборівського району. Атрактивність таких поселень доповнюється наявністю у цих населених пунктах інших привабливих туристичних ресурсів (фортець, унікальних геологічних відслонень тощо).

Крім трипільської культури, в добу енеоліту на території нашого краю проживали племена культури кулястих амфор. Територія Галичини належить до східної межі поширення культури кулястих амфор. На сьогодні існує мало свідчень життєдіяльності цієї культури. Знахідки культури

кулястих амфор представлені, в основному, ґрунтовими похованнями у кам'яних гробницях (села Губин, Берем'яни, Космирин Бучацького району, Товстолуг Тернопільського району, Глибочок Борщівського району). Вищеназвані знахідки дають підстави стверджувати, що територію Тернопільщини на кінець III тис. до Р. Хр. населяли племена різних археологічних культур.

Наступною віхою в історії людства став бронзовий вік, який датують з кінця III до кінця II тис. до Р. Хр. Період отримав свою назву завдяки винайденню людством першого металевого сплаву – бронзи (це сплав міді з оловом). Розширилися соціальні зв'язки, установився патріархальний лад. У цей час утвердився обряд курганного поховання.

Погіршення клімату призвело до кочування племен. Таким чином на території Тернопільщини на ранньому етапі бронзового віку опинилися племена підкарпатської культури шнурової кераміки, комарівської культури, висоцької культури та культури Ноа.

Культура шнурової кераміки (2 500 – 1 500 рр. до Р. Хр.) була поширена у лісовій і лісостеповій зонах Північної, Центральної і Східної Європи. На території Тернопільщини проживала подільська група підкарпатської культури, яка являла собою синтез пізньотрипільської та культури кулястих амфор [9, с. 110]. Культура отримала свою назву завдяки керамічним виробам, прикрашеним відтисками шнура. Населення шнурової культури жило у напівземлянкових і наземних житлах стовпової конструкції. Покійників у скорченому положенні ховали у ґрунтових могилах, курганах чи в кам'яних скринях. У могилах знайдено, крім покійників, кості тварин, прикраси, кам'яні бойові топірці, крем'яне знаряддя, а також рештки страв у горщиках.

У с. Берем'яни виявлено могильник підкарпатської культури шнурової кераміки. ґрунтові поховання у гробницях з кам'яних плит виявлено поблизу цвинтаря. Кістяки знаходилися у скорченому положенні на боці. У 1877 році А. Кіркор дослідив парне поховання чоловіка з жінкою. У м. Бучач виявлено кам'яні гробниці – так звані кам'яні "скрині" з похованнями. У с. Медведівці знайдено кам'яні сокири та поховання раннього періоду бронзового віку. Крім того, на сьогодні досліджені такі поселення в регіоні: поблизу сіл Кошилівці, Панівці, Весняне Заліщицького району, м. Хоростків Гусятинського району, сіл Велика Плавуча Козівського району, Буглів Лановецького району, м. Кременця та ін.

На основі культури шнурової кераміки виникла комарівська культура – археологічна культура бронзової доби 1 500 – 1 100 років до Р. Хр. Племена комарівської культури проживали в землянках та наземних житлах на території Подністров'я. Виготовляли прикраси із бронзи та золота. Для поховань використовували кургани та групові могильники. На Зборівщині відомі поселення комарівської культури бронзового віку: Загір'я II, Мильно V та Мильно IV.

Біля м. Заліщики, сіл Ставки Заліщицького, Білий Потік, Нагірянка Чортківського районів було виявлено поховання з кам'яними гробницями, характерні для племен комарівської культури. Кінець існування комарівської культури ознаменував завершення циклу утворення індоєвропейської раси на території Західної України [9, с. 114].

Висоцька культура (назва походить від могильника біля с. Висоцьке Львівської області) датується 1100 – 600 рр. до Р. Хр. Племена селилися поблизу річок на території Львівської області та незначній території Тернопільської області. Вони займалися скотарством, землеробством і ремісництвом, зокрема, гончарством та ковальством. Знахідки висоцької культури представлені могильниками із посудом та прикрасами, це поховання поблизу Бережан, Теребовлі, Тернополя, сіл Великий Глибочок, Петриків і Семиківці Тернопільського району, Лошнів Теребовлянського району та ін. У 1987 р. було досліджено Петриківський могильник висоцької культури поблизу Тернополя. Він є яскравим прикладом поховальних обрядів того часу. Там було знайдено 52 найбільш ранні поховання висоцької культури, половина з яких супроводжувалася прикрасами із бронзи і заліза. Тіла ховали рядами на південь головою у ямах, що нагадували контурами людське тіло, глибиною 15–20 см. Частина поховань належить до тілопальних. Прах зберігався в урнах або ж сипався на тіло ще одного померлого (це так звані біритуальні захоронення). Тут також було виявлено унікальне парне поховання початку I тис. до Р. Хр.

Племена культури Ноа названі на честь викопаного могильника в однойменному поселенні Румунії. Вони були поширені на території Румунії, Молдови та Західної України. Поява племен культури Ноа свідчить про те, що на територію нашого краю мігрували південні та південно-західні потоки. Проте зв'язок із Східною Україною майже припинився. Представники цієї культури займалися в основному скотарством. Характерна ознака цієї культури – так звані зольники – місця для поклоніння силам природи. Серед знахідок переважають бронзові наконечники стріл, шпильки та грубий посуд. Цікавою пам'яткою археології є поселення культури Ноа в с. Мильно Зборівського району. Воно є чи не найпівнічнішим поселенням цієї культури. Поселення того періоду відомі у с. Лисичники Заліщицького району, Кретівці Збаразького району, Чистилів та Мишковичі Тернопільського районів.

Варто зазначити, що в цей час люди почали широко застосовувати залізо для виготовлення міцніших та гостріших знарядь праці. Такий поступ в металообробній справі призвів до вдосконалення землеробства та ремісництва. Відбувся другий поділ праці: ремісництво відділилося від сільського господарства. Це дало поштовх для виникнення товарообмінного виробництва. Знаряддя, прикраси та одяг виготовлялися не лише для власних потреб, а й для продажу. Торговельні зв'язки призвели до між-

племінної інтеграції: тоді масового поширення набувають світові релігії, в тому числі й християнство. Негативною рисою залізного віку було те, що із вдосконаленням зброї війни стали масовим явищем. Таким чином, у IX ст. до Р. Хр. настала нова епоха – залізний вік, який тривав до III ст. після Р. Хр. Науковці поділяють його на три періоди: передскіфський (IX – VII століття до Р. Хр.), скіфський (VII – III століття до Р. Хр.) і сарматський (III століття до Р. Хр. – III століття після Р. Хр.).

Початок ранньозалізного віку характеризувався появою на території Тернопільщини західної версії культури фракійського гельштату – Гава-Голіградської культури, яка охопила також Івано-Франківську та Чернівецьку області. Ця культура трансформувалася із місцевого варіанту культури Ноа. Водночас територію регіону плісдали племена висоцької культури, яка згодом переросла у культуру ранньоскіфського часу. Так, у другій половині VII століття до Р. Хр. Поділля поступово заселяли скіфи, які прийшли зі сходу України. Племена скіфів займалися землеробством. Скіфську культуру в середині I ст. до Р. Хр. витіснила пшеворська культура, яка прийшла до нас із заходу. Основними носіями культури були кельти, що прийшли із верхньої тачії Рейну [9, с. 124]. Із зростанням впливу Римської імперії в кінці II століття після Р. Хр. територію Тернопільщини заселяють сармати (південні племена) та готи (східногерманські племена). Взаємодіючи зі слов'янськими племенами (носіями зарубинецької культури), вони утворюють могутню черняхівську культуру, яка проіснувала на території Східної Європи до V століття. Для черняхівської культури був притаманний ряд особливостей: розвинута економіка, основою якої були землеробство та ремісництво, інтенсивний обмін з античним світом, розміщення поселень на розлогих схилах річок та струмків, поширення безкурганних могильників. Поселення черняхівської культури поширені по всій території регіону.

Пам'ятки залізного віку найкраще представлені слов'янськими поселеннями. Ранні слов'яни на території України посідали переважну частину лісостепового межиріччя Дніпра і Дністра, а також значні території Верхнього Подніпров'я і Прип'ятського Полісся. Найбільш насиченою знахідками того часу є територія Подністров'я, вона була порубіжною між східними і західними слов'янами.

На території Тернопільської області виявлено пам'ятки різних археологічних культур раннього залізного віку. Серед них – пам'ятки Гава-Голіградської, пшеворської, липицької, черняхівської культур. Всі вони мають різний ступінь збереженості. Ті, що досліджувалися фахівцями, дали цікаві результати щодо історії та системи заселення, організації побуту, господарської діяльності, вірувань і поховальних традицій давнього населення району [2, с. 37].

Першими грандіозними знахідками кінця

бронзової доби стали всесвітньо відомі Михалківські скарби. Їх було знайдено на березі річки Нічлави у 1878 році (с. Михалків Борщівського району). До сьогодні збереглося приблизно 7,5 кг багато оздоблених золотих речей, які засвідчують язичницькі звичаї ранньозалізного віку.

Історичне значення має поселення “Вигошів”, одне з перших поселень епохи залізного віку, виявлених на території регіону. Воно знаходиться поблизу с. Голігради Заліщицького району. На честь цього поселення було названо культуру (голіградська), до якої належали племена, що проживали тут у передскіфський період залізного віку. Велике поселення голіградської культури було знайдено біля с. Кривче Борщівського району. Це городище було огорожене оборонним валом та ровом довжиною 670 метрів. Тут знайдено унікальні антропоморфні статуетки у вигляді жінки, що, ймовірно, мали сакральне значення. Окрім цього, на території Тернопільської області відомі поселення голіградської культури у Зборівському районі – Озерна I, Гарбузів I, Мильно I.

Голіградська культура почала занепадати з приходом скіфських кочовиків на землі нашого краю. У VII ст. до Р. Хр. гальштатські поселення у нижній течії річки Збруч спорудили грандіозну систему захисних валів та ровів, залишки якої ми сьогодні називаємо Траянові вали. Вали були зведені вздовж сіл Гермаківка, Залісся, Млинівка, Кудринці, Завалля, Панівці, Боришківці, Білівці, Вигода Борщівського району довжиною 26 км. Схожі стіни були збудовані і в Хмельницькій області на лівому березі р. Збруч. Траянові вали вражають своїми розмірами: подекуди ширина основи їх дорівнює 20 м, висота – 6 м. На жаль, до нашого часу вали майже не збереглися.

Із другої половини VII ст. до Р. Хр. до III ст. після Р. Хр. територію регіону заселяли скіфські племена. Вони будували каркасні житла над водоймами, займалися землеробством та скотарством. Поселення цих племен виявлено біля сіл Іване-Пусте, Залісся Борщівського району, Сухостав Гусятинського, Чистилів Тернопільського, Звиняч Чортківського районів. Деякі племена будували захисні городища, як от у с. Лошнів Теребовлянського району.

Поряд зі скіфами територію Тернопільщини в ті часи заселяли племена липицької та пшеворської культур. Племена пшеворської культури (II ст. до Р. Хр. – V ст.) вирізнялися з-поміж інших звичаєм втикати деформовану зброю на дно могильників. На території регіону досліджено сім поселень та 11 поховань часів пшеворської культури. Серед них: поселення біля с. Горошова Борщівського району, поховання в с. Лучка Тернопільського району, с. Монастириха Гусятинського району, с. Озеряни Бучацького району.

Знахідки липицької культури виявлено у верхів'ях Дністра (с. Зелений Гай Заліщицького райо-

ну). Вони свідчать про те, що вищезгадані племена проживали тут приблизно 200 років з I до початку III ст.

Тоді ж територія Тернопільської області стала окраїною регіону поширення черняхівської культури. Племена будували житла, між якими знаходилися вулички. Розвивали землеробство, скотарство, металургію, склоробне ремесло та ткацтво. При розкопках поселень черняхівської культури часто зустрічаються античні знахідки – римські монети, амфори (у с. Чагарі Збаразькі знайдено нешкоджену амфору), що свідчить про те, що племена активно торгували з античним світом. Основним торговим шляхом науковці вважають річку Дністер.

Нині на території області відомо понад 200 пам'яток того часу. Поселення в Кобиллі Збаразького району та могильник у с. Чернелів-Руський Тернопільського району віднесені до пам'яток архітектури національного значення. У с. Кобиля виявлено культурний шар, де було 4 пам'ятки ранньої залізної доби, 2 поселення черняхівської культури, а також пам'ятки кам'яного віку. У Чернеліві-Руському та Лозовій було знайдено римські монети та морські черепашки, які слугували основним засобом товарообміну того часу.

Варто згадати і про нововідкриті пам'ятки черняхівської культури. Поселення Доброводи I, Ковалівка I, Ковалівка II були відкриті в Монастирському районі у період з 1996 по 2000 роки. Найбільш масовими тут є знахідки глиняної кераміки. Велике поселення Колодіївка I виявлено в урочищі “Стара Колодіївка” Підволочиського району під час розкопок Західноподільської черняхівської експедиції спільно із студентами Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка у 2000 році. Площа поселення складає приблизно 7-8 га, на ній знайдено фрагменти кераміки, кісток та перепаленої обмазки стін. Тоді ж експедицією на території Підволочиського району було виявлено багатощарове поселення Панасівка із найбільш масовими знахідками черняхівської культури, а також поселення Малий Ходачків та Жеребки Тернопільського району. Знахідки цікаві тим, що, будучи відкритими досить недавно, вони знаходяться в збереженому вигляді, хоча й частково розоряються вандалами.

Крім того, добре дослідженими є могильники у селах Токи Підволочиського району, Бережанка Лановецького району, Біла та Чистилів Тернопільського району, а також поселення в селах Очеретне Кременецького району, Рукомиш Бучацького району, Сухостав Теребовлянського району.

В околицях с. Осівці у 1936 році під час земляних робіт було виявлено та досліджено поселення черняхівської культури III–IV століть. Неповдалі села Рукомиш досліджено поселення черняхівської культури та пов'язаний з ним виробничий комплекс – гончарні печі. Але об'єкт, підготовлений до вилучення з ґрунту і транспортування, був зруйнований невідомими.

Таблиця 1

**Кількість пам'яток археології у розрізі археологічних культур,
виявлених на території Тернопільської області***

№ з/п	Період	Археологічна культура	Час існування	Територія поширення	Кількість пам'яток			
					Горо- дищ	Поселень (стоянок кам'яно- го віку)	Могиль- ників та окремих поховань	Всього
1.	Ашель (пізній)		1,5 млн. р. тому – 150 тис. р. тому	Пам'ятки – Вел. Глибочок I (Тернопіль. р-н); бас. р. Буглівка (Лановецький р-н)	-	5	-	5
2.	Серед. палеоліт (мустьє)		150 – 35 тис. р. тому	Південна і централь- на Тернопільщина	-	58	-	58
3.	Пізній палеоліт		35 – 11 тис. р. тому	На всій території Тернопільщини	-	251	-	251
4.	Мезоліт		Кін. IX – VI тис. до Р. Хр.	На всій території Тернопільщини	-	85	-	85
5.	Неоліт	Лінійно-стрічкової кераміки	2-а пол. V – поч. IV тис. до Р. Хр.	Переважно в південній частині Тернопільщини	-	8	-	8
6.	Енеоліт	Трипільська (етапи А, В, С)	IV – кін. III тис. до Р. Хр.	На всій території Тернопільщини	1	290	1	292
		Лендельська (етапи Зимне-Злата і Вербковіце-Костянець)	IV – кін. III тис. до Р. Хр.	На півночі Тернопільщини	-	13	-	13
		Культура кулястих амфор (східна група)	Середина і 2-а половина III тис. до Р. Хр.	На всій території Тернопільщини	-	2	39	41
7.	Бронзовий вік (ранній етап)	Підкарпатська культу- ра шнурової кераміки (Подільська група)	XIX – XVI ст. до Р. Хр.	На всій території Тернопільщини	-	15	23	38
		Городец. - Здовбиц. культура шнурової кераміки	Ост. чв. III – 1-а чв. II тис. до Р. Хр.	На півночі Тернопільщини	-	1	-	1
		Багатоваликової кераміки	Кін. XVII – поч. XV ст. до Р. Хр.	Могильник у с. Остап'є Підволо- чиського р-ну	-	-	1	1
	(середній етап)	Комарівсько- тшинецька	XV – XII ст. до Р. Хр.	На всій території Тернопільщини	-	39	10	49
		Культура Ноа	XIII – XII ст. до Р. Хр.	Південна і Центра- льна Тернопільщина	-	16	3	19
	(пізній етап)	Лужицька (львівська група)	XI – IX ст. до Р. Хр.	Окремі пам'ятки	-	1	1	2
8.	Ранній залізний вік	Ранній залізний вік (культурна приналеж- ність невизначена)			-	45	3	48
		Фракійський гальштат (культура Гава- Голігради)	XI – VII ст. до Р. Хр.	Південна і Центральна Тернопільщина	3	87	6	96
		Висоцька	XI – VI ст. до Р. Хр.	Центральна Тернопільщина	1	33	9	43
		Західноподільська група скіфського часу	2-а пол. VII – V (можл. IV) ст. до Р. Хр.	На всій території Тернопільщини, крім північних р-нів	4	53	27	84
		Східноподільська група скіфського часу	VII – IV/III ст. до Р. Хр.	Окремі пам'ятки в центр.-схід. р-нах	-	1	-	1

Продовження таблиці 1

		Могилянська (волинська) група скіфського часу	2-а пол. VII – поч. VI ст. до Р. Хр.	На півночі Тернопільщини	-	26	1	27
		Черепинсько-лагодівська група скіфського часу	2-а пол. VII – поч. V ст. до Р. Хр.	Окремі пам'ятки	-	16	-	16
		Сарматська	III ст. до Р. Хр. – IV ст. після Р. Хр.	Окремі пам'ятки	-	-	2	2
		Поморська	Кін. IV – II ст. до Р. Хр.	Окремі пам'ятки	-	-	3	3
		Латенська (пізній етап)	III – I ст. до Р. Хр.	Окремі пам'ятки	-	1	-	1
		Поснешти – Лукашівка	Поч. II – до 2-ї пол. I ст. до Р. Хр.	Окремі пам'ятки на півдні Тернопільщини (на Дністрі)	-	5	-	5
		Пшеворська	Сер. I ст. до Р. Хр. – III ст. після Р. Хр.	На всій території Тернопільщини	-	13	11	24
		Зарубинецька	III ст. до Р. Хр. – II ст. після Р. Хр.	Окремі елементи на пшеворських і липицьких пам'ятках	-	-	-	-
		Липицька	I – поч. III ст. після Р. Хр.	Південно-західні р-ни Тернопільщини	-	13	3	16
		Черняхівська	Кін. II – поч. V ст. після Р. Хр.	На всій території Тернопільщини	-	223	45	268
		Вельбарська	II – IV ст. після Р. Хр.	Окремі пам'ятки	-	2	-	2
9.	Раннє середньовіччя	Празька культура	V – VII ст.	На всій території Тернопільщини	1	23	1	25
		Лука-Райковецька	Кін. VII – IX ст.	На всій території Тернопільщини	-	28	1	29
		Давньоруська	X – 1-а пол. XIII ст.	На всій території Тернопільщини	93	348	100	541
		Недатовані пам'ятки			5	45	52	102

Джерело: [10, с. 21].

На зміну черняхівським племенам на території нашого краю впродовж I тисячоліття після Р. Хр. прийшли слов'яни. Поселення вони розміщували на берегах річок недалеко одне від одного. Такі селища не мали оборонного характеру. Племена займалися скотарством та землеробством, ковальством, гончарством та примітивним ткацтвом [8, с. 11]. Перші слов'янські поселення було відкрито у Верхньому Іванові Тернопільського району, Звинячі Чортківського району, Касперівцях та Колодзівці Заліщицького району. У VIII ст. слов'яни починають будувати великі городища, які переросли пізніше в центри князівств із утворенням Київської Русі.

Особливої уваги археологів та істориків заслуговують об'єкти культурної спадщини другої половини першого та другого тисячоліть. Вони засвідчують вагомий період історії нашої держави – період функціонування могутньої Київської Русі (IX – XIII ст.), згодом поділеної на князівства. На території нашого краю проживали в той час племена хорватів, волинян, дулібів та тиверців. Вони утворю-

вали перші прадержавні утворення – племінні князівства, що стали центрами торгівлі та зовнішніх зв'язків. Таким чином, тут було залишено торговцями скарби римських монет, десять із яких виявлено на території Тернопільщини: скарби поблизу сіл Касперівці, Колодзівки Заліщицького району, Більче-Золоте, Сапогів Борщівського району, Гайворонка Теребовлянського району, м. Збараж та Максимівка Збаразького району, м. Кременець. У знахідці із Красієва нараховувалося близько 2 300 монет.

З утворенням окремих князівств територія Тернопільщини входила до складу Галицько-Волинського князівства. До наших днів збереглося чимало залишків давньоруських городищ та селищ, серед них: укріплене городище у с. Коропець Буцацького району (тут було знайдено дрібні залізні знаряддя, глиняні прясельця, уламки гончарного посуду, подекуди оздобленого знаками у вигляді кола, хрестів, квадрата тощо); укріплене валом і ровом городище у с. Стінка трикутної форми, площею до

4,5 га (серед знахідок – фрагменти скляного браслета і бронзового енкалпіона з давньоруськими написами. У 1975 році пам'ятку обстежив І.П. Герета [7, с. 209]); залишки городищ у селах Рукомиш, Старі Петликівці, Пилява Бучацького району.

Пам'ятками національного значення є давньоруські городища Крутилів та Городниці Гусятинського району. Останнє селище всесвітньо відоме унікальною знахідкою – Збруцьким ідолом Святовита, який було випадково виявлено у серпні 1848 року на дні річки Збруч. Невдовзі було знайдено місце, де раніше стояла скульптура. Це гора Богит неподалік Гусятина, що раніше слугувала давньослов'янським язичницьким городищем-святилищем 9 – 13 століть. На горі виявлено капище для ідола, а також вісім ям для жертвоприношення поблизу. Створення Збруцького ідола припало на існування Збруцького язичницького культового центру. Існує думка, що це був головний осередок язичництва у Київській Русі в період впровадження християнства Володимиром (до центру належить також святилище на горі Звенигород, де було знайдено три капища із жертвними ямами та срібними прикрасами і предметами побуту). Оскільки пам'ятка є добре збережена, дослідники зробили припущення, що ідол Святовита не був скинутий у воду християнами. Скоріше за все, його занурили у річку самі віруючі. Сьогодні цей свідок язичницької культури знаходиться у Краківському археологічному музеї.

Велику цінність має виявлений давньоруський комплекс у с. Бриків Шумського району. Тут було знайдено два городища та могильник часів Київської Русі. У тому ж районі досліджене городище у с. Антонівці, а також два давньоруські городища Данилів та Стіжок у с. Стіжок, відомі з 1240 та 1261 років відповідно.

На території нашого краю зафіксовано також знахідки давньоруських поховань та могильників. Так, у с. Жнибороди знайдено 70 курганів часів Київської Держави. У багатьох з них виявлено сліди перетлілих балок і залізні цвяхи. Всі покійники лежали головою на захід. Знайдено бронзові предмети, залізний наконечник стріли. В околицях населеного пункту Звенигород виявлено поховання XI – XIII століть.

Київська держава була великою імперією, але через князівські міжусобиці та монголо-татарські навали вона втрачала свою могутність і в XIII столітті зникла з політичної карти світу. Тоді для Тернопільщини почався новий історичний період – період середньовіччя (XIV – XVII ст.) або період Литовсько-Польської доби. У цей час нашим землякам довелося зазнати відчуття постійної загрози з боку агресивних сусідів і татарських завойовників. Тож споруджувалися замки, фортечні укріплення. Їх руїни або сліди у

значній кількості зафіксовані на Тернопіллі.

Різного стану збереженості руїни замкових споруд цього часу виявлено у містах Бучач, Кременець, Збараж, селах Звенигород, Золотий Потік, Межириччя, Осівці, Підзамочок, Слобідка, Язлівець [2, с. 48]. Найкраще збереженою сьогодні є Збаразька фортеця. Вона є атрактивним об'єктом для туризму, оскільки на сучасному етапі тут добре розвинута туристична інфраструктура, а також на території замкового комплексу діє музеї. Інші об'єкти такого типу сьогодні знаходяться в руїнах, хоча є перспективними для розвитку різних видів туризму: пізнавального, подієвого, етнічного тощо. Тому на сучасному етапі відкритим є питання про відновлення, збереження автентичного вигляду та популяризацію фортифікаційних оборонних споруд серед населення. Одним із доступних шляхів вирішення цього питання є музеєфікація замків та руїн, а також залучення їх до нових туристичних програм і популярних екскурсійних маршрутів.

На території нашого краю відомими пам'ятками є свідчення релігійних культів середньовіччя. Високоатрактивним для відвідувачів, з огляду на місце розташування та археологічну цінність, є печерні пам'ятки: печерні культові споруди, церкви, скити тощо. Цікавим є печерний храм у с. Стінка Бучацького району. Він був вирубаний у травертинових скелях Дністровського каньйону ще за часів язичництва. Тут виявлено посуд з орнаментом, характерним для періоду Київської Русі. Це свідчить про те, що в храмі почали сповідувати християнство починаючи з XVI століття. До речі, це не єдиний печерний храм на Тернопільщині. Рештки скельного монастиря і церква знаходяться поблизу села Сокилець Бучацького району. Церква, зведена на скелі у 1360 році, є цікавою тим, що її дерев'яні стіни збереглися до сучасності майже неушкодженими. Хоча сьогодні ми можемо побачити лише фрагменти стін, покритих бляхою в кінці XX століття. У споруді знаходиться дуже давній іконостас та Євангеліє, куплене ще у 1631 році. Масово відвідується сьогодні давньоруський культовий комплекс у селі Рукомиш, який включає печерний храм і монастир, церкву св. Онуфрія, капличку та басейн для освячення води [4, с. 162-166]. У травертинових скелях на березі річки Дністер виявлено ще ряд аналогічних об'єктів: печера відлюдника у с. Литячі, залишки стародавнього храму біля с. Устечко Заліщицького району, печерна церква та залишки монастиря у с. Улашківці Чортківського району. Окрім історичної цінності, знахідки у травертинах мають також рекреаційну цінність: більшість із них розміщена у лісистій місцевості із струмками та джерелами поблизу, вода в яких вважається святою.

Література

1. Вісник наукових досліджень. Серія: Туризм. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ Галицького інституту ім. В. Чорновола, 2006. – Випуск 2. – 196 с.
2. *Петровський О.* Культурна спадщина України: Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури Тернопільської області (Бучацький район та місто Бучач). – Тернопіль: Астон, 2010. – 120 с.
3. *Ковалишин Л.* Археологічні дослідження О. Кандиби-Ольжича на Тернопільщині// Збірник праць

- Тернопільського міського осередку Наукового товариства імені Шевченка. – 2004. – Т. 1.
4. *Волік О.* Культіві споруди у травертинових скелях середнього Придністров'я та їх історичне значення/ *О. Волік, Й. Свинко*// Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 2.
 5. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку / Редкол. *О.П. Черниш* (відп. ред.), *В.В. Ауліх, Л.І. Крушельницька, І.К. Свешніков, В.М. Цигилик*. – Київ: Наукова думка, 1981. – 310 с.
 6. Берем'яни // Бучач і Бучаччина / Історично-мемуарний збірник. Наукове товариство імені Шевченка, том XXVII. – Нью-Йорк-Лондон-Париж-Сідней-Торонто, 1972. – С. 486.
 7. *Ауліх В.В., Герета І.П., Пеняк І.С.* Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – Київ: Наукова думка, 1982. – 267 с.
 8. *Бармак О.* Наш край – Тернопільщина. Навч. посібник. – Тернопіль, 1998. – 168 с.
 9. *Круль В.П.* Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
 10. Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2008. – Т. 3: П – Я. – 708 с.

Стаття надійшла 24.05.2011 р.

Картографічні сюжети

УДК 528.93 911.3(477)

Михайло Потокій

РОЗВИТОК КАРТОГРАФУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ АТЛАСАХ

Розглядаються питання історії атласного картографування населення; показано роль атласів Володимира Кубійовича та Національного атласу України в становленні й розвитку картографування населення України.

Ключові слова: картографування населення, комплексні, тематичні й національні атласи, способи картографування, засоби художнього й графічного оформлення карт.

Mykhaylo Potokiy. The development of population mapping in Ukrainian atlases. *Problems of the history of mapping populations in Ukrainian atlases are examined. Roles of the atlas by Volodymyr Kubijovych and the National Atlas of Ukraine are revealed in the establishment and development of mapping of population of Ukraine.*

Key words: mapping of population, complex, thematic and national atlases, methods of mapping, facilities for artistic and graphic design of maps.

З історії картографування населення. Карти населення та його розвитку складають значну частку в сучасних географічних атласах. Як науковий напрям картографування населення виникло у другій половині XIX століття. Першим виданням такої тематики в Російській імперії був атлас С. Корсакова “Карти населеності Великоросійських губерній” (1839 р.). Як додаток до “Збірника статистичних відомостей про Росію” у 1851 році видано карту “Ступені населеності губерній і областей Європейської Росії”. Дещо пізніше були видані генеральні карти ступенів населеності Російської імперії та Європейської Росії Ракінта (1860 р.) та Шуберського (1862 р.) [4, с. 162]. Із середини XIX століття карти населення вміщуються в російських і польських атласах. Так, у “Географічно-статистичному атласі Польщі” Е. Ромера на українські землі у складі Польщі подано 10 карт населення. Назви карт, легенди та текстовий матеріал до них подано польською, німецькою та французькою мовами. У Львові у 1875 р. видано перший демографічний атлас Галичини, що мав назву “Статистичний атлас Королівства Галичини та Лодомерії з Великим Краківським князівством”. До нього входили 6 карт, що характеризували загальну людність, локальну людність, густоту розселення поляків, українців, статеву структуру населення.

Першими українськими картами населення в Україні були карти Л. Кльованого в його навчаль-

ному “Географічному атласі України”, Харків, 1928 р. (всього 33 карти). Зі змінами й доповненнями атлас перевидано у 1929 р. з числом карт двадцять дев’ять. Атлас вміщував і деякі карти населення України.

У 1938 році видано карту густоти населення Буковини масштабу 1 : 144 000 за даними 1930 року.

Найповніше населення України у першій половині XX століття було відображено на картах “Атласу України й сумежних країв” за редакцією Володимира Кубійовича [7]. У ньому карти населення посідають досить значне місце: із 66 сторінок атласу на них припадає 36 сторінок, або 54,5 % обсягу атласу. Карти цього блоку характеризують густоту, вік та стать населення, його розміщення, природний рух, міграції, мову, культуру тощо.

На західноукраїнських землях була видана як додаток до праці В. Кубійовича “Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини” його ж “Етнографічна карта південно-західної України (Галичини)” масштабу 1 : 250 000 (1953 р.), на якій подано етнічний склад населення Галичини у розрізі кожної громади.

Після Другої світової війни карти населення видають рідко, оскільки в колишньому СРСР запроваджується режим секретності на статистичний і картографічний матеріал. У цей час були видані “Карта сучасного етнічного складу населення

Української РСР” масштабу 1 : 1 500 000 (1966 р.) і карта “Українська РСР. Розміщення населення” масштабу 1 : 750 000 (1975 р.) [4].

Дві карти населення були представлені в “Атласі Української РСР та Молдавської РСР” (1962 р.). Р.І. Сосса [4] відзначає бідність сюжету цих карт.

Карты населення видаються й окремо. Це “Карта сучасного етнічного стану населення Української РСР” (1 : 500 000, 1966 р.), “Украинская ССР. Размещение населения” масштабу 1 : 750 000 (1975 р.), настінна карта “Населення” масштабу 1 : 1 000 000 для середньої школи (1995 р.), для потреб регіонального соціально-економічного розвитку й освіти.

Карты населення вміщуються також у навчально-довідкових атласах краснавчального типу деяких областей Української РСР (Львівської, Рівненської, Закарпатської, Волинської, Івано-Франківської). На картах масштабу 1 : 1 000 000 подавалася найелементарніша характеристика населення: людність міст і селищ міського типу (в деяких атласах подавалася також людність найбільш сіл) і густота сільського населення у розрізі адміністративних районів.

На кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття припадає створення й видання трьохтомної “Географічної енциклопедії України” (1989–1993 рр.), у якій вміщено карту-вкладку “Густота населення” масштабу 1 : 6 000 000, а також дві текстові карти-схеми – “Географія трудових ресурсів” та “Інтенсивність маятникових трудових поїздок”.

У 1993 р. видано атлас “Українці. Східна діаспора” [10] – перше видання, присвячене розселенню українців поза своєю етнічною територією в Російській імперії і колишньому СРСР у кінці ХІХ – протягом ХХ століття [4, с. 291-293].

У 1996 році виходить з друку комплексний атлас “Україна” (НВП “Картографія”), який практично є простим зібранням тематичних карт масштабу 1 : 4 500 000 із попередніх енциклопедичних видань України [4, с. 277].

Досить детально представлені карти населення у двомовному українсько-російському виданні “Атлас. Автономна республіка Крим” [6]. Тут вміщено 19 карт. Окрім власне карт населення, широко представлені карти людського розвитку, які характеризують рівень захворювання, медичне обслуговування, культурний та освітній рівень населення, житлово-комунальні умови та соціально-економічні умови життя населення. Атлас укладено згідно з концепцією Національного атласу України.

У 2005 році видано науково-довідковий “Комплексний атлас України” [8], який має невеликий розділ під назвою “Населення”. Тут вміщено 13 карт, які характеризують розміщення й густоту населення, його національний склад, розподіл населення за рідною мовою, релігійну приналежність, статеві-віковий склад населення, природний та механічний приріст, зайнятість населення, рівень безробіття, попит і пропозицію робочої сили. У атласі є значний графічний супровід карт, який характеризує основні показники населення на дати переписів [8].

Найвищим досягненням картографування населення в Україні стало видання у 2007 році Національного атласу України (НАУ) [9].

Розглянемо деякі аспекти картографування населення на прикладі карт “Атласу України й сумежних країв” за загальною редакцією Володимира Кубійовича та “Національного атласу України” (в останньому – на прикладі карт чисельності, структури та розселення населення).

Автори карт. В атласі В. Кубійовича автором карт є сам Володимир Кубійович та картограф Микола Кулицький.

Авторами карт в НАУ є А.І. Бочковська, І.В. Гукалова, Т.І. Козаченко, М.В. Копач, В.С. Кравців, Т.М. Курач, І.О. Курило, Д.О. Ляшенко, Е.М. Лібанова, Т.Ю. Мельниченко, В.В. Молочко, Ю.І. Піторенко, Г.П. Підгрушний, Л.Г. Руденко, О.І. Хомра, І.М. Яковенко. Авторами текстової частини є А.І. Бочковська, Н.С. Власенко, Е.М. Лібанова, В.І. Наулко, О.Г. Осауленко, С.І. Пирожено, Л.Г. Руденко. Науковим керівником блоку карт “Населення та людський розвиток” є академік НАН України С.І. Пирожков.

Обсяг карт населення. Атлас В. Кубійовича не структурований, тобто карти не виокремлюються у блоки чи розділи, але в ньому витримана притаманна для творів подібного типу послідовність викладення матеріалу: природне середовище, народонаселення, його виробнича і невиробнича діяльність. Карты населення в “Атласі України й сумежних країв” посідають досить значне місце – майже 55 % обсягу атласу (блок карт населення, за словами О.І. Шаблія, є центральним в атласі – всього 36 карт, із яких 32 основні карти та 4 – карти-врізки). Карты цього блоку характеризують густоту, вік та стать населення, його розміщення, природний рух, міграції, мову, культуру тощо.

У “Національному атласі України” вміщено 178 карт населення, які об’єднані у блок “Населення та людський розвиток” (це складає дещо більше 20 % від загальної кількості карт атласу). Усі карти блоку об’єднані у сім груп: 1) чисельність, структура та розселення населення (52 карти), 2) міграція населення (10 карт), 3) національний склад населення та розселення народів (18 карт), 4) мова населення, релігія (7 карт), 5) людський розвиток (соціально-економічний розвиток) (52 карти), 6) соціальна сфера (гуманітарний розвиток) (40 карт), 7) санітарно-курортне та рекреаційне обслуговування (10 карт).

Масштаби і компонування карт. В “Атласі України й сумежних країв” як основний застосовано масштаб 1 : 5 000 000. Вибір такого масштабу зумовлений основним завданням атласу – показ етнічних українських земель. Територія охоплення картою, що вміщена на двох сторінках, територія досягає Варшави на північному заході, румунського міста Орадя на південному заході, Хвалінська на північному сході і міст Астрахань, Грозний та Кисловодськ на південному сході. Для побудови ряду карт застосовано дрібніші масштаби: 1 : 8 000 000, 1 : 10 000 000, 1 : 15 000 000, 1 : 20 000 000. Один раз на подвійній сторінці вміщується до п’яти таких карт.

На ряді карт масштаб не вказано взагалі. На багатьох картах подається картографічна сітка.

У “Національному атласі України” основним масштабом є 1 : 2 500 000. (Він є основним і в “Атласі природних умов і природних ресурсів Української РСР”, який вийшов російською мовою у 1978 р. і був задуманий як перший том “Національного атласу”.) Такий масштаб потребує двох сторінок. Як додаткові використано масштаби 1 : 4 000 000 (на одній сторінці вміщуються дві такі карти), 1 : 5 000 000 (останній добре узгоджується із основним масштабом карт атласу В. Кубійовича). Частина карт побудована в масштабах 1 : 6 000 000, 1 : 8 000 000, 1 : 10 000 000, 1 : 12 000 000, 1 : 15 000 000. На одній сторінці розміщується від трьох до восьми карт. Нерідко на одній сторінці атласу подаються карти, складені у різних масштабах (наприклад, на сторінці 250 розміщено одну карту масштабу 1 : 5 000 000 і 6 карт масштабу 1 : 12 000 000; на сторінці 252 – одну карту масштабу 1 : 5 000 000, одну масштабу 1 : 6 000 000, одну масштабу 1 : 10 000 000; на сторінці 264 – одну масштабу 1 : 6 000 000, одну масштабу 1 : 8 000 000, одну масштабу 1 : 10 000 000). В атласі є карти із масштабом 1 : 20 000 000 і 1 : 40 000 000 (Україна на карті Європи), а також 1 : 100 000 000 (Україна на карті світу).

Застосовано і так зване “плаваюче компонування”, яке дає можливість на вільному від карт місці розмістити карти-врізки, діаграми, графіки, помістити кілька карт, навіть різних масштабів і раціонально використати робоче поле аркуша карти.

Джерела для складання карт населення.

Кarti населення в атласі В. Кубійовича склалися на основі власноруч зібраних статистичних даних на українські етнічні землі, які в той час опинилися у складі чотирьох держав – СРСР, Польщі, Чехословаччини та Румунії.

Кarti НАУ складені на основі переписів населення, офіційних джерел статистичної інформації (“Статистичний щорічник”), окремих збірників статистики населення, праці, послуг та соціальних програм, а також за даними окремих міністерств і відомств України.

Типи карт. У атласах В. Кубійовича та НАУ наявні головним чином *аналітичні* карти населення, що відображають одне явище, одну чи дві його характеристики окремо від інших явищ (національний склад, густота населення, частка українців від усієї людності тощо). У НАУ є ряд *комплексних* карт, як, наприклад, зміна чисельності населення, зміна чисельності міського населення, зміна людності поселень тощо. До *синтетичних* карт умовно можна зачислити карти в НАУ, що показують виробничо-функціональні та генетичні типи поселень (“Міста (час виникнення та адміністративний статус)”, “Міста (функціональні типи)”, “Міста (промислові центри)”, “Міста (центри вищої освіти)”, “Міські та сільські поселення”).

Легенди карт населення. Більшість карт в атласі В. Кубійовича побудовані з використанням елементарних легенд. Вони відображають вузьку тематику з однобічною характеристикою окремих

об’єктів і явищ. Їхня побудова залежить від тих показників, які передають зміст карт, – якісних чи кількісних. Прикладом такої легенди може бути карта 10 “Національності”. Дещо іншою є легенда карти “Густота українців”, в яку включено цифрові показники крайніх величин явища (2 і 300). Таких карт в атласі є більше десятка. У НАУ також є кілька карт із такими легендами: “Потенціал регіонів за чисельністю міського населення”, “Потенціал регіонів за чисельністю сільського населення”.

У НАУ значно більше карт із елементарними комбінованими (чи комплексними) легендами. У таких легендах представлено два й більше елементи з їхніми характеристиками. Легенди таких карт можуть складатися із кількох елементарних частин і можуть об’єднувати якісні та кількісні характеристики за різними показниками. Комбінування легенд із застосуванням різних способів зображення для різних показників дає можливість об’єднати дві чи більше окремих, взаємопов’язаних за змістом карт, в одну. На картах населення дуже часто застосовують легенди, у яких представлені абсолютні та відносні показники. Зокрема на карті “Сільське населення”, що на с. 264, кількість сільського населення (тис. осіб) поєднується з густотою сільського населення (осіб/км²) і часткою сільського населення від усього населення. Інший приклад: на карті “Зміна чисельності міського населення” абсолютним показником картографування є людність міст (тис. осіб), відносними – зміна густоти міського населення (відсоток у 2001 році до 1897 року) і зміна людності міст (відсоток 2001 року до 1959 року). У НАУ є ряд карт, де легенда побудована у вигляді матриці чи “гратки”. Такою є легенда карти “Міста (час виникнення та адміністративний статус)”. У “гратці” по вертикалі дається час утворення міста, по горизонталі – його якісні характеристики (наприклад, перша згадка про поселення, набуття статусу міста, набуття магдебурзького права).

Тематика карт. У атласі В. Кубійовича вміщено 36 карт, серед яких: 1) “Густота людности” (подаємо мовою оригіналу), 2) “Міста та міська людність”; 3) “Вік і пол людности”: а) “Людність у віку 0-12 років”, б) “Людність у віку 13-18 років”, в) “Людність у віку 19-45 років”, г) “Людність у віку поверх 45 років”, г) “Пол людности”; 4) “Національності”; 5) “Національності”; 6) “Віросповідання”; 7) “Українці”; 8) “Густота українців”; 9) “Відносні надвишки й недобори українців”; 10) “Українці в Азії”; 11) “Українці у світі”: а) “Українці в північно-східних степах З’єднаних держав Північної Америки”, б) “Українці у степових провінціях Канади”, в) “Українці в Югославії”, г) “Україні в Бразилії”; 12) “Українські говори”; 13) “Природний руд людности”: а) “Народина”, б) “Смертність”, в) “Смертність дітей”, г) “Природний приріст”; 14) “Мандрівки”: а) “Іміграція до Донбасу”, б) “Іміграція до Києва”, в) “Іміграція до Харкова”; 15) “Мандрівки”: а) “Іміграція”, б) “Еміграція”, в) “Білянс мандрівок”, г) “Участь української людности в іміграції”; 16) “Еміграція з України до Азії”; 17) “Зміна в стані людности”; 18) “Зміна урбанізації в рр. 1897 і 1932”:

а) “Міська людність”, б) “Зміни в стані людности міст” (1897–1932), в) “Зміни в стані урбанізації 1897–1932”, г) “Зміни в стані людности міст (1927–1932)”; 19) “Заняття людности”; 20) “Розміщення промислових робітників”; 21) Розміщення промислових робітників в УСРР в роки 1929–35 – діаграма”; 22) “Розподіл промислових робітників за галузями праці”.

У НАУ всього 178 карт населення, об’єднаних у сім блоків. Подамо структуру першого блоку карт населення – “Чисельність, структура та розселення населення”. Він містить 52 карти, серед яких: 1) “Чисельність, структура і розселення населення”; 2) “Густота і чисельність населення”; 3) Зміна чисельності населення”; 4) 7 карт “Густота населення”: а) у 1897 р., б) у 1926 р., в) у 1939 р., г) у 1959 р., д) у 1970 р., е) у 1979 р., е) у 1989 р.; 5) “Формування чисельності населення (міграційна складова)”; 6) “Міське населення”; 7) “Формування чисельності міського населення”; 8) “Потенціал регіонів за чисельністю міського населення”; 9) “Зміна чисельності міського населення”; 10) “Розселення міського населення”; 11) “Міста. Чисельність міст”; 12) “Міста (густота населення)”; 13) “Міста (час виникнення та адміністративний статус)”; 14) “Міста (функціональні типи)”; 15) “Міста (промислові центри)”; 16) “Міста (центри вищої освіти)”; 17) “Міські та сільські поселення”; 18) “Сільське населення”; 19) “Потенціал регіонів за чисельністю сільського населення”; 20) “Формування чисельності сільського населення”; 21) “Розселення сільського населення”; 22) “Сільські поселення”; 23) “Сільський поселенський потенціал”. Окремо в цей блок вмонтовано плани міст Києва, Дніпропетровська, Донецька, Одеси, Харкова і Львова масштабу 1 : 100 000 (сторінки 254–259).

Показники картографування населення поділяються на якісні та кількісні. До перших віднесемо, наприклад, тип поселення, функціональні типи міст, набуття населеним пунктом статусу міста чи магдебурзького права, типи рекреаційних центрів тощо, до других – людність поселень, висота поселень над рівнем моря, густота населення та її зміна за певний час, кількість студентів у міських поселеннях тощо. Показники картографування також поділяються на абсолютні та відносні.

На картах з атласу В. Кубійовича застосовано як **абсолютні**, так і **відносні** показники картографування, при цьому другі переважають. Серед перших можна назвати, наприклад, число мешканців у міських поселеннях, кількість мігрантів, а серед других – число мешканців на 1 км², частка міської людности до всієї людности; частка людности певного віку (подано всього чотири групи – 0–12 років, 13–18 років, 19–45 років, поверх 45 років); кількість жінок на 1 000 чоловіків; частка українців у загальній кількості людности; число українців на 1 км²; відносні надвишки й недобори українців; частка українців у загальній кількості країн Азії, Північної Америки (частка українців: а) у північно-східних степах Зєднаних держав Північної Америки, б) степових провінціях Канади, в) у Югославії, г) у Бразилії); народини на 1 000 осіб річно; смертність

на 1 000 осіб річно; природних приріст на 1 000 осіб річно; частка народжених поза межами даного регіону на 1 000 місцевих мешканців (на 1 000 осіб, замешкалих у якійсь окрузі, народилося поза її межами – показник для імміграції); частка народжених у якійсь окрузі, що проживає поза її межами (показник для еміграції); надвишки імігрантів над емігрантами на 1 000 осіб; надвишки емігрантів над імігрантами на 1 000 осіб; частка українців у загальній кількості імігрантів (участь української людности в іміграції); частка емігрантів з України у загальній чисельності емігрантів; зміна в стані людности (за період з 1897 року по 1926 рік); зміни урбанізації за період з 1897 року по 1932 рік; урбанізованість території (частка міської людности у всій людности), зміни в стані людности міст (за період з 1897 року по 1932 рік); зміни в стані міської урбанізації за період з 1897 рік по 1932 рік; зміни в стані людности міст за період з 1927 по 1932 рік.

Подібні показники застосовано й на картах НАУ. Серед абсолютних назвемо такі карти серед тих, що входять до першої частини блоку карт населення: людність поселень; чисельність населення у міських поселеннях та в адміністративних районах; кількість прибулих (міграційна складова населення); кількість міського населення; загальний річний приріст міського населення; людність міст; величина міських поселень; чисельність населення в містах та ряд інших.

Серед відносних показників зустрічаються традиційні показники: густота населення; частка населення регіону в загальній чисельності населення держави; зміна густоти населення; частка немісцевих уродженців у загальній кількості населення регіону тощо.

Показники картографування міського населення. В атласі В. Кубійовича подано тільки п’ять карт (не утворюють єдиного блоку), що характеризують міське населення. На них подано такі показники картографування: величина міст та частка міської людности до всієї людности; міська людність (частка міської людности від усієї людности регіонів); зміни в стані людности міст за період з 1897 року по 1932 рік; зміни в стані урбанізації 1897–1932 рр.; зміни у стані міст людности міст за період з 1927 по 1932 роки. Крім того, у текстово-графічній частині атласу (сторінка 24) подано наступні графіки, що характеризують міське населення: 1) людність великих міст українських земель у роках 1897, 1922, 1923, 1926 і 1934. На графіках представлені зміни в людності міст Харкова, Києва, Дніпропетровська, Сталіного (Донецька), Запоріжжя, Краснодар, Маріуполя, Миколаєва, Таганрогу, Кам’янського (Дніпродзержинська), Луганська, Чернігова, Макіївки, Сімферополя; 2) міська людність у 1897 та 1933 роках.

Для картографування населення в НАУ використано загальноприйняті показники: урбанізованість регіонів (частка міського населення у загальній чисельності населення регіону); зміна чисельності міського населення; зміна людности міських поселень. Крім цього, уведено нові показники для картографування міського населення,

як-то: потенціал регіонів за чисельністю міського населення (частка міського населення даного регіону від загальної чисельності населення держави); частка міського населення, що проживає у містах з людністю понад 100 000 осіб; частка міст у регіоні (частка міст у регіоні від загальної кількості міст у державі); густота міст (кількість міст на 1 000 км²); густота населення в містах; частка міст, заснованих до XV століття; частка зайнятих у промисловості в промислових центрах даного регіону від загальної кількості населення регіону; рівень промислової спеціалізації (визначається як співвідношення часток зайнятих у промисловості загальної чисельності населення міст до аналогічного показника у цілому по державі); кількість студентів у містах (їх кількість на 10 000 чоловік населення); кількість місць у рекреаційних закладах міст (на 100 000 жителів); частка зайнятих у промисловості від загальної кількості населення регіонів; рівень промислової спеціалізації міст (за індексом локалізації зайнятих у промисловості, який визначається як співвідношення часток зайнятих у промисловості в загальній чисельності населення міст до аналогічного показника у цілому по державі).

Показники картографування сільського населення. На картах атласу В. Кубійовича відсутні карти, які характеризували б сільське населення, частка якого в той час була вищою від частки міського населення.

В НАУ сільському населенню відведено шість карт. Там є окрема карта, на якій представлені міські та сільські поселення – центри рекреації. Серед абсолютних показників картографування сільського населення назвемо такі: чисельність сільського населення по регіонах за роки 1897, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 (як і для всього та міського населення, це досить зручно у порівнянні з атласом В. Кубійовича, оскільки там на графіках використано ті ж роки (1897, 1926 і 1939); загальний річний приріст (зменшення) сільського населення; людність сільських поселень; середня людність сільських поселень; серед відносних – частка сільського населення в загальній чисельності населення регіонів; потенціал регіонів за чисельністю сільського населення (частка сільського населення даного регіону в загальній чисельності сільського населення держави); частка немісцевих уродженців у загальній кількості сільського населення регіонів; густота сільських поселень; густота сільського населення; сільський поселенський потенціал (частка сільських поселень у регіоні в загальній їх чисельності в державі).

Способи картографічного зображення. На картах атласу В. Кубійовича та НАУ представлена значна кількість із тих способів картографічного зображення, що застосовуються для картографування населення. Усі способи картографічного зображення поділяються на такі, які тяжіють до передачі якісних (якісний фон, спосіб ареалів) та кількісних (кількісний фон, картодіаграма, картограма, ізолінії) ознак об'єктів і явищ. Як правило, застосовуються способи для передачі явищ, що розташовані в пункті (значки) і на площі (карто-

грама, картодіаграма, ізолінії, крапковий, якісного фону), відсутній спосіб для передачі явищ лінійного простягання (спосіб лінійних знаків).

На більшості карт атласу В. Кубійовича застосовано спосіб ізоліній. Він дуже зручний і наочний, легко сприймається, не вимагає особливих пояснень в легенді. Як правило, інтервал між ізолініями зафарбовується відтінками одного (наприклад, жовтого чи синього) чи двох-трьох близьких кольорів, або ж контрастних кольорів, коли потрібно передати відмінності у явищі. Так, на карті “Відносні надвишки й недобори українців” використано фіолетовий і синій кольори – для недоборів, жовтий і оранжевий – для надвишків. Як правило, інтервал між ізолініями непостійний, наприклад, на карті “Густота людности” подано інтервали: 0–5–10–25–40–60–80–100–500 (число мешканців на 1 км²); на карті “Людність у віку 0-12 років”: 27–29–31–32–33–36–45 (%); на карті “Українці”: 2–5–10–25–50–75–90–100 (відсотків українців до усієї людности).

На карті “Міста й міська людність” застосовано спосіб значків для передачі людності міст. Значки побудовані в умовній ступінчастій шкалі (всього 7 ступенів). Значки застосовано й на карті 11 “Національности” для передачі людності та національного складу (структурний значок). На карті 10 “Національности” та 17 “Українські говори” застосовано якісний фон, на карті 11 “Національности” – крапковий спосіб із “вагою” крапки 5 000 мешканців. Крапковий спосіб використано для картографування кількості емігрантів (карта 21 “Еміграція з України до Азії” (“вага крапки” – 2 000 осіб), а також передачі кількості українців у Північній Америці, степових провінціях Канади, в Югославії та в Бразилії (“вага” крапки – 1 000 осіб). На карті 12 “Українці” та карті 13 “Густота українців” використано картограму, на карті 19 “Мандрівки” – картодіаграму (площинну структурну, у вигляді півкіл), побудовану в абсолютній неперервній шкалі.

На картах “Національного атласу України” також застосовано ряд способів картографічного зображення, які передбачають не тільки візуальне зіставлення карт, а й проведення широкого спектру картометричних робіт, навіть, якщо карти побудовані в різних, але кратних масштабах. Для передачі спеціального змісту карт населення на більшості карт застосовано картограму й картодіаграму. Наприклад, картограму застосовано на картах “Потенціал регіонів за чисельністю міського населення”, “Потенціал регіонів за чисельністю сільського населення”, “Сільський поселенський потенціал”. Однак, на більшості карт (всього близько 15) застосовано картограму й картодіаграму. Наприклад, на карті “Міське населення” (с. 251) картограмою передано частку міського населення у загальній чисельності населення регіону (виділено 5 ступенів: до 50,0, 50,0–60,0, 60,1–70,0, 70,1–80,0, понад 80,0), а картодіаграмою – кількість міського населення в регіонах; при цьому застосовано лінійну у вигляді стовпчика діаграмну фігуру, побудовану в абсолютній неперервній шкалі), на карті “Розселення міського населення” (с. 252) картограмою

передано частку міського населення, що проживає у містах із людністю понад 100 000 від загальної чисельності міського населення (5 ступенів), картодіаграмою – кількість населення, що проживає в містах (структурна площинна картодіаграма). На деяких картах (с. 251, 264), що характеризують приріст населення, застосовано профільну картодіаграму: верхня частина її передає приріст населення, нижня – зменшення. Як правило, на таких картах подаються дані на 4-5 дат (1959, 1970, 1979, 1989, 2001 pp.).

На ряді карт сумісно застосовано картограму й значковий спосіб: на карті “Зміна чисельності міського населення” (с. 252) картограмою – зміну густоти міського населення у розрізі регіонів (по території) та зміну людності міст (у значкові), значком – людність міст (умовна ступінчаста шкала із 5 ступенями); на карті “Міста (густота населення)” картограмою показано густоту міст (по території) і густоту населення в містах (у значку), значком – людність міст в умовній ступінчастій шкалі (всього 8 ступенів).

На карті “Чисельність, структура та розселення населення” (стор. 246-247) застосовано значки (людність міст; значки побудовані в умовній ступінчастій шкалі).

На багатьох картах використано не один, а кілька способів картографічного зображення. Наприклад, на карті “Густота та чисельність населення” (с. 248-249) застосовано картограму для передачі густоти населення у розрізі адміністративних районів й картодіаграму для передачі чисельності населення (діаграмна фігура – площинна, побудована у абсолютній ступінчастій шкалі).

Засоби художнього й графічного оформлення. На картах населення “Атласу України й сумежних країв” основним художнім засобом оформлення карт є *колір чи кольоровий тон та кольорова насиченість*. Колір застосовують для кращого розчленування елементів карт населення, для виділення головного, істотного серед багатьох явищ, для надання зображенню певних якісних і кількісних характеристик [2, с. 59]. Класичним прикладом застосування кольору є карта 10 “Національності” та 17 “Українські говори”.

У НАУ колір застосовано для передачі якісних особливостей населених пунктів: за типом, за висотою над рівнем моря (Українські Карпати), складу населення, якості прибулих, часу виникнення міст, часу набуття статусу міста.

Кольорова насиченість – важливий засіб передачі інтенсивності розвитку явищ. Він дуже наочний, добре передає кількісні характеристики, підкреслює пластичність статистичної поверхні щодо розподілу явищ. Кольорова насиченість застосована при застосуванні картограми. Такий вид художнього оформлення переважає в НАУ, де застосовано усю гаму кольорів та їх відтінків.

Граничні лінії на картах атласу виконують функцію кількісної характеристики, оскільки передають кількісні показники зміни явища по території в абсолютних чи відносних одиницях (цим засобом передається зміст більшості карт атласу

В. Кубійовича).

Прості геометричні побудови – точки (крапки), лінії, різні фігури – знаходять дуже широке застосування на картах НАУ. В атласі В. Кубійовича вони застосовані лише на кількох картах (11 “Національності” – крапка і коло, карта 19 “Мандрівки” – півколо). Значно більше видів простих геометричних побудов на картах НАУ. Застосовуються кола (для передачі людності поселень, чисельності населення у регіонах, кількості студентів у містах, промислових та рекреаційних центрів, середньої людності сільських поселень), квадрати (для передачі кількості прибулих, розподілу міського населення за величиною міських поселень, величини сільських поселень), прямокутники чи стовпчики (для передачі чисельності та структури населення по регіонах на різні дати, кількості міського населення, приросту населення, розподілу міського населення за величиною міських поселень, чисельності сільського населення).

Елементи додаткової характеристики карт населення. У атласі В. Кубійовича міститься величезний пласт графічного матеріалу, який органічно доповнює картографічний матеріал. Це дає можливість провести комплексне дослідження населення та усіх його характеристик будь-якого регіону, відображеного на карті. Більше того, матеріал графіків характеризує українське населення в тодішній Українській СРР (Східне Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ) та за її межами: у Польщі (Галичина, Західна Волинь і Полісся, Холмщина і Підляшшя), у Чехословаччині (Підкарпатська Русь, Східна Словаччина), у Німеччині, в Російській Федерації (Центрально-Чорноземна область, Західне Підкавказзя, Східне Підкавказзя, Крим, Брянщина), у Румунії (Басарабія та Буковина). Особливої уваги заслуговують графіки людності українських земель періоду голодомору. На превеликий жаль, дані для Української СРР на цей період практично відсутні (обриваються 1929 роком).

Застосовуються діаграми – площинні (колові), лінійні (стовпчикові), графіки розподілу, статеві-вікові піраміди.

У графічному розділі атласу є можливість порівняти деякі дані із даними країн Європи: наприклад, народини і смертність в Українській СРР і Російській Федерації, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Німеччині, Англії, Франції та Італії; приріст людності за регіонами України окремо для всієї людності, для міського населення, для сільського населення.

В. Кубійович подає кількість українців в “українських колоніях” в ССРР – Казахстані, Сибірові, Нижньоволзькому краї, Далекосхідному краї, Середньоволзькому краї, Башкирській АСРР, Кіргістані, Уральському краї. Ці дані важливі з погляду асиміляції українців.

Можливості використання карт населення. Найбільшою цінністю атласу В. Кубійовича є можливість дослідити розселення українців станом на 1939 рік (загалом на першу третину XX століття). Карти цінні тим, що, “...окреслюють українську національну територію, яка мала б стати визна-

чальним геопросторовим чинником створення держави Україна" (О. Шаблій [5, с. 511]). Дві карти "Національності" дають уявлення про розміщення та кількість в межах України поляків, росіян, німців, євреїв, греків, болгар, сербів, а також самих українців на етнічних землях народів-сусідів. Зіставлення цієї карти із відповідною картою НАУ дає змогу виявити основні тенденції в процесі розселення та збільшенні чи зменшенні кількості українців та національних меншин упродовж XX століття, інтенсивність процесу асиміляції українців на землях країн-сусідів (особливо РФ) та зростання частки росіян в загальній кількості населення України, особливо на Сході та Півдні України після 1932-33 рр. Для цього доцільно дослідити ще й карти "Міграція до Донбасу" та "Міграція до Харкова" (карта 19-1 і 19-3).

За картами, що характеризують розселення українців (12-17), доцільно дослідити зміну в густоті українців, переважання їх над неукраїнцями в різних регіонах України, зіставити ці дані з даними НАУ. Особливо цінними були б дані при зіставленні карт атласу В. Кубійовича із даними атласу "Українці. Східна діаспора" на регіони – етнічні українські землі – і місця компактного проживання українців, що після 1922 та 1945 років опинилися за межами Української РСР (Кубань, Північний Кавказ, Центральнo-Чорноземна Росія, Сибір, Далекий Схід, Лемківщина, Пряшівщина, Холмщина, Південна Буковина тощо).

Окремого дослідження вимагають карти, що характеризують еміграцію та імміграцію та їх вплив на національний склад населення України, причини й наслідки та геопросторовий аналіз масового виїзду українців з України на Захід і Схід, імміграцію в Україну росіян та їх розселення після 1932-33 рр. та після 1945 р., розселення українців поза межами України (Північна й Південна Америки, Західна Європа, Росія, Казахстан). Дослідження міграцій населення важливо ще й тієї точки зору, що в атласі В. Кубійовича відсутні дані на ті частини українських етнічних земель, що опинилися у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини.

Картину змін у національному складі населення України та трудових ресурсах доповнили б дані карт, що характеризують зайнятість населення, та карт урбанізації (23 сторінка) й міграцій населення (сторінки 19-22). У праці О. Шаблія [5, с. 512-513] подано детальні висновки, що впливають зі змісту цих карт. Значний матеріал для аналізу доцільно використати із табличного матеріалу (стор. 24).

Висновки. Атлас В. Кубійовича та НАУ є надзвичайно важливими джерелами інформації про населення України від 1897 до 2002 року. Разом з іншими картографічними творами, а також статистичними, літературними й іншими джерелами вони дають цілісну картину еволюції населення на території України, на українських етнічних землях та місцях проживання українців поза їх межами.

Простежується чітка тенденція до збільшення тематики карт населення, появи нових сюжетів та ускладнення змісту карт від атласу В. Кубійовича до НАУ, зростання числа показників картографування (як кількісних, так і якісних, абсолютних та відносних) та уніфікації способів картографування й зображуючих засобів картографування.

З'явилися нові напрями в картографуванні населення, зокрема картографування соціально-економічних особливостей населення, значно розширився спектр карт розміщення населення й розселення, демографічних особливостей населення та етнографічних складових населення; значного ускладнення набули показники картографування, що стосуються людського розвитку. З'явилися нові типи карт населення, зокрема комплексні та синтетичні, на яких представлена усестороння його характеристика із елементами районування. Розроблено нові типи легенд карт населення, зокрема й складних, у тому числі у вигляді ґраток чи таблиць.

Незрівнянно зросли можливості дослідження за картами населення: можна проводити дослідження явища за однією картою, зіставляти дві й більше карт, проводити різноманітні картометричні роботи та виявляти складні взаємозалежності між окремими гранями й показниками населення.

Література

1. *Жупанський Я.І.* Історія географії в Україні. – Львів: Світ, 2000.
2. *Жупанський Я.І., Сухий П.О.* Соціально-економічна картографія: Підручник для студентів географічних, топографо-геодезичних, економічних спеціальностей вищих і середніх навчальних закладів. – Тернопіль, 1997. – 274 с.
3. Національний атлас України. Наукові основи створення та їх реалізація / За ред. Л.Г. Руденка. – К.: Академперіодика, 2007. – 408 с.
4. *Сосса Р.І.* Історія картографування території України. Підручник. – К.: Либідь, 2007. – 336 с.
5. *Шаблій О.* Науковий подвиг професора Володимира Кубійовича / Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 490-525.
6. Атлас. Кримська Автономна Республіка. – Київ-Сімферополь: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського; Кримський науковий центр НАН України і Міністерства освіти і науки; Інститут географії НАН України, Інститут передових технологій, 2003.
7. Атлас України та сумежних країв / За загальною редакцією Д-ра Володимира Кубійовича. – Львів, 1937.
8. Комплексний атлас України. – К.: ДНВП "Картографія", 2005.
9. Національний атлас України. – К.: ДНВП "Картографія", 2007. – 440 с.
10. Українці. Східна діаспора. – К.: "Мапа ЛТД", 1992. – 24 с.

Стаття надійшла 25.11.2010 р.

Географічна освіта і просвіта

УДК 91.003.1: 929 Садовський (477): 37.035 (045)

Микола Шевчишен

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. САДОВСЬКОГО

У статті розглядаються найважливіші науково-педагогічні досягнення українського ученого Валентина Садовського під час роботи в Українській господарській академії в Подєбрадах, Українському науковому інституті у Варшаві, Українському вільному університеті у Празі. Наведено перелік найактуальніших наукових праць ученого, їх значення для розвитку української географічної науки на початку XX століття.

Ключові слова: економічна географія, демогеографія, економіка, соціологія, національна політика.

Mykola Shevchyshen. Scientific-pedagogical activity of V. Sadovs'kyi. *The most important scientific-pedagogical achievements of the Ukrainian scientist Valentyn Sadovs'kyi while working in the Ukrainian Economic Academy in Podebrady, the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw, and the Ukrainian Free University in Prague are presented in this article. The most important scientific works of the scientist are listed and their meaning for the development of Ukrainian geographical science at the beginning of the XX century is demonstrated.*

Key words: economic geography, demographic geography, economy, sociology, national policy.

Актуальність теми. Дослідження науково-педагогічної діяльності ученого дають можливість встановити його внесок у розвиток географічної науки і представляють інтерес для сучасників як джерело інформації про стан науки і події минулого.

Вихідні передумови. Найґрунтовніші дослідження науково-педагогічної діяльності ученого здійснив О. Шаблій. Окремі питання, що стосуються цієї сфери діяльності В. Садовського, частково висвітлені у публікаціях Я. Жупанського, В. Потульницького, А. Заводовського, О. Лисенко.

Мета статті. У даній статті наявна спроба на основі аналізу праць ученого, публікацій про нього сучасних дослідників окреслити і розглянути суть найважливіших наукових проблем, його педагогічні досягнення. Наукові інтереси В. Садовського були різнобічними, його роботи присвячені актуальним проблемам демографії, економіки, соціології, національної політики, економічної географії України і світу.

Виклад основного матеріалу. В. Садовський активно та продуктивно працював у різних сферах – демографії, економічній і соціальній географії,

національній політиці. За весь період своєї науково-педагогічної діяльності він опублікував у наукових та періодичних виданнях понад 380 праць, статей, рецензій.

Тривалий час з 1925 по 1945 рік В. Садовський жив і працював у Чехо-Словаччині. Саме тоді найповніше розгорнулася його наукова і педагогічна діяльність. Учений пов'язав свою долю з Українською Господарською Академією (УГА), Українським технічно-господарським інститутом (УТГІ, м. Подєбради) та Українським Вільним Університетом (УВУ, м. Прага). Ці вищі навчальні заклади були організовані з доброї волі та за фінансової підтримки Президента Чехо-Словаччини, дійсного закордонного члена НТШ Т. Масарика (1850–1937). Одночасно він очолював економічний семінар в Українському науковому інституті (УНІ), організованому у 1930 р. у м. Варшаві.

Лектором УГА В. Садовський почав працювати з 10 жовтня 1925 р. (академія функціонувала вже з 1922 р.). Пізніше він працював на посаді доцента, а з 16 квітня 1933 р. професора і завідувача кафедр соціальної політики та економічної географії

економічно-кооперативного факультету. В. Садовський викладав економічну географію України, економічну географію світу та Чехо-Словаччини, курс охорони праці, соціальне забезпечення, трудовий договір.

У період 1925–1935 рр. (до закриття УГА у 1935 р.) В. Садовський написав солідні наукові праці. Це статті з проблем економічного районування України, зокрема з теорії цього районування (його ідеї не втратили своєї актуальності дотепер). Було написано чотири книги: дві – з проблем соціології праці і трудового права (“Праця в УССР”, 1932 [5], “Робоча сила у сільському господарстві України”, 1935 [6]), дві – з економічної географії, регіональної та світової економіки: (“Світове господарство”, 1932–1933 [9], “Нарис економіки українських земель”, 1935 [10]). Виходить низка статей у Празі, Парижі, Лондоні, Варшаві, Києві, Львові, Луцьку та інших містах про економічні проблеми індустріалізації України та колективізації сільського господарства в ній [26, с. 457–490].

Ще одним напрямом наукової діяльності В. Садовського було дослідження демографічних процесів в Україні та антинародної національної політики сталінсько-більшовицького режиму. Це, зокрема, його публікації: “Північно-західна Україна у світлі статистики”, 1924 [11], “Людність західно-українських земель по польському перепису 30 вересня 1921 р.”, 1927 [12], “Огляд літератури про українську демографію”, 1931 [2], “Українці поза межами УРСР на основі перепису 1926 р.”, 1931 [3], “Національна політика совітів на Україні”, 1937 [8] та ін.

Працюючи у м. Празі, В. Садовський не поривав зв'язків зі Львовом. Він став дійсним членом Наукового Товариства імені Шевченка (1935 р.). У Львові у період 1930–1935 рр. за редакцією Івана Раковського вийшло три томи “Української Загальної Енциклопедії”. До цієї, по суті, першої національної енциклопедії В. Садовський підготував серію статей. Серед них: “Народне господарство країни”, “Закарпаття”, “Земельне питання. Наддніпрянщина”, “Промисловість і торгівля Західної України” та ін.

Співпрацював В. Садовський також з Головою Географічної комісії НТШ, доцентом Ягеллонського університету (м. Краків) В. Кубійовичем у підготовці “Атласа України й сумежних країв”. До цього атласу В. Садовський підготував три карти: “Розміщення промислових робітників”, “Розподіл промислових робітників за галузями праці”, “Розміщення промислових робітників в УСРР”.

Проте особливо активним був В. Садовський у науково-організаційній і громадській діяльності. Разом з В. Тимошенком він організував в УГА науковий семінар з прикладної економії, вступив у “Товариство українських економістів”, “Український республіканський демократичний клуб”, а також у товариство професорів УГА, виголошував наукові доповіді, брав участь у наукових конференціях, II з'їзді українських учених у м. Празі (1932 р.).

Економічний семінар під керівництвом В. Садовського мав на меті дослідження господарського стану та господарської політики в Україні, зважаючи на обставини, які настали з часу впровадження радянської влади, а також з'ясування перспектив господарського розвитку України. За період роботи в УНІ учений опублікував там низку праць. Його праці були присвячені актуальним проблемам економіки, соціології та економічної географії, демографічним процесам, національній політиці радянської влади в Україні. Це, зокрема, праці: “Огляд літератури про українську демографію” (1931) [2], “Українці поза межами УССР на основі перепису 1926 р.” (1931) [3], “П'ятилітка й народно-господарські інтереси України” (1931) [4], “Праця в УССР” (1932) [5], “Робоча сила в сільському господарстві України” (1935) [6], “З підсумків колонізаційної політики в СССР” (1936) [7], “Національна політика совітів на Україні” (1937) [8].

Головною частиною роботи семінару були наукові засідання, на яких читалися й обговорювалися праці його учасників. Кожна така праця заздалегідь надсилалася до Праги керівникові семінару В. Садовському, який готував на неї рецензію, що також зачитувалася на одному із засідань. За період 1930–1937 рр. учасники економічного семінару провели 69 засідань, на яких заслухали і обговорили понад 70 доповідей. Темі їх були пов'язані з дослідженням окремих економічних проблем і явищ, зокрема різних фінансових питань економіки України, а також проблем лісового і земельного господарства, транспорту, тваринництва, водного господарства, професійної освіти, промисловості, товарообміну, колективізації в Україні і т. ін. На засіданні семінару була прочитана доповідь “Советський демпінг”. Виступав учений і з лекціями, зокрема такими: “Україна в п'ятилітньому плані СССР”, “Національний і соціальний склад промислового робітництва УССР”, “Господарські підсумки советської колоніальної політики”, “Зміни в українському народному господарстві за часів другої п'ятилітки” та ін.

Окрім дослідження конкретних тем з галузі економіки, працівники семінару починаючи з 1932 р. робили огляди праць західноєвропейських літологів з метою познайомитися і оцінити ту літературу, яка з'являлась на західноєвропейських ринках, і разом з радянськими матеріалами використати також матеріали західноєвропейських дослідників економічного життя в Україні [1, с. 69–70].

У 1935 р., коли було закрито УГА, обсяг праці у Подєбрадах зменшився. Зменшилося також педагогічне навантаження в Українському технічно-господарському інституті, що діяв як заочний вищий політехнічний заклад. В. Садовському йшов уже п'ятдесятий рік. Знову виникли матеріальні проблеми. Та й уряд Чехо-Словаччини під впливом Польщі і СРСР охолов до української національної справи. Зменшилося фінансування УГА і Українського технічно-господарського інституту. Вчені почали шукати нових місць праці. Погляди були

зверненні головно на Український Вільний Університет, фінансові справи якого були не найліпшими, а також на вищі навчальні заклади Чехо-Словаччини та інших європейських країн.

В. Садовський переїжджає з м. Подебради у м. Прагу, налагоджує найтісніші зв'язки з паризькою україномовною газетою "Тризуб", з якою почав співпрацювати ще у 1926 р. Тут він друкує статті, в яких у науково-публіцистичній формі розглядає актуальні проблеми життєдіяльності українства. За весь період співробітництва з газетою (1926–1939 рр.) В. Садовський опублікував у "Тризубі" понад 200 статей. Крім цього, виходять ряд публікацій в інших французьких та німецьких газетах. У них багато матеріалів присвячено окремим діям української політики, науки і культури (С. Петлюрі [13, с. 8-9], О. Саліковському [15, с. 4-5], Є. Чикаленку [14, с. 4-6], О. Вілінському [23, с. 9-10], К. Воблому [22, с. 102-103], М. Драгоманову [20, с. 133-134], Д. Донцову [18, с. 220-221], Л. Юркевичу [21, с. 121-123], Д. Дорошенку [19, с. 15], В. Винниченку [17, с. 14-15], В. Кубійовичу [16, с. 27-28], П. Стебницькому [24, с. 1-2]. Частина з них – це рецензії на публікації різних авторів, інші присвячені національним і соціальним відносинам в Україні, Росії та СРСР.

У липні 1941 року учений опублікував одну з останніх своїх робіт "Справа реорганізації української промисловості". У цій статті В. Садовський розглядає основні напрями і заходи, які необхідно провести для реформування української промисловості. Для досягнення поставленої мети влада повинна спрямувати свою діяльність на зміцнення економічної бази для розвитку української державності. Необхідно вживати заходів для зміцнення національної валюти, розвитку внутрішнього ринку, налагодження грошового обігу і врегулювання фінансового становища країни. Аналіз запропонованих заходів показує, що частина з них залишаються актуальними і через 70 років після публікації [27, с. 146].

Для Українського Чорноморського інституту у тому ж 1941 році учений разом з І. Шовгенівим розробив "Програму економічно-географічного вивчення чорноморського простору". Завдання програми були визначені таким чином: дослідження комунікаційної системи для створення між певними чорноморськими територіями інтенсивніших господарських зв'язків та вивчення ринків окремих чорноморських країн. Це дасть можливість наповнити поняття чорноморського простору конкретним господарським змістом [25, с. 12-16].

Останніми публікаціями у науковій діяльності В. Садовського були його німецькомовні статті про соціальну структуру та політичне становище України й окремих українських земель у книзі "Handbuch der Ukraine" ("Підручник України") за редакцією Івана Мірчука (Лейпціг, 1941) та стаття "Die Ukraine" у журналі "Deutsche Monatshefte", ч. 9 за 1942 р.

У 1939 році, коли розпочалася Друга світова війна, Чехо-Словаччина була розчленована. На сході було утворено маріонеткову Словаччину, а на заході – протекторат Чехії і Моравії. Для українських емігрантів, особливо вихідців із Волині та східної України, життя стало нестерпним, їх часто трактували як радянських представників. Життя у великому місті без достатнього заробітку було нелегким. У країні діяла карткова система, дошкурали хвороби. Скільки міг, допомагав В. Садовському у матеріальній скруті Провідник Українського Центрального Комітету з окупованої Польщі і Галичини професор УВУ В. Кубійович.

З 1941 до початку 1945 року В. Садовський працював у Слов'янській бібліотеці м. Праги та Російському закордонному історичному архіві при Міністерстві внутрішніх справ. З лютого 1945 р. до арешту 12 травня В. Садовський – професор і завідувач кафедри політичної економії Українського Вільного Університету.

Висновки. Наукові дослідження В. Садовського в економіці, географії, демогеографії, національній політиці свідчать про непересічний талант ученого. Він зробив вагомий внесок у розвиток української науки. Його праці завжди були актуальними, досліджували важливі для країни проблеми. Тривалий час працював у вищих навчальних закладах Чехо-Словаччини та Польщі. В. Садовський був одним із найкомпетентніших українських науковців, особливо у сфері національної політики. Одним з перших українських учених обґрунтував власне поняття "економічний район", охарактеризував та проаналізував спроби економічного районування України, написав навчальні посібники з економічної географії України та світу, з регіональної економіки, соціального забезпечення. В його працях детально проаналізовано зловоденні питання соціальної політики, яка проводилась в Україні у 20 – 30-х роках ХХ століття.

Учений розробив і запропонував програми реформування української промисловості та економіко-географічного вивчення чорноморського простору, окремі положення яких до сьогодні є актуальними.

Література

1. *Потулицький В.А.* Нариси з української політології. 1819–1991 рр. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
2. *Садовський В.В.* Огляд літератури про українську демографію / В.В. Садовський // *Праці Українського наукового інституту.* – Варшава, 1931. – Т.1. – С. 9-29.
3. *Садовський В.В.* Українці поза межами УССР на основі перепису 1926 р. / В.В. Садовський // *Українська людина СРСР.* Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1931. – Т.1. – С. 138-160.
4. *Садовський В.В.* П'ятилітка й народно-господарські інтереси України / В.В. Садовський // *Сучасні проблеми економіки України.* Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1931. – Т. 3. С. 88-141.

5. *Садовський В.В.* Праця в УССР / В.В. Садовський // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932. – Т. 7. – 148 с.
6. *Садовський В.В.* Робоча сила в сільському господарстві України / В.В. Садовський // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1935. – Т. 26. – 147 с.
7. *Садовський В.В.* З підсумків колонізаційної політики в ССРСР / В.В. Садовський // Сучасні проблеми економіки України. Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1936. – Т. 32. – С. 5-24.
8. *Садовський В.В.* Національна політика совітів на Україні / В.В. Садовський // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1937. – Т. 39. – 173 с.
9. *Садовський В.В.* Світове господарство. Курс лекцій / В.В. Садовський // Український Технічно-Господарський інститут позаочного навчання при Українській Господарській Академії в ЧСР. – Подєбради, 1932-1933. – 179 с.
10. *Садовський В.В.* Нарис економіки українських земель. Курс лекцій. – Подєбради, 1935. – 78 с.
11. *Садовський В.В.* Північно-західна Україна в світлі статистики / В.В. Садовський // Літ.-наук. вістн. – Львів, 1924. – Ч. 11. – С. 156-166; Ч. 12. – С. 250-261.
12. *Садовський В.В.* Людність західноукраїнських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року / В.В. Садовський // Студії з поля суспільних наук і статистики. Вип. 1. – Львів, 1927. – Т. 4. – 51 с.
13. *Садовський В.В.* Петлюра і сучасність / В.В. Садовський // Тризуб. – 1938. – Ч. 22 (622). – С. 8-9.
14. *Садовський В.В.* Пам'яті Є. Чикаленка / В.В. Садовський // Тризуб. – 1939. – Ч. 25 (675). – С. 4-6.
15. *Садовський В.В.* Пам'яті О. Саліковського / В.В. Садовський // Тризуб. – 1935. – Ч. 45 (499). – С. 4-5.
16. *Садовський В.В.* (Рецензія на публікацію). – В. Кубійович. Територія і людність українських земель. Львів, 1935 / В.В. Садовський // Тризуб. – 1936. – Ч. 4-5 (508-509). – С. 27-28.
17. *Садовський В.В.* (Рецензія на публікацію). – Винниченко В. За яку Україну. Париж, 1934 / В.В. Садовський // Тризуб. – 1934. – Ч. 25 (431). – С. 14-15.
18. *Садовський В.В.* (Рецензія на публікацію). – Донцов Дмитро: Сучасне політичне положення нації і наші завдання. Львів, 1913 / В.В. Садовський // Українська жизнь. – 1913. – № 9. – С. 107-109.
19. *Садовський В.В.* (Рецензія на публікацію). – Дорошенко Д. Євген Чикаленко, його життя й громадська діяльність. Прага, 1934. / В.В. Садовський // Тризуб. – 1934. – Ч. 23 (429). – С. 15.
20. *Садовський В.В.* (Рецензія на публікацію). – Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. К., 1913 / В.В. Садовський // Українська жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 133-134.
21. *Садовський В.В.* (Рецензія на публікацію). – Лев Юркевич. Національна справа і робітництво. К.: Дзвін, 1913 / В.В. Садовський // Українська жизнь. – 1912. – № 12. – С. 121-123.
22. *Садовський В.В.* (Рецензія на публікацію). – Проф. К.І. Воблий. Производительные силы Галиции (Статистико-экономический очерк). К., 1915 / В.В. Садовський // Українська жизнь. – 1915. – № 2. – С. 102-103.
23. *Садовський В.В.* О. Вілінський (некрольог) / В.В. Садовський // Тризуб. – 1929. – Ч. 1-2 (157-158). – С. 9-10.
24. *Садовський В.В.* Пам'яті П. Стебницького / В.В. Садовський // Діло. – 1923. – Ч. 22. – С. 1-2.
25. *Садовський В.* Програма економічно-географічного вивчення Чорноморського простору // І. Шовгенів, В. Садовський. Український Чорноморський інститут. Програма діяльності. На правах рукопису. – Одеса–Севастополь–Ростів–Туапсе–Астрахань, 1941. – С. 12-16.
26. *Шаблій О.І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О.І. Шаблій. – Львів: Львівський національний університет імені І.Франка, 2001. – 744 с.
27. *Шевчишен М.Ю.* Професор В. Садовський: головні напрямки наукової діяльності вченого / М.Ю. Шевчишен // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2006. – № 753. – С. 143-148.

Стаття надійшла 1.06.2011 р.

Відгуки та повідомлення

СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: ДИНАМІКА ТА СТРУКТУРА (до виходу у світ нової книги проф. А.І. Доценка. – Київ: Фенікс, 2010. – 288 с.)

Реформування аграрного сектора економіки певною мірою вплинуло на стан ринку праці сільського населення, який протягом останніх років характеризувався скороченням чисельності працівників сільськогосподарських підприємств, звуженням сфери прикладання праці та невідповідністю між пропозицією робочої сили за своїм професійним складом і кваліфікаційним рівнем і потребами роботодавців. Такий стан був зумовлений передусім перенасиченістю сільського господарства трудовими ресурсами до здійснення ринкових реформ, утриманням впродовж 90-х років ХХ ст. на підприємствах сільського господарства надмірної чисельності працівників, які працювали на умовах неповного робочого дня і перебували у тривалих адміністративних відпустках. Водночас зміни, що відбулися у структурі сільськогосподарського виробництва, малорозвиненість галузевої та соціальної інфраструктури села, низький рівень управлінського і кадрового менеджменту призвели майже до відсутності роботи у селах. Під впливом економічних, соціальних і демографічних процесів у розвитку сільського розселення спостерігаються не тільки різнонаправлені, але і нерідко й протилежні за значенням тенденції. Тому, безперечно, монографія доктора географічних наук, професора Анатолія Івановича Доценка "Сільське розселення в Україні: динаміка та структура" розкриває актуальні питання сучасності і є своєчасною.

Дослідження територіальної організації сільського населення - складний процес, він із наукової точки зору повинен здійснюватися на основі ключових методологічних принципів сучасної суспільної географії: територіальності, комплексності, системності, пропорційності, історизму, картографування. Паралельно у рамках логічної послідовності, цілісності дослідження, виділену систему принципів доцільно поповнити історико-генетичним, структурно-функціональним, конструктивним

підходами, які взаємодоповнюються і дозволяють визначити напрямок реалізації ідеї, систематизації та пошуку практичного використання результатів дослідження. Саме соціально-економічній сутності, теоретичним засадам та методологічним і методичним аспектам дослідження сільського розселення присвячений перший розділ монографії «Теоретико-методологічні засади дослідження сільського розселення». Важливими складовими цього розділу є аналіз економічної і соціальної сутності сільського розселення у дослідженнях таких науковців як Д.О. Мотруніч, І.В. Прокопи, Д.І. Солярчука, М.Д. Спектора, В.Г. Тімофєєва, Л.О. Шепотько, М.С. Шкурки. Особливої актуальності даній монографії надає те, що при характеристиці теоретичних засад дослідження сільського розселення, автор паралельно із традиційними тлумачення основних понять і категорій у географії розселення подає ґрунтовний аналіз сучасних законопроектів, виділяючи нові, запропоновані у них категорії і поняття, важливі для сільського розселення України. У першому розділі Анатолій Іванович також наголошує на важливості дотримання при теоретичному дослідженні сільського розселення системного, територіального та перспективного методологічних підходів, а також подає характеристику загальнонаукових методів дослідження сільського розселення: статистичних (групування, середніх величин та кореляційний метод), математичних (моделювання), аналізу геоінформаційних систем, історичних, соціологічних, аерокосмічного, топонімічного, географічних (порівняльно-географічного аналізу, експедиційних (польових) досліджень, картографічного, районування).

Процес зародження і формування історичної моделі сільського розселення, логіку змін у відповідності із змінами географічного середовища можна простежити, як наголошує вчений, за допомогою історико-генетичного підходу. Необхідність застосування історико-генетичного принципу у дос-

лідженні підсилюється інерцією суспільно-географічних процесів, особливо у сільському розселенні із високим консерватизмом його структурних елементів. Не можна недооцінювати історичні традиції, бо відсутність такого зв'язку минулого із сучасним розвитком розселення ускладнює можливість розкриття цілісної сутності суспільно-географічних явищ, зумовлює появу помилкових висновків, унеможливорює створення моделі перспективного розвитку. Одночасно, в історичному підході процеси необхідно трактувати об'єктивно, згідно із їхнім значенням, уникаючи механічного перенесення історичних моделей сільського розселення у сучасні умови. Тому особливо важливим є характеристика автором у другому розділі монографії “Сільський поселенський потенціал України: формування та використання” історії формування сучасної поселенської мережі на території України від найперших слідів людських поселень, які досягають 150 тис. років із періоду середнього палеоліту до новітнього періоду (кінець XX – початок XXI ст.). Не менш важливим є у даному розділі при характеристиці тенденцій формування поселенського потенціалу виділення автором загальнонаукових методологічних підходів – системного, динамічного, диференційованого, яких потрібно дотримуватись кожному науковцю, хто вивчає розселення у конкретному просторовому середовищі, а також зроблено актуальний акцент на складових інтегрального потенціалу поселень: природно-ресурсному, людському, економічному, соціальному, інвестиційному потенціалах, та рівні їхнього використання.

Фінансова нестабільність, загальне падіння обсягів виробництва, несприятлива екологічна ситуація впродовж останніх років призводять до зменшення показників народжуваності, підвищення смертності, відтоку робочої сили із сіл, а у кінцевому результаті – і до значного зменшення кількості населення у сільській місцевості України. А тому аналіз даної проблеми і визначення шляхів розв'язання є дуже актуальними. Саме тому окремий розділ монографії присвячено трансформації сільського розселення в Україні, де подано напрямки і схеми трансформації сільської поселенської мережі України, форм територіальної організації розселення, розкрито структурні та функціональні перетворення у сільському розселенні України.

Люди, розселяючись на території країни, створюють систему населених пунктів різних розмірів і типів, із різним складом мешканців і неоднаковим економічним значенням. Але географічне розміщення населення можна розглядати і поза цими конкретними поселеннями, оперуючи загальними показниками його чисельності у рамках тих, чи інших територіальних одиниць, чи показниками «щільності» населення на одиницю площі. Тому для характеристики просторових форм розміщення населення переважає інший термін – розселення. Саме сутності теоретико-методологічних засад формування систем сільського розселення України, їх

структурі та удосконаленню в Україні у період становлення постіндустріального суспільства присвячений четвертий розділ монографії “Територіальні системи сільського розселення України: формування та розвиток”.

На розвиток поселень впливає безліч чинників. Саме їхня дія у часі у різних географічних умовах і породила настільки велику розмаїтість форм, розмірів і типів поселень. У ході суспільного розвитку під впливом науково-технічного прогресу ще складнішими стають взаємозв'язки і взаємозалежність процесів, що впливають на розселення людей. Кожний регіон має свої розселенські особливості, що зумовлені історико-географічними, природно-географічними і соціально-економічними процесами. Окремої уваги заслуговує детальний аналіз демографічних, соціальних, економічних та екологічних проблем сільського розселення в Україні, представлений у п'ятому розділі монографії “Регіональні проблеми сільського розселення в Україні в умовах суспільних трансформацій”, в якому інформаційною основою є статистичні матеріали щодо населення України і дані, які пов'язані із рівнем його життя у кінці XX – на початку XXI ст.

Невиправдано високі темпи міграції сільського населення у міста, що відбувалися у другій половині XX ст. загострили проблему забезпечення сільського господарства робочою силою. Негативно позначається на сільськогосподарському виробництві також здрібнювання населених пунктів. Як наслідок, при порівняно невеликих володіннях малих і малих сіл, найчастіше сільськогосподарські угіддя заростають чагарником, лісом і виходять із активного обігу.

Для успішного вирішення цих проблем основних напрямків економічного і соціального розвитку сільських територій України, необхідна соціальна перебудова сіл, поліпшення житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення. Тому шостий розділ “Концепція, стратегія та прогноз розвитку сільського розселення в Україні” є важливе не тільки теоретичне, але і практичне значення. У ньому подано характеристику принципово нових концепцій, стратегічних завдань та прогнозів, які зможуть допомогти у ефективному використанні виділених на соціальне перетворення села матеріальних і фінансових ресурсів, що дасть можливість забезпечити обґрунтований їх розподіл між областями, районами, групами населених пунктів у залежності від характеру проблем, що утворилися у сільському розселенні. За таких обставин удосконалення сільського розселення як важливий процес приведення сформованих особливостей розселення сільського населення у відповідність із формами територіальної організації виробництва зазнає істотних змін.

Вирішення названих проблем у розвитку сільських населених пунктів країни повинно створити позитивні тенденції, підсилити роль сіль-

ської поселенської мережі у відродженні і розвитку сільськогосподарських підприємств, поступово долати різницю в умовах життя населення міст і сіл. Але це має бути настільки складний і багатосторонній процес соціального розвитку села, у рамках якого мають прижитися різноманітні тенденції від вирівнювання і до поглиблення розходжень між поселеннями різних груп. Для виявлення особливостей розвитку поселень необхідне ретельне вивчення і обґрунтування. В одних випадках за ними можуть стояти об'єктивні закономірності і процеси, що діють під впливом “природного добору”, в інших – особливості місцевого управління й навіть чийогось особистого “недогляду”.

В Україні ще є небагато публікацій щодо різних напрямків розвитку сільського розселення, а у наявних здебільшого ці прогнози є недостатньо

обґрунтованими. Натомість, Доценко Анатолій Іванович, детально проаналізувавши статистичні та соціологічні матеріали, визначив головні поселенські проблеми сучасної України, із зазначенням їх генезису та шляхів подолання. Він проаналізував тенденції розвитку сільського розселення, виділив ймовірні прогнози розвитку, подав пропозиції, які особливо повинні бути враховані при соціальній спрямованості програм і намічених заходів щодо виконання і вирішення завдань із подолання суттєвих розходжень між містом і селом. Публікація цієї монографії А.І. Доценка є помітним внеском у розвиток української суспільної географії, вона може бути цікавою не тільки науковцям, але й практикам, всім, хто цікавиться проблемами сільського розселення в Україні.

Любов Альтгайм

Ювілеї та номінації

ПЕТРУ ГРИГОРОВИЧУ ШИЩЕНКУ – 75

Відомому фізико-географу, доктору географічних наук, професору, члену-кореспонденту Національної Академії педагогічних наук України, президенту Українського географічного товариства Петру Григоровичу Шищенку минуло 75 років.

Народився Петро Григорович 8 лютого 1936 року в с. Покришів Брусилівського району Житомирської області. Після закінчення місцевої семирічки в 1950 році вступив до Коростишівського педагогічного училища, яке закінчив з відзнакою.

У 1954 році вступив до Київського педагогічного інституту (тепер Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова), звідки в 1956 році був переведений до Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У 1959 році з відзнакою закінчив географічний факультет цього університету. У 1959–1961 рр. працював у ґрунтознавчих експедиціях в Україні, Казахстані, Західному Сибіру. З 1961 р. до нинішнього дня Петро Шищенко працює в Київському національному університеті, де пройшов усі шаблі науково-

педагогічного зростання – від аспіранта до професора (1985), тривалий час завідував кафедрою фізичної географії та охорони природи (1971–1995), двічі обирався деканом географічного факультету (1985–1989, 1994–1999), був проректором з навчальної роботи природничих факультетів (1989–1992), став засновником кафедри географії України, якою керував у 1995–2000 рр.

Наукові інтереси П.Г. Шищенка охоплюють питання фізичної географії, ландшафтознавства, конструктивно-географічних досліджень, навчальної географії. У 1965 році захистив кандидатську дисертацію на тему “Природні комплекси і фізико-географічне районування Лівобережного Полісся УРСР”, а в 1984 р. – докторську дисертацію “Принципи і методи ландшафтного аналізу в регіональному проектуванні (на прикладі Української РСР)”. П. Шищенко є одним із фундаторів української наукової школи еколого-географічного аналізу, визнаним фахівцем з питань теорії ландшафтогенезу, структури, динаміки та перетворення ландшафтів під впливом антропогенних факторів, фізико-географічного районування і ландшафтного картографування України; методів визначення стійкості й ступеня змінності ландшафтів, їх систематики та класифікації, геоecологічних основ проектування й планування, методики регіональних ландшафтно-меліоративних досліджень; дидактики, методики та інноваційних технологій вузівської і шкільної географії. Він є розробником концепції змісту і стандартів шкільної і базової вищої географічної освіти. В університеті читає курси: “Історія і методологія географії”, “Конструктивна географія з основами природокористування”, “Прикладна фізична географія”, “Фізична географія України”, “Ландшафтні регіони України”, “Фізико-географічне районування”. Був учасником численних всеукраїнських, всеукраїнських і міжнародних наукових зібрань, у т.ч. міжнародних географічних конгресів у Гаазі (1996), Сеулі (2000), Глазго (2004), Тунісі (2008).

Опублікував понад 500 наукових праць. Автор і співавтор 16 монографій, 18 підручників і навчальних посібників з прикладної фізичної географії, географії

України для середніх і вищих закладів освіти, програм вузівських курсів та програм профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах, ряду карт до Національного атласу України. За час своєї роботи підготував 8 докторів і 22 кандидатів наук. У 1992 році обраний членом-кореспондентом Академії педагогічних наук України.

П. Шищенко проводить велику науково-організаційну і громадську діяльність. Він є членом спеціалізованої ради із захисту докторських дисертацій у КНУ ім. Т. Шевченка, членом бюро Відділення дидактики, методики і інноваційних технологій в освіті АПН України, головою Науково-методичної комісії з географії МОН України, членом Національного комітету з програм ЮНЕСКО “Людина і біосфера”, відповідальним редактором “Вісника Київського університету. Географія” і міжвідомчого наукового збірника “Фізична географія та геоморфологія”, членом редколегій журналів “Український географічний журнал”, “Історія української географії”, “Географія та основи економіки в школі”, наукових збірників “Географія і сучасність”, Української географічної енциклопедії та ін. Очолює головну редакційну колегію Популярної Енциклопедії Школяра. Крім цього, тривалий час був членом і головою експертної ради з природничих наук та мате-

матики Вищої атестаційної комісії України, головою комісії з географії та геології Малої академії наук.

П. Шищенко брав участь в організації всіх десяти з’їздів Українського географічного товариства. З 1995 року, коли його обрано президентом УГТ, є незмінним очільником цієї наукової громадської організації.

Заслуги П.Г. Шищенка відзначені численними почесними нагородами і званнями: лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1993), заслужений діяч науки і техніки України (1999), преміями імені Тараса Шевченка Київського національного університету імені Тараса Шевченка, медаллю імені Григорія Сковороди, знаком “К.Д. Ушинський”, Почесною грамотою Верховної Ради України та іншими нагородами. Петро Григорович є Заслуженим професором Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Почесним професором Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського, Почесним доктором (Honoris causa) Ужгородського національного університету.

Шановному професору, добрій людині, члену редколегії нашого часопису бажаємо міцного здоров’я, творчої наснаги на многая літ.

*Редколегія часопису
“Історія української географії”*

Наші автори

- **Альтгайм Любов Богданівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Афанасьєв Олег Євгенович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної та економічної географії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- **Баб'як Галина Петрівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету
- **Березяк Володимир Володимирович** – аспірант кафедри фізичної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Воловик Володимир Миколайович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- **Волошин Іван Миколайович** – доктор географічних наук, професор кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені І.Франка
- **Гамалій Ірина Петрівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри прикладної екології Білоцерківського національного аграрного університету
- **Дарчук Костянтин Вікторович** – асистент кафедри геодезії, картографії та управління територіями Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Дем'янчук Петро Михайлович** – кандидат географічних наук, викладач кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Джаман Василь Олексійович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Добровольська Світлана Ярославівна** – старший викладач, завідувачка відділення туризму Галицького інституту імені В'ячеслава Чорновола, м. Тернопіль
- **Дударчук Катерина Дмитрівна** – аспірантка кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Жданюк Богдан Степанович** – аспірант кафедри екології та охорони навколишнього середовища Волинського національного університету імені Лесі Українки
- **Заячук Мирослав Дмитрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Зеленська Любов Іванівна** – доктор педагогічних наук, професор, завідувачка кафедри фізичної та економічної географії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, докторант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Луганського відділу УГТ
- **Ковалишин Деонізія Іванівна** – кандидат сільськогосподарських наук, професор кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Круль Володимир Петрович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії та раціонального природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

- **Магир Ольга Ярославівна** – аспірант кафедри земельного кадастру Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ
- **Назарук Микола Миколайович** – доктор географічних наук, доцент кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка.
- **Потокій Михайло Васильович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Сивий Мирослав Якович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Симочко Ганна Василівна** – старший викладач кафедри туризму і готельно-ресторанного бізнесу Мукачівського державного університету
- **Скабара Роман Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Львівського державного університету фізичної культури
- **Скрипник Ярослав Петрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри геодезії, картографії та управління територіями Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Сухий Петро Олексійович** – доктор географічних наук, доцент, завідувач кафедри геодезії, картографії та управління територіями Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Троценко Олександра Владиславівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної та економічної географії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- **Шевчишен Микола Юрійович** – старший викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
- **Штойко Павло Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Шубер Павло Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії Львівського національного університету імені Івана Франка

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО ЧАСОПISУ

- ❑ Тексти матеріалів до часопису подаються українською мовою.
- ❑ Обсяг статті: не менше 9 сторінок (макс. – до 27 с.) – при розмірі шрифту 14 та міжрядковому інтервалі 1,5 або ж не менше 5 сторінок (максимально – до 15 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- ❑ Обсяг відгуку (рецензії на книги, картографічні та інші матеріали) – до 5 сторінок, повідомлення – до 1 повної сторінки, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- ❑ Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc) надсилається записаним на CD-R або ж електронною поштою.
- ❑ Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- ❑ 1 друкований паперовий примірник тексту, підписаний автором та завірений за місцем роботи чи навчання, надсилається поштою.
- ❑ Параметри сторінки і шрифту для друкованого варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5.
- ❑ Картографічні та схематичні матеріали виконуються в чорно-білому кольорі. Вони, а також фотографії записуються в окремі файли на CD-R, їх відбитки подаються в статтях у паперовому варіанті.
- ❑ Необхідно дотримуватися вимог ВАК при оформленні статей (дана умова стосується насамперед аспірантів, магістрантів, пошукувачів та інших зацікавлених авторів).
- ❑ Аспіранти, магістранти і пошукувачі надсилають лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів, підписаний ним, або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці друкованого примірника.
- ❑ Перед початком тексту статті необхідно подати такі позиції (кожна з них вказується в окремому абзаці шрифтом 12):
 - УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
 - ім'я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
 - заголовок статті (великими буквами, жирним шрифтом);
 - анотацію статті українською мовою з 3-4 речень, але не менш, ніж з 50 слів тексту (курсивом);
 - 5 ключових слів (курсивом);
 - ім'я та прізвище автора і назва статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
 - ті самі анотація та ключові слова англійською мовою (курсивом).
- ❑ Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені. Посилання в тексті на джерела подаються у квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.
- ❑ Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- ❑ Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному з них необхідно вказати: повністю прізвище, ім'я та по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки чи навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Для спілкування і контактів з автором потрібно надіслати: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- ❑ Для компенсації витрат, необхідних на підготовку часопису та його друкування, автори здійснюють передоплату (поштовим переказом).
- ❑ Автор отримує один примірник часопису.

Статті та інші матеріали до часопису просимо надсилати за такою адресою:
Ігорю Дітчучу, відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,
кафедра економічної і соціальної географії,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2,
46027 м. Тернопіль
Тел. (0352) 43-61-54, 0935793420
e-mail: ditchuk@i.ua ditchuk@ukr.net zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису міститься на сторінці “Наукової періодики України” (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iug/index.html) сайту Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>), а також розташована на сайті “Світ географії та туризму” (www.ukr-tur.narod.ru)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуск 23

Комп'ютерна верстка *Тарас Заставецький*
Художнє оформлення обкладинки *Михайло Цибулько і Світлана Демчак*

Підписано до друку 30.06.2011. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
18,2 ум. др. арк., 18,1 обл.-вид. арк. Тираж 150.
Друкарня Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2

Легенда до фізико-географічного районування поверхні Світового океану

Північний Льодовитий океан

Океанські басейни	Океанські суббасейни	Морські басейни	Морські області
1. Арктичний полярний антициклональний	1а. Нансейський (до хребта Ломоносова) 1б. Канадський		
2. Арктичний окраїнний циклонально-антициклональний	2а. Норвезько-Гренландський	Норвезьке море, Гренландське море	Норвезької течії, Шпіцбергенської течії, Східногренландської течії
	2б. Баренцовоморський	Баренцове море, Біле море	Нордкапської течії
	2в. Сибірський	Карське море, Море Лаптевих, Східносибірське море	
	2г. Притихоокеанський	Чукотське море, Море Бофорта	
	2д. Міжострівних і внутріматерикових акваторій	Море Баффіна, Затока Амундсена, Гудзонова затока	протоки Ланкастер, Барроу, Вайкаунт-Мелвіл, Мак-Клур

Атлантичний океан

Океанські басейни	Океанські суббасейни	Морські басейни	Морські області
3. Ісландський суміжний циклональний	3а. Лабрадорський	Лабрадорське море	течії Ірмінгера, Лабрадорської течії, протоки Дейвіса, Данської протоки
	3б. Європейський	Північне море, Балтійське море	Північноатлантичної течії, проток Ла-Манш і Па-де-Кале, проток Скагеррак і Каттегат
4. Північноатлантичний антициклональний		Мексиканська затока, Саргасове море, Середземне і Мармурове моря, Чорне й Азовське моря	Північної пасатної течії, Анtilської течії, течії Гольфстрім, Канарської течії, Гібралтарської протоки
5. Екваторіально-Атлантичний суміжний мусонний		Карибське море, Гвінейська затока	Південної пасатної течії, Міжпасатної протитечії, Гвіанської течії, Карибської течії
6. Південноатлантичний антициклональний			Бразильської течії, Бенгельської течії
7. Південноатлантичний суміжний антициклонально-циклональний			протоки Дрейка, Фолклендської течії

Індійський океан

Океанські басейни	Океанські суббасейни	Морські басейни	Морські області
8. Північноіндійський мусонний	8а. Аравійський	Аравійське море, Червоне море, Перська затока	Сомалійської течії
	8б. Бенгальський	Бенгальська затока, Андаманське море	Малаккської протоки
9. Екваторіально-Індійський суміжний		Тиморське море, Арафурське море, Затока Карпентарія	Мусонної течії, Сомалійської течії, Південної пасатної течії, Міжпасатної протитечії, Торресової протоки
10. Південноіндійський антициклональний	10а. Західноіндійський		Мозамбіцької протоки, течій Мадагаскарської та мису Голкового
	10б. Приавстралійський		Західноавстралійської течії
11. Південноіндійський суміжний антициклонально-циклональний			

Тихий океан

Океанські басейни	Океанські суббасейни	Морські басейни	Морські області
12. Алеутський циклональний	12а. Берингоморський	Берингове море	Берингової протоки
	12б. Курило-Камчатський	Охотське море, Жовте море, Японське море	Курило-Камчатської течії, Північнотихоокеанської течії
	12в. Аляскінський		Аляскінської течії
13. Північнотихоокеанський антициклональний	13а. Західнотихоокеанський	Східнокитайське море, Південнокитайське море	течії Куросіо
	13б. Східнотихоокеанський, Каліфорнійський	Каліфорнійська затока	Каліфорнійської течії
14. Екваторіально-Тихоокеанський суміжний	14а. Західноекваторіальний	Моря: Яванське, Банда, Серам, Молукське, Сулавесі, Сулу, Новогвінейське, Соломонове	Північної пасатної течії, Міжпасатної протитечії, Південної пасатної течії,
	14б. Східноекваторіальний		
15. Південнотихоокеанський антициклональний	15а. Австралійсько-Океанійський	Тасманове море, Коралове море	Східноавстралійської течії
	15б. Перуанський		Перуанської течії
16. Південнотихоокеанський суміжний антициклонально-циклональний			

Південний океан

Океанські басейни	Океанські суббасейни	Морські басейни	Морські області
17. Антарктичний антициклональний			
18. Субантарктичний циклональний	18а. Скотта-Веделла	Море Веделла, Шельфові льодовики Ларсена, Ронне-Фільхнера	
	18б. Лазарева-Космонавтів		
	18в. Співдружності-Моусена	Море Дейвіса	
	18г. Д'юрвіля-Сомова		
	18д. Росса	Море Росса, Шельфовий льодовик Росса	
	18е. Амундсена-Беллінсгаузена	Море Беллінсгаузена	

Таблиця 1

Характеристика основних етапів розвитку знань і краєзнавчих досліджень

Етапи розвитку знань	Просторовий світогляд та структура географічних знань	Етапи розвитку краєзнавчих досліджень регіону	Характеристика етапу	Постаті в регіональних дослідженнях
Епоха Великих географічних відкриттів (XVI–сер.XVII ст.)	Виникнення глобального географічного світогляду (завдяки океанічним плаванням та експедиціям). Початки уявлень про глобальну, регіональну і локальну географію, зародження геофізичних уявлень. Поява історико-географічних творів, бурхливий розвиток картографії	Донауковий етап	Перші краєзнавчі дослідження місцевості з метою визначення найбільш вигідних місць харчування, полювання, а згодом і визначення територій, придатних для скотарства та землеробства, військових цілей тощо. Виникнення Запорозької Січі та козацьких поселень обумовило дослідження землеволодінь та земельних ресурсів, що призвело до глибших за науковим рівнем досліджень території краю.	Г.- Л. де Боплан
Початок Нового часу (сер.XVII–сер. XVIII ст.)	Виникнення глобального компонентного світогляду. Виокремлення в самостійні науки ботаніки та зоології. Поділ географії на фізичну (натуральну) та політичну (економіко-статистичну). Зародження геології, метеорології, гідрології. Поява фізико-географічних творів. Початок викладання географії	Козацький підетап	Формування методологічної бази краєзнавства як наукової та педагогічної дисципліни, що було обумовлене, по-перше, початком комплексних наукових досліджень території сучасної України, приєднаної до Російської імперії за мирними угодами, а, по-друге, – запровадженням краєзнавчих форм в освітній процес.	І. Гюльденштедт В. Зуєв М. Ломоносов
Географія Нового часу (сер. XVIII–XIX ст.)	Розвиток компонентного та поява комплексного і глобального світоглядів. Виникнення більшості компонентних фізико-географічних дисциплін. Чіткий поділ фізичної географії на загальну та регіональну. Розповсюдження топографічного знімання. Викладання географії в університетах	Зародження наукових засад краєзнавства	Діяльність земств та західні просвітницькі тенденції стимулюють діяльність просвітницьких товариств. Розгалуження та поглиблення галузевих географічних досліджень призводить до активізації регіональних досліджень, у тому числі природничого та економічного районування, дослідження природи для потреб сільського господарства та промисловості, зародження антропогенного ландшафтознавства, розробки питань адміністративної реформи.	В. Розанов А. Скальковський О. Макаревський, П. Семенов-Тянь-Шанський, О.Поль, В.Павлович О., В.Восейков, В.Докучаєв, В. Домгер, І. Акінфієв, К. Воблий, О.Діброва, П. Тутковський, С.Рудницький, А Синявський, Д. Яворницький та ін.
Новітня географія (етап наукових пошуків) (XIX – початок XXI ст.)	Формування наукових шкіл і географічних кафедр в університетах, проведення комплексних експедицій, закладання засад ландшафтознавства та економічної географії, вивчення впливу людини на природу. Становлення та розвиток наукових географічних шкіл (20-ті – початок 50-х років XX ст.). Формування галузевих напрямів у географії, активний розвиток географічних наукових шкіл, формування наукових центрів.	Формування краєзнавства як громадського руху Формування методичної бази шкільної освіти Новітній	Впровадження краєзнавства в шкільні програми з географії. Пропорційний розвиток усіх складових краєзнавства: наукової, педагогічної та громадської. Розвиток нових засобів зберігання, обробки та передачі інформації обумовив розширення можливостей наукових досліджень території та підвищення якості краєзнавчої освіти. Духовне відродження української держави сприяє поживленню досліджень історії краєзнавства, а також активізації громадського краєзнавчого руху.	М. Лапко, П. Калініна, П.Тронько, К.Дубняк, М.Костриця, Я.Жупанський., Я.Серкіз, В.Круль, Я. Кравчук, Р.Лозинський, С. Кузик, Я.Луцький, Є.Панкова, В.Федорченко, Т.Дьорова, О.Любіцева, О.Бейдик, Б.Заставецький, О.Заставецька, Я.Мариняк, І.Андрухів, Я.Олійник, Л.Зеленська, М.Паламарчук та інші.